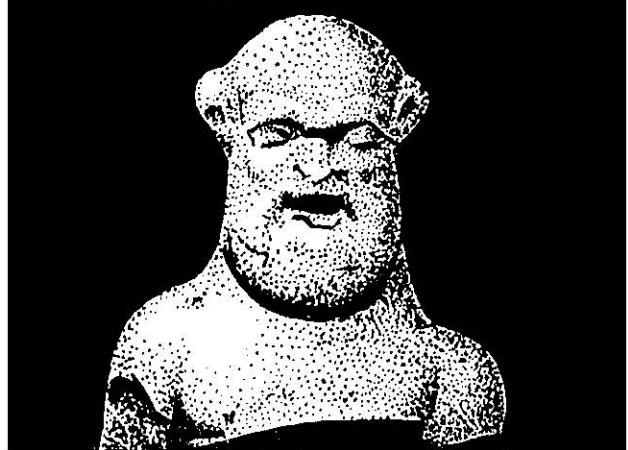

АРХЕОЛОГІЯ

29 * 1979

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

29

В сборнике представлены статьи, освещающие вопросы древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории Украинской ССР, критика и библиография, материалы по охране памятников истории и культуры.

Рассчитан на археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Розрахований на археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

І. І. Артеменко (відповідальний редактор), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, Ю. М. Захарук, П. О. Кашиковський, С. Д. Крижницький, М. П. Кучера, Е. В. Максимов (заступник відповідального редактора), Н. С. Руденко (відповідальний секретар), О. Л. Стеценко, О. І. Тереножкін, Д. Я. Телегін, О. П. Черніш, Б. А. Шрамко.

Редакція історичної та археологічної літератури

Ю. І. КОЗУБ

Передмістя Ольвії

Античний поліс мав складну структуру, в якій визначну роль відігравало головне місто, що було осередком економічного, політичного та культурного життя. До складу таких міст входила територія не лише власне міста, оточеного оборонними спорудами, а й некрополя та передмістя, що знаходилися поблизу від нього. Передмістя, очевидно, супроводили лише великі грецькі міста. Про них дійшли до нас дуже скupі письмові відомості в працях Геродота, Фукідіда, Платона. Так, про існування передмістя Сард та Самоса ми довідуємося із повідомлення Геродота¹. Передмістя Амфіполя коротко описав Фукідід².

Передмістя різних центрів мали свої специфічні особливості відповідно до їх функціональної ролі. Так, з опису Фукідіда відомо, що передмістя Амфіполя було заселене, а серед його жителів були й родичі тих, що жили в самому місті³.

Передмістя Самоса, очевидно, було військовим форпостом міста, про що можна думати на підставі повідомлення Геродота про облогу спартанцями цього міста: «Під час нападу на мури вони піднялися були вже на вежу, що стояла в міському передмісті з боку моря...»⁴.

Археологічні дослідження передмість античних центрів не проводилися. До цього часу передмістя не були відомі й в грецьких центрах Причорномор'я. В науковій літературі є лише кілька загальних зауважень з приводу поселень, що супроводжували деякі міста. Можливо, частина з них була передмістями великих центрів. Так, поруч з архаїчною Істрією знаходилося поселення з ідентичною грецькою культурою⁵, яке, очевидно, відігравало роль передмістя.

Вперше передмістя античного міста в своїх зоримих рисах відкрито в Ольвії. Археологічне дослідження його почалось у 1965 р., коли під час пошуків некрополя перших століть нової ери було виявлено частину його комплексів. До наших робіт ця територія, ніколи не досліджувана, залишалася білою плямою на карті ольвійських околиць. Розкопки передмістя тривають. Тому на даному етапі вивчення передмістя можна намітити лише основні віхи його історії.

Передмістя Ольвії, очевидно, сформувалося на основі поселення кінця VI—початку V ст. до н. е., яке існувало тоді, коли місто ще не мало точно регламентованих меж. Воно виникло на прилиманному горбі в південній частині західного плато Заячої балки (підвищення південне) і відділялося лише балкою від районів архаїчного міста. Важко сказати, яку роль воно відігравало у структурі міста того часу.

¹ Геродот. История 1, 78; 3, 54, т. 1. М., 1888 (перевод Ф. Г. Мищенко).

² Фукидид. История пелопонесской войны, IV, 103, 5; 104, 1, 3; 106, 1, т. 1. М., 1887 (перевод Ф. Г. Мищенко).

³ Фукидид, IV, 106, 1.

⁴ Геродот, 3, 54.

⁵ Condurache E. Santierul archeologic Histria.—Materiale si cercetari archeologice, 1960, № 7, р. 249; Кругликова И. Т. Исследование сельских поселений Боспора.—ВДИ, 1963, № 2, с. 71.

Поселення було забудоване земляними спорудами житлового, господарського та виробничого призначення. На жаль, найдавніші житлові і деякі господарські комплекси дуже зруйновані. Погана збереженість їх пояснюється тим, що тут відбулася значна перебудова десь близько середини V ст. до н. е. У зв'язку з цим здебільшого лише нижній горизонт культурного шару дає залишки споруд та виразний комплекс речового матеріалу кінця VI—початку V ст. до н. е. Вони перекріті майже стерильним шаром лесу товщиною 0,1—0,2 м. Вище цієї засипки простежені підлоги комплексів, які функціонували тут у середині V ст. до н. е.

Комплекси поселення, очевидно, являли собою землянки та ями, в основному округлої форми. Такі землянки представлени залишками чотирьох споруд, викопаних у материковому ґрунті на глибину 1,35 м. Розміри їх різні. Одна з них, мабуть, овальної форми, мала довжину 4,6 м, ширину — 1,9 м. У північній частині споруди простежені сліди глиняної конструкції, можливо, від печі: це довгасте заглиблення, по краю якого збереглася частина сирцевої стінки. До неї під прямим кутом прилягає глиняний валик, що нагадує деталь двокамерної печі в землянці передмістя пізнішого часу. В іншому комплексі невеликих розмірів виявлено залишки конструкції перекриття у вигляді двох конічних заглиблень в підлозі — ямок для опорних стовпів (діаметр 20 і глибина 30 см).

Всі комплекси мали зольну засипку. Нижній її горизонт на рівні підлоги містив велику кількість речового матеріалу побутового характеру, серед якого переважали фрагменти амфор другої половини VI—початку V ст. до н. е.: хіоських пухлогорлих та прямогорлих з чорним колом та крапкою на шийці, іонійських розписних з широкими та вузькими смугами і пофарбованими вінцями, іонійських з порожнистим дном, амфор з широкими смугами виробництва дорійського центру другої половини VI ст. до н. е., амфор з стаканоподібним дном (рис. 1, 1,5). Значний процент становила червоноглинняна та сіроглинняна столова кераміка. Червоноглинняний посуд, в основному розписний та вкритий червоним і кремовим ангобом, представлений різними формами: напівсферичні чащі з концентричними колами червоної фарби, рибні блюда, численні глечики іонійського типу та їх імітації. Сіроглинняний посуд раннього типу включав сіро- та чорнолощений: миски з валикоподібними загнутими вінцями, глечики (рис. 1, 7), ойнохой, кришки великих посудин. Значно менше кухонного кружального та ліпного посуду, але все ж траплялись уламки від кількох екземплярів горщиців у кожному комплексі (рис. 1, 8). Постійною принадлежністю цих зруйнованих жител були світильники іонійського та корінфського типів, а також відкриті сіроглинняні. Привізні вироби представлено фрагментами іонійського, самоського, корінфського посуду, а також численними уламками чорнолакової та чорнофігурної кераміки Аттіки (рис. 1, 2, 4, 6). Слід зазначити, що в комплексах був і цілий великий за розміром посуд: сіролощений кулястий глечик, світлоглинняна розписна ваза (рис. 1, 9), чорнолакове блюдце, майже цілий чорнофігурний кілік та ін. Серед знарядь праці та предметів побуту — точильні бруски, уламки ножів, грузила, прислиця, намисто, дельфінчики (рис. 2, 1, 4, 9, 11).

Значно краще збереглися деякі господарські споруди, зокрема комора з уламками амфор та піфоса, льох⁶, виробничий комплекс, що заслуговує на детальніший опис. Це велика склепінчаста піч у круглому приміщенні (діаметр 2,65 м), заглиблена в материк на 0,7 м. Камера печі була вирізана в материковому ґрунті в західній частині

⁶ У зв'язку з тим, що будова цих споруд спільна з аналогічними комплексами передмістя, їх характеристика буде подана разом.

приміщення (рис. 3). Її черінь лише на кілька сантиметрів піднято над рівнем підлоги. Напівовалальні членості заввишки 0,33 м, в центрі мали ширину 0,95 м. З обох боків їх залишені пілончики з материко-

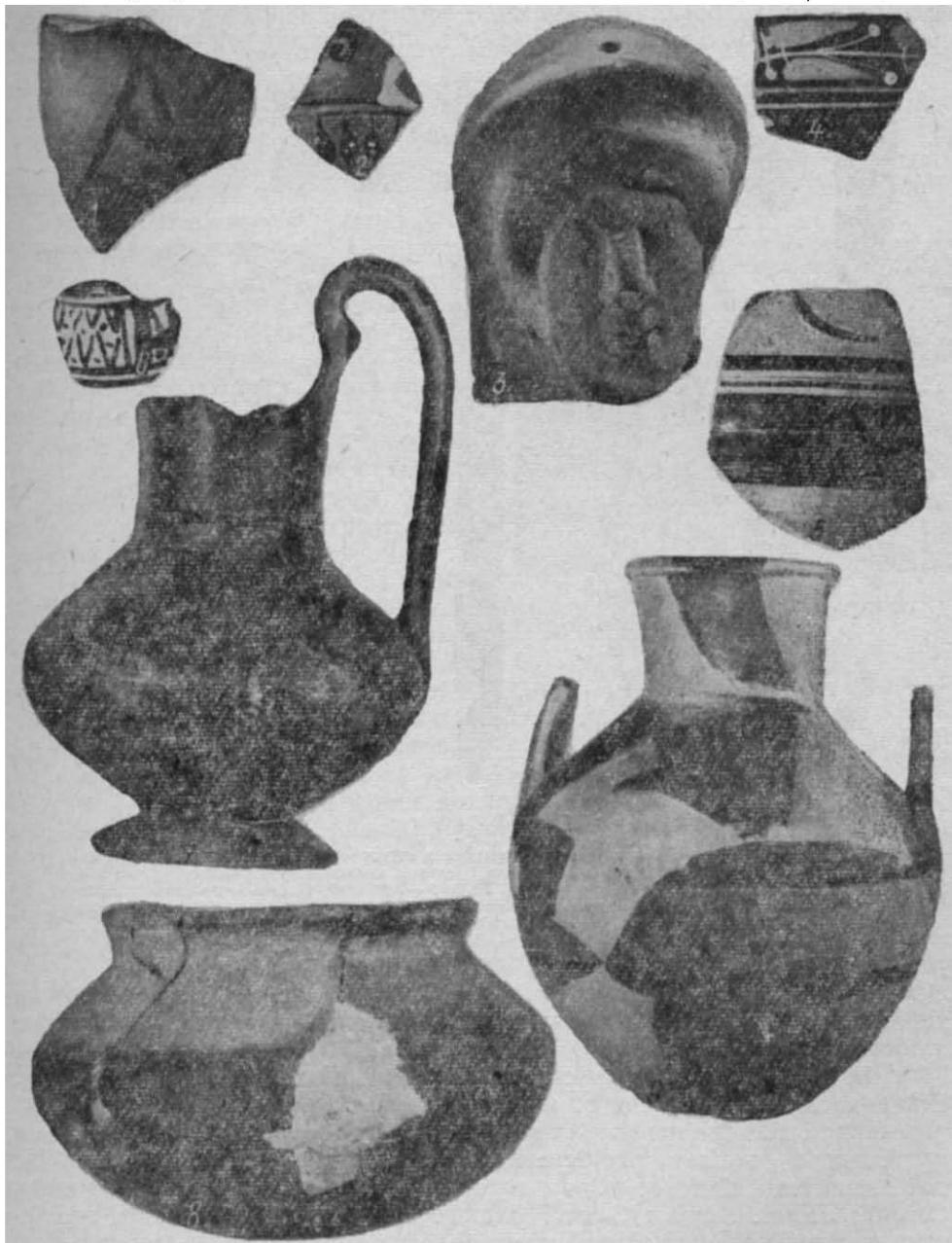

Рис. 1. Керамічний комплекс поселення кінця VI — початку V ст. до н. е.:

1, 5 — уламки розписних амфор з культурного шару; 2 — уламок чорнофігурної посудини з культурного шару; 3 — теракотова голівка Кори із зруйнованої землянки; 4 — уламок скіфоса з культурного шару; 6 — фрагментована корінська посудина із зруйнованого житла; 7, 9 — сіро-лопущений глечик та розписна посудина з господарчої ями; 8 — кухонна посудина з комори № 1.

вого ґрунту, що облямовували вхід до печі. Черінь зроблено фундаментально: він складався з шару амфорних уламків, перекритого невеликими плоскими плитками вапняку. Щілини ретельно забиті уламками стінок амфор. Довжина череня 1 м, ширина 0,68 м.

Ззовні печі, під пілончиками стояли *in situ* самоські амфори кінця

VI— початку V ст. до н. е., трохи заглиблені в земляну підлогу⁷. Зліва стояла одна посудина, праворуч — дві. Ці амфори були вщерть заповнені чистою жовтою глиною. На долівці приміщення було знайдено фрагментовану сіроглиняну миску з валикоподібними вінцями, іонійський світильник, залізний ніж (рис. 2, 10), уламки чернолакового кі-

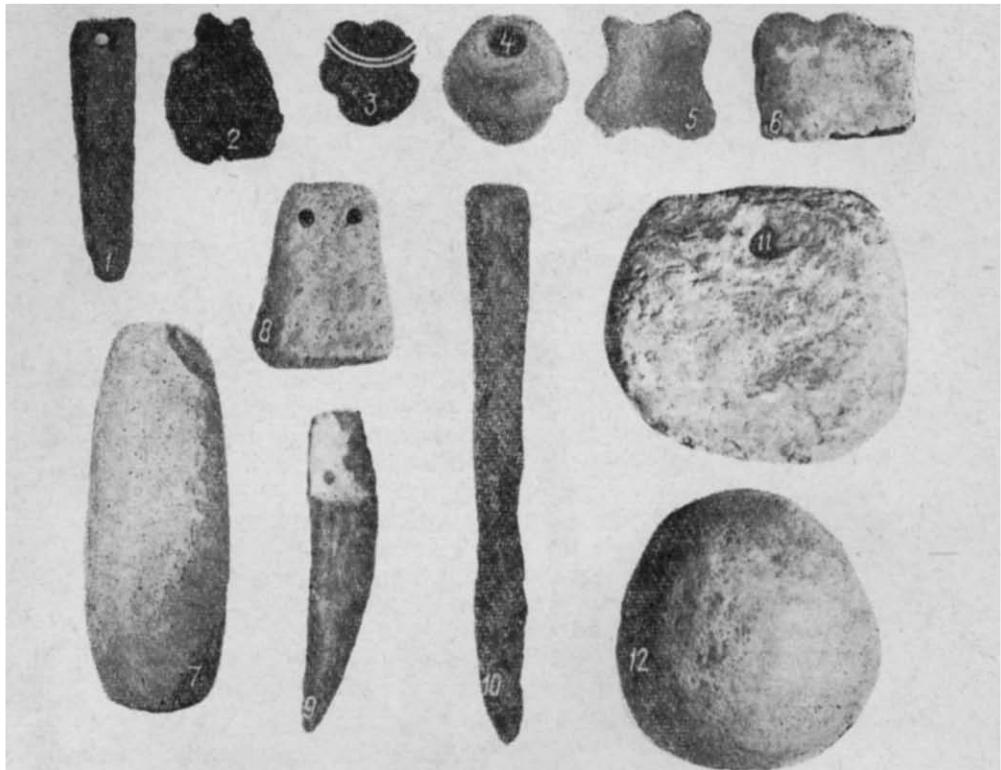

Рис. 2. Знаряддя праці:

1 — бруск з культурного шару; 2, 3 — намотки з стілок чернолакових посудин із землянки № 13; 4 — пряслице; 5, 6 — намотки із стілок амфор із зруйнованих жител; 7 — бруск з льоху № 9; 8 — грузило з льоху № 5; 9 — залізний ніж; 10 — залізний ніж із приміщення з пітчу виробничого призначення; 11 — кам'яне грузило з культурного шару підвищення південного; 12 — кам'яне працеве ядро із землянки № 21.

ліка, сіроглиняних глечиків та ойнохой. Призначення печі не зовсім ясне: можливо, вона застосовувалась для сушіння зерна або випічки хліба.

Під час формування міста, поліса і некрополя, на нашу думку, складалась і система доріг, що зв'язувала міські райони, найближчі поселення і ділянки некрополя між собою та з берегом лиману.

Одна з них ішла від берега лиману до згаданого поселення. Це так звана 6-та південно-східна дорога, що була простежена на планах Ольвії XIX ст. вздовж Заячої балки⁸. Під час археологічних досліджень західної околиці Ольвії нам вдалося виявити частину продовження цієї дороги, не зафіксовану ніякими планами. Ця ділянка дороги на захід від Заячої балки мала довжину близько 25 м і ширину 15 м. Вона проходила по лінії південний схід — північний захід. Саме такий напрям мали пайдавіші шляхи сполучення околиці Ольвії, до яких

⁷ Амфори типу виданих І. Б. Зеест (Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— МИА, 1960, № 83, с. 70, табл. 1, 3).

⁸ Всі найменування доріг належать О. М. Карасьову, який запропонував план Ольвії та її найближчої округи на основі планів XIX ст. (Карасев А. Н. Планы Ольвии XIX в. как исторический источник для топографии города.— МИА, 1956, № 50, с. 9—34).

слід віднести 6-ту й 7-му південно-східні дороги. З них, за нашими спостереженнями, 6-та південно-східна дорога була південною межею поселення, а згодом і передмістя Ольвії⁹. Зі сходу поселення обмежено Заячою балкою, а з півночі — 1-ю південно-західною дорогою, де тепер простягається глибокий яр. Західна межа на даному етапі ще не визначена конкретно: її точне місцезнаходження буде встановлено в ході дальших робіт.

Одночасно з поселенням, метрів за 300 на північ від нього, на західній околиці Ольвії функціонувало святилище хтонічних божеств¹⁰.

У першій половині V ст. до н. е. місто Ольвія набуло точно визначені території та конкретної форми, що знайшло своє зовнішнє відображення в будівництві системи монументальних оборонних споруд. Поселення за Заячою балкою, опинившись за межами оборонних споруд, стало відігравати роль передмістя. Невдовзі воно значно збільшилось і простяглося на північ не менше як на 400 м.

Слід зазначити, що як тільки-но була забудована житлами територія, прилегла до хтонічного святилища, воно припинило своє існування.

Таким чином, передмістя V ст. до н. е., що знаходилося в безпосередній близькості від міста, займало площу близько 10—15 га¹¹ (рис. 4). Враховуючи середні площини територій античних міст, зокрема Ольвії, передмістя можна вважати досить великим. Воно займало плато чотирьох горбів західного схилу Заячої балки і було обмежене нею зі сходу. Північна межа проходила вздовж 1-ї західної дороги. Найменш досліджено західний кордон, який, очевидно, йшов по лінії сучасної автомобільної траси Парутине — Очаків¹².

Передмістя прикривало західний кордон міста. Правда, специфічно оборонного значення для міста воно не могло мати, як, наприклад, передмістя Самоса.

В Ольвійському передмісті кипіло інтенсивне життя в середині — другій половині V ст. до н. е. Про це свідчать значна площа забудови та її висока щільність, різноманітність споруд та їх функціональне призначення, потужний культурний шар, що досягав 1,5 м і за насиченістю матеріалом не поступався міському. Своєрідність забудови передмістя полягала в тому, що всі споруди тут були земляними. Лише зрідка вони мали окрім сирцеві деталі. Більшість із них становили житла, були й різноманітні господарські будівлі: комори, льохи, зернові ями, цистерни для зберігання води, літні печі. За характером за-

⁹ Козуб Ю. И. Раскопки предместья и некрополя Ольвии.—АО 1974. М., 1974, с. 295. За дорогою на південь та південний схід простяглася ділянка некрополя епохи еллінізму, під час археологічних досліджень якої не було виявлено піяних слідів передмістя (Фурманская А. И. Раскопки ольвийского некрополя в 1956 г.—КСИА АН ССР, 1969, вып. 8, с. 133—138; Козуб Ю. И. Отчет о раскопках ольвийского некрополя в 1962 г.—НА АН УРСР, 1962/6).

¹⁰ Козуб Ю. И. Древнейшее святилище Ольвии.—В кн.: Ольвия. Київ, 1975, с. 139—163.

¹¹ Воно простягалося на 450—500 м з півдня на північ і приблизно на 200—300 м зі сходу на захід.

¹² Це підтверджується знахідкою поховання середини V ст. до н. е., що виявлено на західній обочині дороги під час охоронних робіт в 1971 р. Отже, на захід від дороги передмістя не могло існувати, бо ця територія входила до складу некрополя в той час, коли функціонувало передмістя.

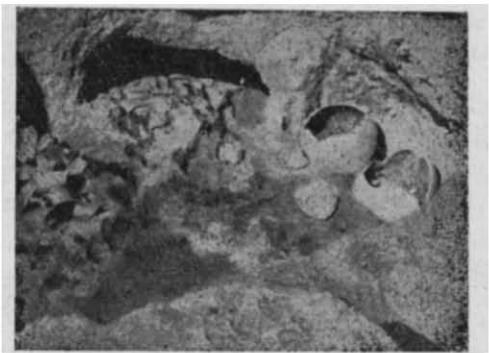

Рис. 3. Піч виробничого призначення.

будови передмістя не відрізнялося від міських районів архаїчної Ольвії.

У Північному Причорномор'ї, зокрема в районі Ольвії, поклади каменю були не скрізь, його обробка та транспортування становили певні труднощі. Кліматичні ж умови для жителів Еллади були незвичайно суворими. Сукупність цих причин зумовила появу і широке розповсюдження в Ольвії та її околицях найпростіших земляних жител.

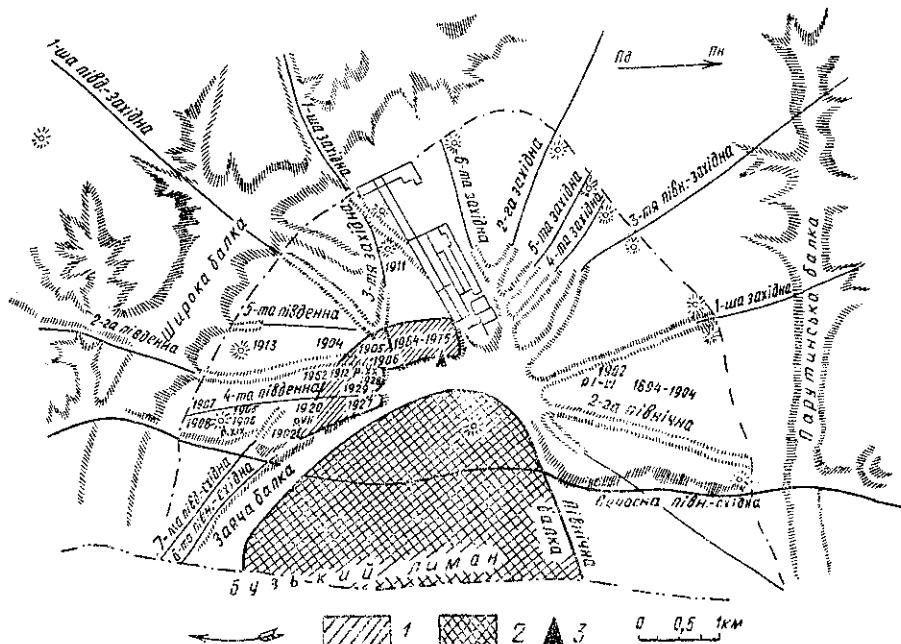

Рис. 4. План розташування передмістя:

1 — передмістя; 2 — місто, 3 — святилище.

Можливо, ця традиція та інші причини чисто архітектурного порядку відіграли певну роль у застосуванні підвальних приміщень в багатокамерних кам'яних будівлях міста з епохи класики до кінця життя в Ольвії.

Землянкові житла нині відомі на території самого міста Ольвії, поселення на острові Березань, в найдавніших шарах Ніконія, де воно побутували в межах VI ст. до н. е.¹³ Інтенсивне будівництво в тісних межах міст, перепланування їх районів знищували сліди найдавніших споруд, тому землянки Ольвії, Березані переважно збереглися лише частково. Тим більшу цінність мають комплекси передмістя, які в основному добре збереглися і дають повне уявлення про характер забудови Ольвії в найдавнішу пору її існування. Землянкові житлово-господарські комплекси передмістя проіснували до початку IV ст. н. е., коли в місті широко застосувалось наземне сирцево-кам'яне будівництво. Таким чином, землянки передмістя V ст. до н. е. є реліктовою формою найдавніших будівель грецьких колоністів, що пристосовувались до незвичайних природних умов життя на нових місцях.

¹³ Крижницький С. Д., Русєєва А. С. Найдавніші житла Ольвії.—Археологія, 1978, 28; Горбунова К. С. Исследования на острове Березань.—АО 1966. М., 1967, с. 206; Лапін В. В. Дослідження на о. Березань в 1969 р.—АДУ, 1972, вип. 4, с. 158; Копейкина Л. В. Северо-западный участок Березанского поселения.—АО 1973. М., 1974, с. 290; Андрунічна Н. М., Кузьменко В. І., Загінайліо Г. Г. Раскопки Никонія.—АО 1973. М., 1974, с. 239.

На території передмістя відомо до 30 земляних споруд житлового призначення. Очевидно, серед них були як землянки, так і напівземлянки, хоч про це немає певних даних. У зв'язку з тим, що наземні частини жителі ніде не збереглися, про їх будову можна говорити лише орієнтовно. Так, слід припускати, що житла, заглиблені в материк більш як на метрову глибину, були землянками. Таких споруд відомо 10. Найбільшу глибину мала землянка № 3, врізана в материк до

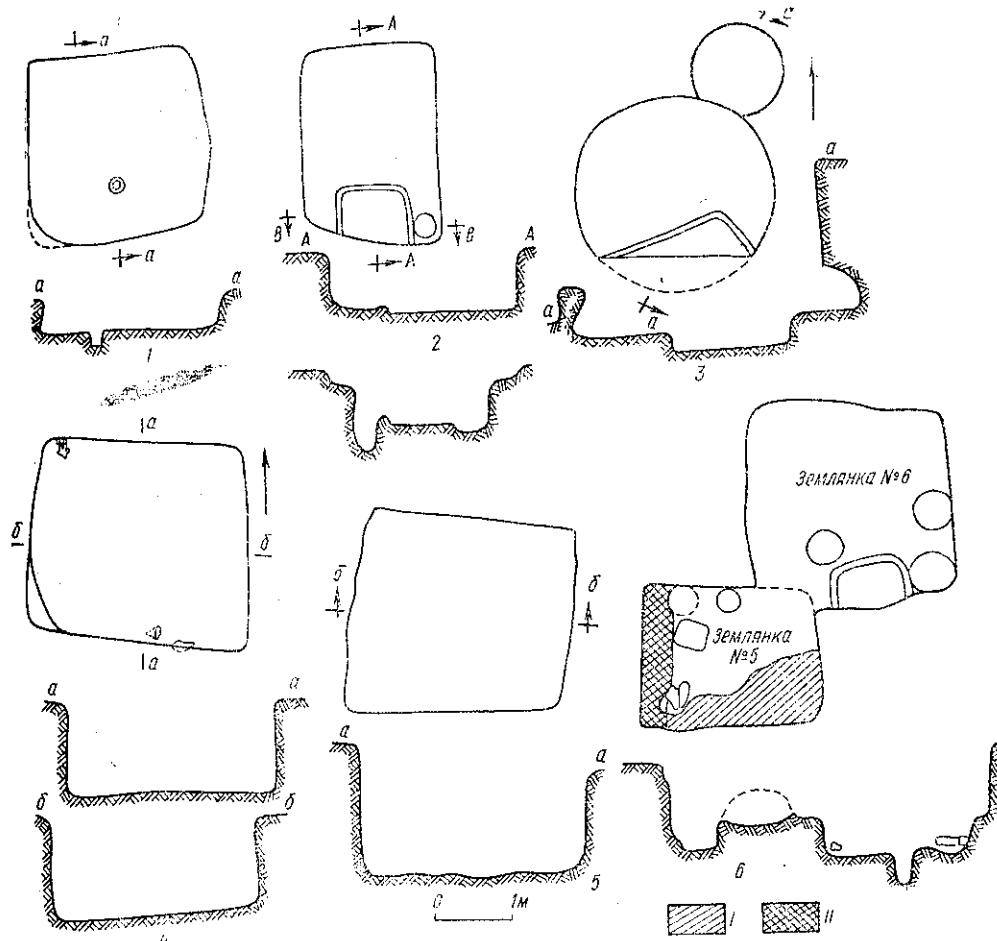

Рис. 5. Плани та розрізи земляних жителів:

— напівземлянка № 1; 2 — напівземлянка № 17; 3 — напівземлянка № 14; 4 — землянка № 13;

7 — напівземлянка № 1; 2 — напівземлянка № 2;
5 — землянка № 4; 6 — землянки № 5 та № 6.

Умовні позначення:

I — піч; *II* — лежанка.

2,3 м. Серед інших, загиблих на 0,6—1 м, могли бути як землянки, так і напівземлянки. В шести випадках зольна пляма засипу простежувалася ще в межах культурного шару. Так, стіни землянки № 18 на глибину 0,4 м були вирізані в лесовому ґрунті і на 0,9 м — у материку. Можливо, що це напівземлянки, в яких конструкції верхніх частин стін не збереглися. Під земляними стінами будівель № 6 і 13 було виявлено сирцеву цеглу та валки, які також могли залишитися від наземних частин, що не збереглися¹⁴. Земляні житла, як і господарські споруди, викопували в материкову з допомогою знаряддя типу кайла, ширина

¹⁴ Надалі для скорочення ми будемо вживати термін «землянки».

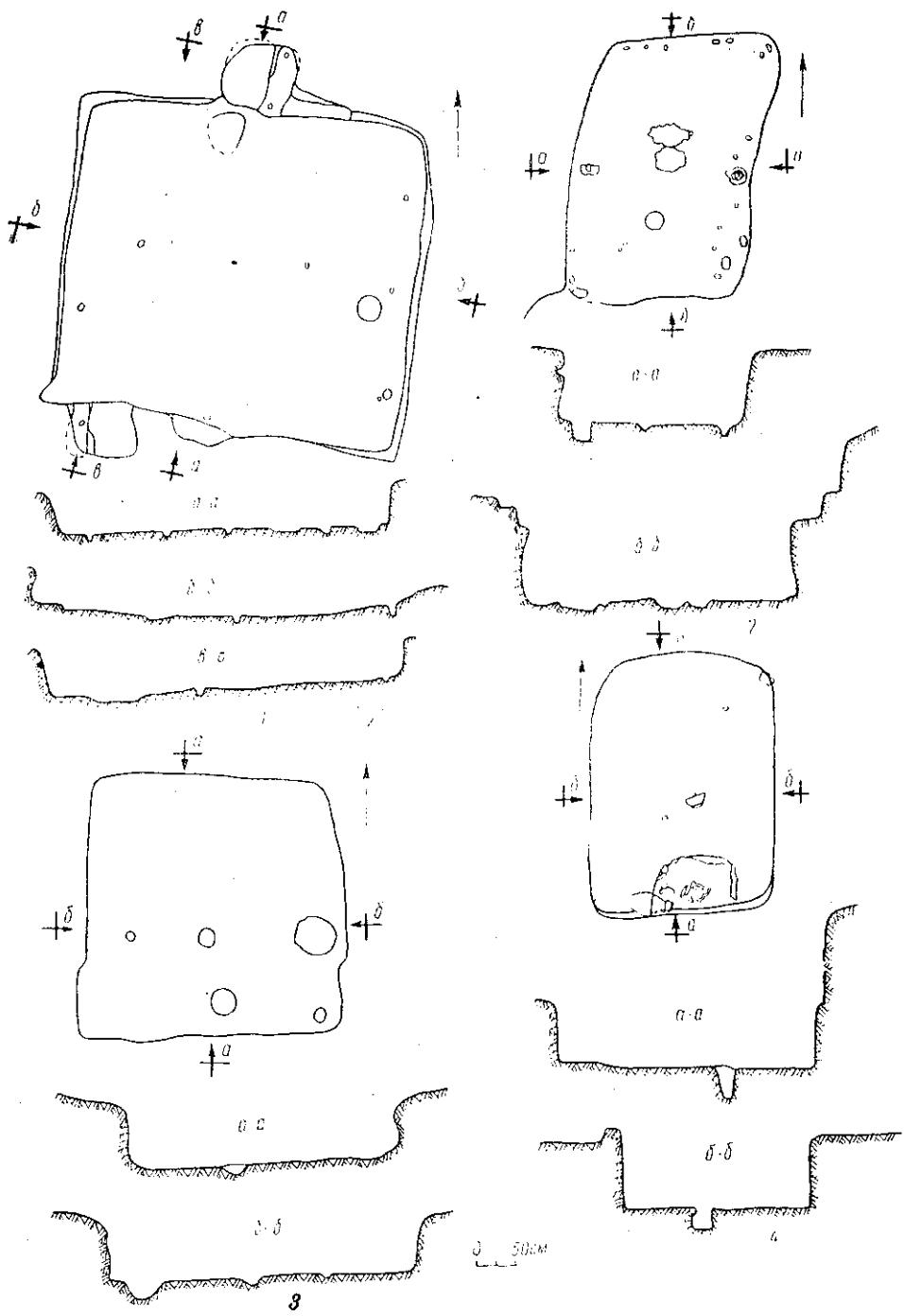

Рис. 6. Плани та розрізи земляних жителів:
1 — напівземлянка № 22; 2 — землянка № 18; 3 — напівземлянка № 2; 4 — землянка № 19.

робочої частини якого дорівнювала 7—10 см. Відбитки такого знаряддя траплялися на стінах деяких споруд. Всі житла передмістя були однокамерними.

За своєю формою землянки поділяються на два типи: чотирикутні та круглі. Причому майже всі виявлені землянки належали до першого типу. Серед них розрізняється кілька варіантів відповідно до форми

плану: 1. Прямоугільні — найпоширеніша форма. До цього варіанту за-раховано 14 жителів (рис. 5, 2; 6, 2, 4). Деякі з них мали трохи закруг-лені кути (рис. 6, 2, 4). 2. Квадратні — представлені шістьма комплексами (рис. 5, 1, 4; 6, 1, 3). 3. Землянки цього варіанту (№ 4, 5, 6, 10) мали трапецієподібну форму з різною довжиною стін (рис. 5, 5, 6). Наприклад, у споруді № 6 північна стіна мала довжину 2,75 м, півден-на — 2,05, східна — 2,3 м.

Другий тип представлено лише однією землянкою № 14 (рис 5, 3).

Землянки першого типу за розмірами можна поділити на дві гру-пи. До першої відносяться житла площею 5—10 м². Вони характерні для забудови передмістя. Розміри землянок певною мірою можуть бути враховані при визначенні приблизної кількості мешканців як кожного комплексу зокрема, так і передмістя в цілому. Якщо умовно вважати розміри спального місця на одну особу в межах 2 м², то в кожній з таких землянок могло жити від 2 до 5 чоловік.

Другу групу становили великі землянки площею 15—20 м² (рис. 6, 1). Таких споруд відомо поки що дві (№ 3 та № 22). Вони розташовані близько одна від другої й функціонували, певно, одно-часно — в середині V ст. до н. е. В таких землянках могло розмісти-тися до 8—10 осіб.

Таким чином, наявність малих і великих землянок свідчить про різницю в кількісному складі сімей передмістя, а можливо, й відбиває різницю в соціальному становищі їх.

Внутрішнє оформлення жител було дуже скромним. Лише в дея-ких випадках поверхня материкових стін була побіленою або покри-тою різникольоровою штукатуркою, як однотонною, так і з орнамен-том у вигляді смуг та хвилястих ліній. Наприклад, у землянках № 5 та № 16 були сліди голубої та червоної штукатурки, в землянці № 4 — орнаментованої.

Стіни деяких жител мали додаткове оформлення у вигляді плете-ного з лози тину. Залишки такої конструкції збереглись у землянці № 18: на північній стіні житла залишилися виразні відбитки лози, а в підлозі під трьома стінами є ряди ямок від кріплених такого типу (рис. 6, 2). В тих випадках, коли на долівці простежувались аналогічні ряди ямок, можна припускати наявність як подібного оформлення стін, так і підпор покрівлі.

Як зазначалося вище, наземні частини споруд, тим більше покрі-вель, не збереглися. Але все ж певне уявлення про них маємо на під-ставі непрямих даних.

Характер перекриття відтворюється на основі систем загиблень від опорних стовпів у долівках жител. Очевидно, в землянках першої групи застосовувалися перекриття двох видів — односхилі та двосхилі. Про це свідчать загиблення в підлозі від несучих конструкцій, роз-ташованих вздовж стін або в центрі землянок, в поєднанні з підстін-ними ямками (рис. 6, 3). Іноді простежується загиблення лише від центрального стовпа (рис. 6, 4). Житла другої групи мали двосхиле перекриття. Так, у землянці № 22 добре простежена система загиблень від несучих конструкцій, яка дає змогу реконструювати саме та-кий тип перекриття (рис. 6, 1).

Черепиця є однією з рідких категорій знахідок у засипці жител і на території передмістя. Як видно, вона не мала тут масового застосу-вання. Ця обставина, поряд з фактом виявлення в землянках стериль-них шарів твердої пористої глини з домішками подрібненої соломи, дає підстави допускати наявність солом'яно-саманиних покрівель на де-рев'яній основі, традиції яких дожили на цій території до наших днів.

У деяких комплексах добре збереглися залишки вхідних конструк-цій у вигляді похилих спусків, східців, дверних прорізів. Похили спус-ки були зафіксовані в двох землянках. Вони мали ширину до 0,9 м і

йшли до самої підлоги (як в центрі південної стінки землянки № 22, рис. 6, 1) або сягали лише верхнього краю материкових стін (землянка № 3, північно-західний кут). У другому випадку є підстави припускати наявність дерев'яних східців. Безпосередньо на рівень долівки вели дві-три сходинки з материкового ґрунту, залишки яких зафіковано при розкопках. В обох випадках є заглиблення з одного боку входів, що, певно, залишились від дверних конструкцій.

Найкраще зберігся вхід у вигляді дверного прорізу і похилих східців у землянці № 9¹⁵. Він був зроблений в східній стіні (рис. 7). Висота прорізу 0,9—1,05 м, ширина 0,86 м. На рівень долівки спускалися чотири східці шириною і довжиною 0,6 м, висотою 0,25 м. Довжина сходово-го маршу 1,4 м. Крім того, дверні прорізи висотою 0,8—1 м добре простежуються ще в трьох житлах — № 6, 7, 18. Всі вони розширювались догори: ширина на рівні долівки 0,56—0,75, вгорі — 0,95—1,32 м.

Слід зазначити, що вхідні конструкції розміщувалися з різних сторін землянок: біля північно-західного кутка (землянка № 3), в південно-західному кутку (№ 6 і 7), в південно-східному кутку (№ 9) та південній (№ 18, 22) стіні. Не влаштовувалися входи з північного боку,

Рис. 7. План і розрізи землянки № 9.

що можна пояснити кліматичними умовами взимку. Отже, регламентації в орієнтуванні жителі ольвійського передмістя не спостерігалось.

Невеликі розміри і примітивність будівель зумовлювали їх інтер'єр. У житлах влаштовувалися лежанки, які мали вигляд невеликих підвищень з материкового ґрунту вздовж стін приміщення. Такі лежанки виявлені в землянках № 5, 7, 8, 21 (рис. 5, 6; 8). Вони дещо відрізнялися за розмірами: довжина коливалась у межах 1,85—2,55 м, ширина 0,45—0,85 і висота 0,1—0,45 м. У землянці № 21 було дві лежанки: вздовж західної стіни (2,43×0,85 м) та в північно-східній частині житла (1,3×0,55 м) (рис. 9).

Для обігрівання жителі та приготування їжі застосовувалися печі, вогнища й жаровні¹⁶.

Печі землянок передмістя склепінчастої будови. Краще збереглися черені, що мали потужну підсипку з шарів дрібних лиманих чепешашок, піску та спресованого попелу, які чергувалися між собою. Поверхня череня, вкритого шаром глини, піднята над рівнем підлоги на 0,2—0,55 м. Бокові стіні його, закругляючись догори, утворювали склепіння. Подекуди воно збереглося до висоти 0,6 м. Внутрішня його

¹⁵ Похилий вхід зі сходами вів до однієї з найдавніших споруд цієї території — культового комплексу першої половини V ст. до н. е. Він був влаштований у північній стіні (Козуб Ю. И. Древнейшее святилище Ольвии, с. 141).

¹⁶ Залишки печей представлені в п'яти землянках, вогнища — у трьох, залишки горіння (вугілля, печина, попіл, обпалені предмети) простежено ще в шести комплексах.

поверхня мала ознаки сильної обпаленості (кіптява, сліди розжарювання до жовто-гарячого кольору).

Оригінальна система опалення була зафікована у великій землянці № 22. По-перше, цей комплекс мав не одну піч, як звичайно, а дві, що виділяє його з серії інших землянок Північного Причорномор'я (рис. 6, 1). По-друге, ці печі були розташовані за межами інтер'єру житла і врізані в північну (піч № 1) та південну (піч № 2) стіни¹⁷. Потретє, вони мали однакову, але незвичайну конструкцію (рис. 10).

Добре збереглися нижні частини печей, врізані в материк, і частково склепіння. Останні простежено на висоту 0,1—0,38 м.

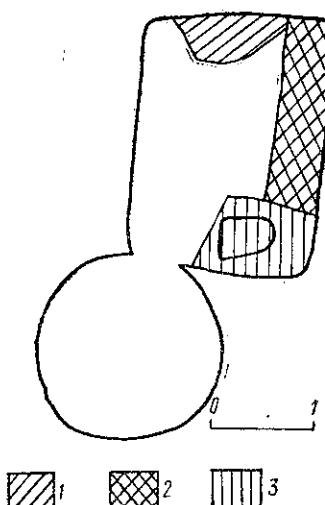

Рис. 8. План напівземлянки № 7.

1 — піч; 2 — лежанка; 3 — материкова площа.

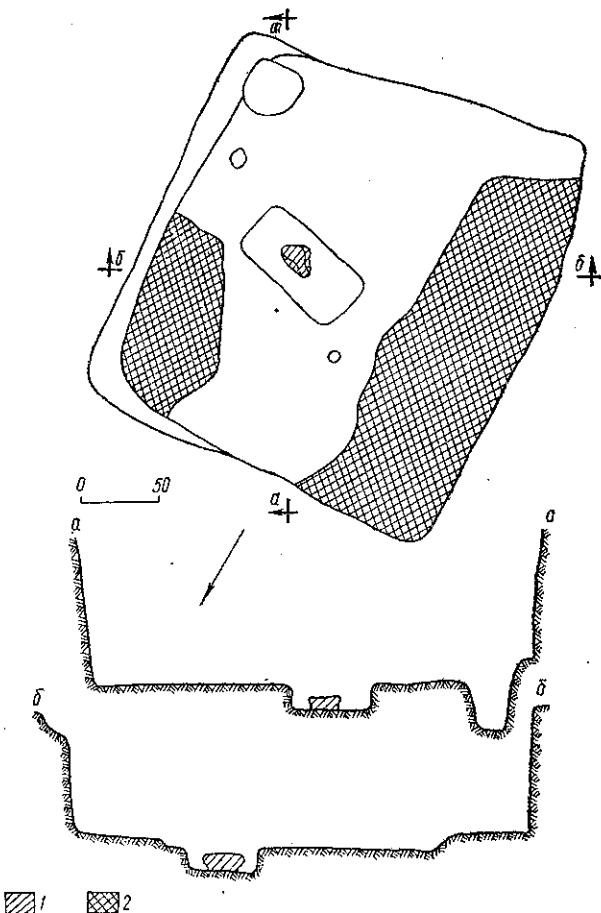

Рис. 9. План та розрізи землянки № 21:

1 — камінь; 2 — материкові лежанки.

Печі близькі за розмірами: північна — $0,9 \times 0,9$ м; південна — $1 \times 0,8$ м. Черені були влаштовані на різній висоті від рівня підлоги: 0,11 м (піч № 1), 0,26 м, частково на рівні долівки (піч № 2). Вони були споруджені на шарі дрібних лиманних черепашок та піску.

Кожна піч складалася з двох камер, розташованих поруч. Перша з них, основна, була більшою (завширшки 0,63—0,69 м) і призначалася для топки. Праворуч розміщувалася менша камера — шириною 0,2 (піч № 1), 0,26 м (піч № 2). На дні камер збереглися акуратні ямки, очевидно, від якоїсь підпірної конструкції. В печі № 1 таких ямок було дві, діаметром відповідно 0,09 і 0,05 м. Вони знаходилися на відстані 0,6 м одна від другої у меридіональному напрямі. Менша камера печі № 2 мала одну ямку діаметром 0,1 м. Черені та склепін-

¹⁷ Піч № 1 розташована майже в центрі стіни, піч № 2 — на відстані 0,4 м від південно-західного кутка землянки.

ня мали виразні сліди дії вогню. При розчистці печей виявлено лише попіл. У меншій камері південної печі знайдено дельфінчика.

Деякі житла мали вогнища, які влаштовувалися в центрі приміщення. З них найкраще збереглося вогнище в землянці № 21 (рис. 9). Це прямокутне заглиблення в підлозі розміром $0,7 \times 0,35$ м, глибиною 0,15 м. Воно було вщерть заповнене чистим попелом. На дні його ле-

Рис. 10. Печі № 1 та № 2 в напівземлянці № 22.

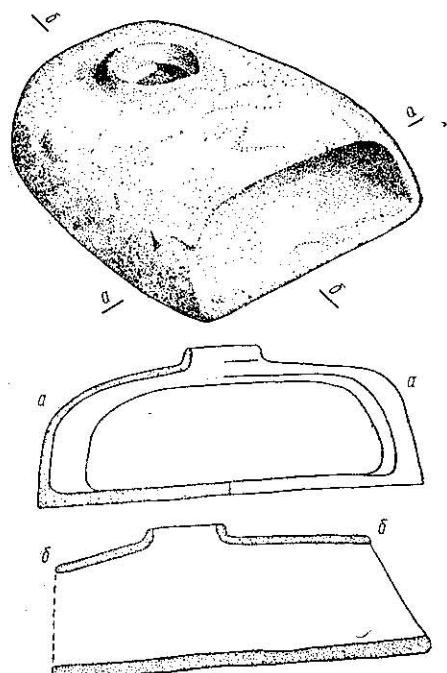

Рис. 11. Ліпна жаровня: загальний вигляд та розріз.

жав великий камінь. На відстані 0,37 м від північно-західного та 0,22 м від південно-східного кутів вогнища простежені заглиблення діаметром 0,12 м, глибиною 0,25 м. Тут, мабуть, кріпилося пристосування найпростішого типу у вигляді поперечини на стовпчиках, що перетинала вогнище по діагоналі. Довжина її могла бути не менше 1,37 м. Подібної конструкції вогнище виявлено й у центрі землянки № 18.

Для опалення невеликих приміщень та приготування їжі ольвіополіти застосовували глиняні жаровні. Матеріали передмістя дали зможу вперше повністю реконструювати оригінальний тип античної жаровні¹⁸. У засипу землянки № 17 було виявлено численні залишки жаровні у вигляді ліпного склепінчастого резервуара з напівсферичним отвором з одного боку для завантаження вугіллям (рис. 11). Довжина жаровні 0,6 м, ширина 0,45 і висота 0,25 м, товщина стінок склепіння 1,8 м, товщина череня 2,2 м. Розміри бокового отвору: ширина 29 см, висота 15 см. Зверху, в склепінні жаровні, є отвір діаметром 0,11 м з вертикальним бортиком. Цей отвір створював тягу всередині

¹⁸ Реставрація жаровні майстерно здійснена співробітником ІА АН УРСР Б. В. Магомедовим.

резервуара, крім того, він міг застосовуватись для кріплення димовід-відних пристройів або для встановлення посудини при готуванні їжі. Стінки і черінь жаровні всередині вкриті шаром кіптяви.

Такі жаровні широко використовувались жителями передмістя, про що свідчать знахідки їх фрагментів в комплексах землянок № 8, 12, в засипі цистерни № 1 та в культурному шарі. Вони могли застосовуватись і в місті для обігрівання підвальних та наземних приміщень в холодну пору року.

Своєрідною особливістю житлових і культових споруд передмістя є наявність глиняних площацок, обгороджених невеликим бортником і завжди розташованих впритул до південної стінки землянок. Вони зафіксовані в культовому комплексі першої половини V ст. до н. е. (рис. 12, 2) та в землянках № 6, 12, 14, 17 і 19 (рис. 5, 2, 3, 6; 6, 4, ; 12, 1). Площацки мали чотирикутну або овальну форму. Їх розміри — 0,9—1,15 м в довжину, 0,65—0,77 м в ширину. Глиняний бортник завжди підвищувався біля стіни. Здебільшого вони розташовувалися на рівні підлоги або піднімались над нею не більше як на 0,2 м. Лише в землянці № 14 така площацка була вирізана з материкового ґрунту і становила єдине ціле з південною стіною. Висота її 0,5 м.

На поверхні цих площацок, ретельно вирівняніх і підмазаних глиною, немає слідів горіння. Зліва під боковою стінкою площацки завжди стояла якась посудина, вкопана в підлогу. Так, у землянці № 17 у цьому місці було виявлено фрагментований кухонний горщик, в землянці № 19 — заглиблення, що повністю зберегло форму нижньої частини амфори. Ямки від посудин простежені в усіх інших випадках.

Аналогічні площацки зрідка траплялися в архаїчних землянках центральної частини Ольвії та на острові Березані. В Ольвії вони відомі в двох землянках (ділянка АГД та район агори)¹⁹. Розташування їх у житлових комплексах таке саме, як і в передмісті.

На острові Березані в 1969 р. у землянці № 28 виявлена такого типу площацка з ямкою від амфори, що стояла поруч²⁰. Правда, площацка мала дещо незвичайне розташування — під західною стіною житла.

За межами Ольвії та Березані такі площацки в житлах поки що невідомі.

Питання про призначення площацок в землянкових спорудах Ольвії на сучасному етапі не можна вважати остаточно вирішеним. На нашу думку, нині є дані, які дозволяють припустити дві різні функції цих площацок: по-перше, культове призначення, по-друге, місце для

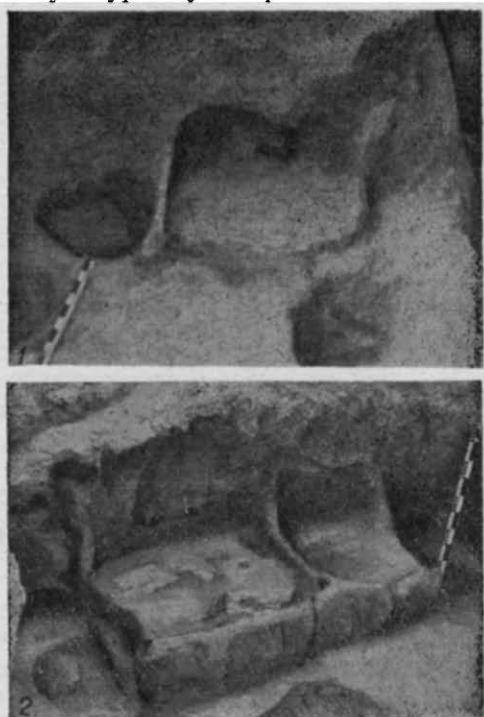

Рис. 12. Глинобитні площацки:
1 — площацка землянки № 6; 2 — площацка святылиця.

¹⁹ Крижицький С. Д., Русєєва А. С. Вказ. праця, с. 8, рис. 6, 8.

²⁰ Лапін В. В. Вказ. праця, с. 158.

жаровні. На користь першого припущення свідчать строго визначене місце площацок в інтер'єрі жител, їх однотипність, прекрасна збереженість, що є доказом піклування мешканців, дбайливого ставлення до цих споруд, а гакож характер знахідок біля них: теракоти, дельфінчик, уламки парадного посуду.

Крім того, важливим аргументом може бути наявність такої площацки в культовому комплексі раннього часу, який вже згадувався вище²¹. В одному з його приміщень біля південної стіни містилася старанно влаштована глиняна площацка довжиною 1,68 м. Вона була не лише обгороджена, а й поділена на дві частини глиняним бортником (рис. 12, 2). У товщі площацки, що підвищувалась над підлогою на 0,32 м, зліва зроблено отвір довжиною 0,24 м, який ішов паралельно поверхні. Як і в інших випадках, тут не було жодних ознак горіння.

Усвідомлюючи, що незаперечні докази культового призначення площацок ще недостатні, ми допускаємо також імовірність іншої, побутової функції цих об'єктів як місць для жаровень²². Правда, даних для такого припущення ще менше: далеко не у всіх комплексах, де були площацки, виявлено фрагменти жаровень. Такий збіг зафіксовано лише в двох випадках — землянках № 12 та 17.

У той же час немає підстав вважати їх невеликими лежанками²³, хоч би тому, що лежати на них неможливо. Крім того, в ряді комплексів вже були зафіксовані лежанки, що не мали нічого спільного з такими площацками.

Можна припустити, що культове призначення мали й площацки іншого типу, до яких можна віднести площацку, виявлену в землянці № 7. Вона розташовувалась в такому самому місці в житлі, але підносилася над рівнем підлоги.

У стінках землянок іноді влаштовувались невеликі ніші для світильників та інших посудин. Так, у ніші західної стіни землянки № 6 in situ було знайдено фрагменти іонійського аску. В землянці № 3 довгаста ніша зроблена в північній стіні. Під нею, на підлозі виявлена невелика площинка, викладена камінням ($0,4 \times 0,5$ м), поруч — чотири бичачі роги і кілька теракот.

Підлога житлових землянок — підмазана глиною долівка. Іноді простежується кілька шарів таких підмазок з сірої глини. Зрідка збереглися залишки покриття типу мат з морської трави та очерету.

Наводимо опис деяких землянок, що відзначались наявністю конструктивних деталей та виразних комплексів речового матеріалу. Серед землянок I типу першої групи, безперечно, заслуговують на увагу землянки № 4, 7 і 17.

Землянка № 4 площею 8 м² мала трапецієподібну в плані форму²⁴ (рис. 5, 5). Її стіни заглиблени в материк на 1,04—1,18 м. Східна стіна зберегла фрагменти опорядкування: в її нижній частині проходила смуга малинової фарби. Під стіною знайдено уламки білої штукатурки з червоними смужками.

У північно-східній частині житла, очевидно, функціонувало вогнище: тут було багато попелу, кальцинованих кісток тварин, уламків зачупчені кераміки. Під північно-західним кутком на підлозі виявлено масив материкової глини розмірами 0,6×0,4 м, що трохи розширювся

²¹ Козуб Ю. И. Древнейшее святилище Ольвии, с. 146, рис. 8.

²² Таке саме припущення було висловлене В. В. Лапіним (Лапін В. В. Вказ. праця, с. 158). Правда, він допускав і тлумачення площацки в землянці Березані як вогнища, хоч це виключається цілком щодо аналогічних споруд як Ольвії, так і її передмістя.

²³ Русаєва А. С., Фармаковская Т. И. Раскопки в Ольвии на участке АГД.—АО 1973. М., 1974, с. 337.

²⁴ Частини північної, західної стін та південно-західний куток землянки порушені поховальними спорудами перших століть н. е.

донизу. Це, певно, залишки вхідної конструкції, аналогічної оформленню входу в землянці № 3.

У південній стіні приміщення на висоті 0,1 м від підлоги влаштована округла ниша висотою 0,2 і шириною 0,27 м. Глинняна долівка землянки була вкрита шаром валняної обмазки, потім підстилкою з камкі, численні залишки якої простежені на всій її поверхні.

Речовий комплекс цієї землянки, як і інших жител передмістя, дуже різноманітний та численний. Більшість становили залишки амфор (хіоські пухлогорлі та з циліндричною шийкою V ст. до н. е., фасоські й типу фасоських середини V ст. до н. е.) і столового посуду: сіроглиняного (уламки мисок з валикоподібними вінцями, фрагментований глечик з циліндричною шийкою та високо піднятою ручкою першої половини V ст. до н. е.), червоноглиняного (напівсферичні чащі з червоними смугами по краю, розписні глечики з ребристою шийкою, рибні блюда з профільованими краями, вкриті червоним ангобом). Чорнолакова кераміка представлена значною кількістю уламків кіліків, скіфосів, чащ. Кухонний кружальний та ліпний посуд, як і в інших землянках передмістя та археологічного міста, становив невеликий процент всього речового комплексу. Обидва типи його представлені в рівній кількості: це уламки кружальних кастрюль з вертикальним краєм та плоскодонних ліпних горщиків з ледь відігнутим краєм, прикрашеним пальцювим орнаментом.

На підлозі землянки *in situ* стояли фрагментовані посудини: чаша, вкрита червоним ангобом, та кілік родосько-іонійського типу першої половини V ст. до н. е. Поряд були виявлені майже цілі відкриті світильники: іонійський та сіроглиняний з двома ріжками і трикутною ручкою. окремо слід відзначити знахідку мініатюрної ліпної теракоти, що становила схематичне зображення людського обличчя. Серед інших матеріалів були уламки залізних та бронзових виробів, кілька дельфінчиків.

До комплексу цієї землянки належало кругле заглиблення розмірами $1,18 \times 1,23$ м, глибиною 0,37 м, влаштоване зразу ж за східною стінною житла. Воно було заповнене м'яким зольним ґрунтом з численними уламками столового посуду: сіроглиняних мисок, чорнолакових блюд і тарілок, канфарів іонійського типу. Тут виявлено дельфінчик, уламок бронзового знаряддя у вигляді стержня, майже цілий товстостінний світильник²⁵.

Землянка № 7 площею 5,5 м², прямокутної форми, трохи видовжена в меридіональному напрямку (рис. 8). Її стіни заглиблені в материк на 0,8—1,14 м. У північну стіну врізана склепінчаста піч, від якої збереглися майже весь черінь і частина бічної стінки склепіння. Черінь овальної форми, розмірами $0,77 \times 0,65$ м. Склепіння збереглось на висоту 0,3 м. Перед піччю є заглиблення. Вздовж східної стінки була влаштована лежанка довжиною 1,85 і шириною 0,45 м. У торцевій південній стіні добре зберігся вирізаний в материкові на 0,8 м дверний проріз. Він значно розширювався догори: його ширина на рівні підлоги 0,56 м, вгорі — 1,32. Перед входом до землянки була врізана в материк на 0,58 м кругла яма, діаметром 1,87 м, з плоским дном, розташованим на одному рівні з долівкою приміщення. Дверний проріз з'єднував її з приміщенням. Очевидно, ця яма є залишком вхідної частини житла.

²⁵ Предмети такого типу, як цей світильник, до цього часу тлумачаться по-різному. Деякі дослідники вважали їх культовими (Худяк М. М. Из истории Нимфея. Л., 1962, с. 39, табл. 32), інші — речами ливарного виробництва або світильниками (Зеест И. Б., Марченко И. Д. Некоторые типы толстостенной керамики из Пантикея.— МИА, 1962, № 103, с. 165, рис. 23, 24). Остання інтерпретація знайшла повне підтвердження на матеріалах передмістя. Наші знахідки в землянках № 4 та 19 (рис. 13, 6) не залишають сумнівів у тому, що це переносний світильник для побутових потреб. Такі світильники могли мати широке застосування, в тому числі і в культурах.

У південно-східному кутку землянки виявлена майже квадратна глиняна площацка, розмірами $0,8 \times 0,77$ м, висотою 0,4 м. На її поверхні — чотирикутний виступ ($0,4 \times 0,3$ м, висота — 0,05 м), вимазаний по

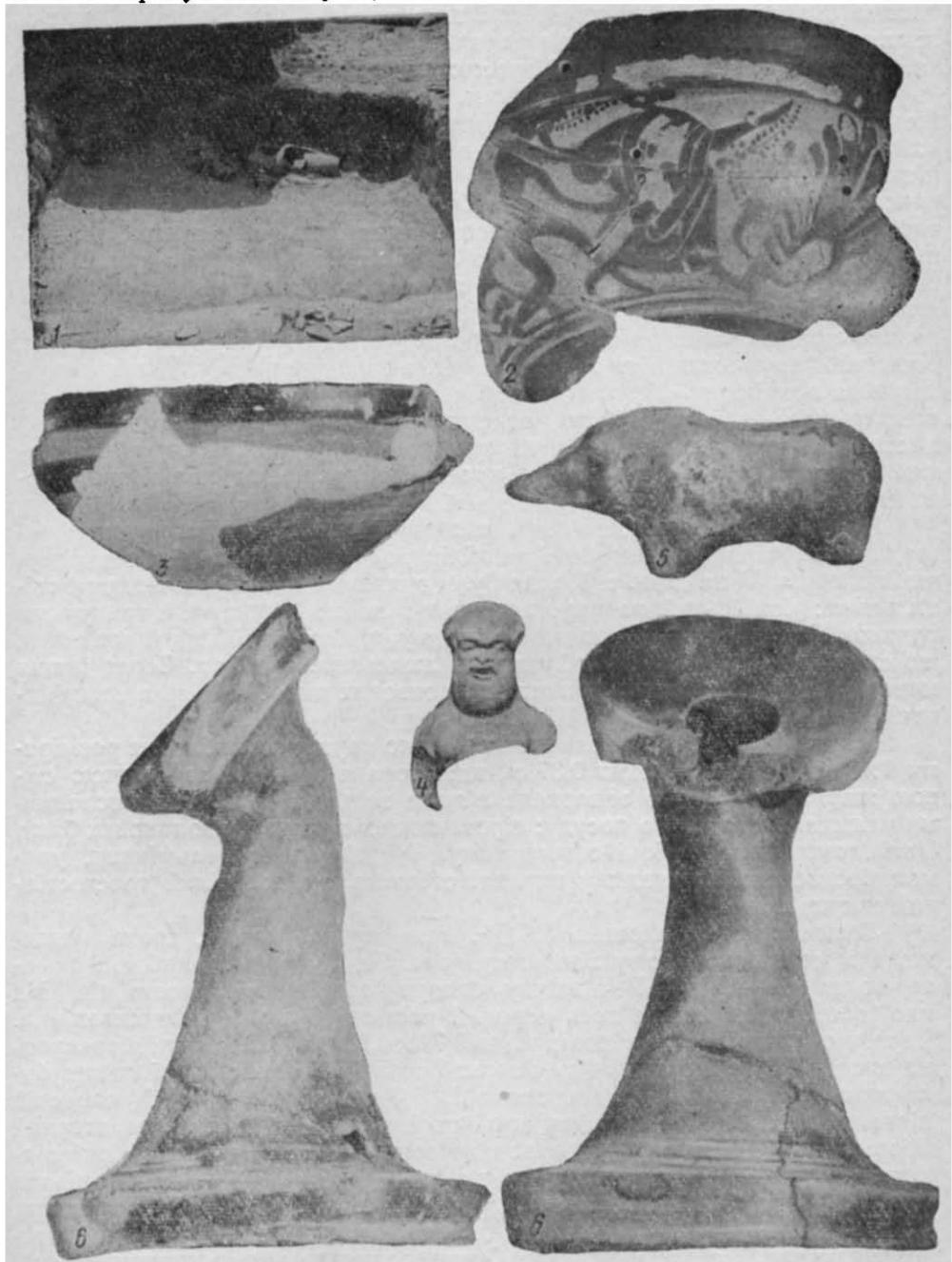

Рис. 13. Комплекс землянки № 19:

1 — загальний вигляд землянки з амфорами *in situ*; 2 — уламок чорнофігурного кіліка; 3 — юнійський кілік; 4 — фрагмент статуетки Сілена; 5 — теракота у вигляді свині; 6 — світильник.

краях білим вапном. Слідів горіння на площаці та поруч з нею не було. Не виключено, що вона могла відігравати роль домашнього вівтарика. Масовий керамічний матеріал такий самий, як і наведений вище. Окремо слід згадати про цілий юнійський світильник, чорнолаковий

кілік, розписний глечик та сіроглиняну ойнохуою, які доповнювали комплекс цієї землянки (рис. 14, 1; 15, 5)²⁶.

Землянка № 17 чотирикутна, видовжена в меридіональному напрямку, площею близько 5 м² (рис. 5, 2). Її материкові стіни збереглись на повну висоту (0,83 м). На глибині 0,35 м від краю стінок протягнуто завал твердої пористої глини без речового матеріалу. Мабуть,

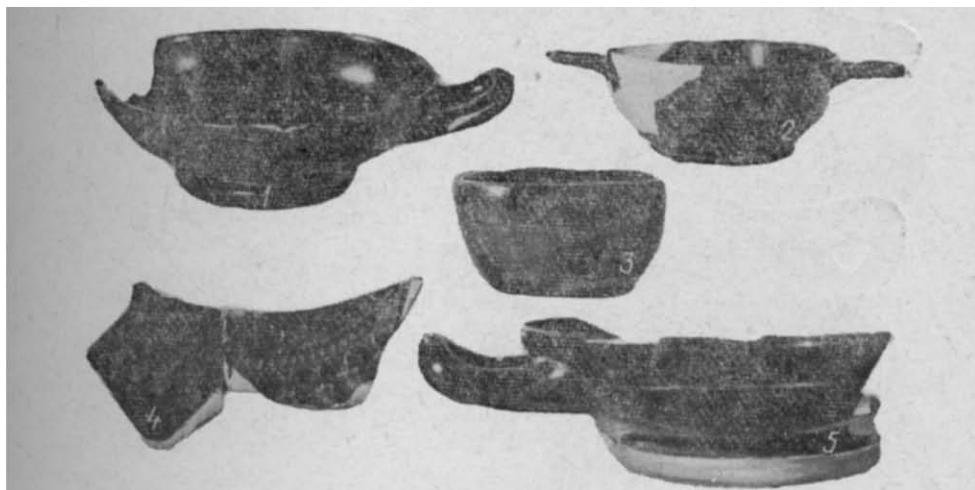

Рис. 14. Чорнолакова кераміка:

1 — кілік із землянки № 7; 2 — кілік із зруйнованої землянки; 3 — солянка із землянки № 13; 4 — уламок кіліка із штампованім орнаментом з ями № 1; 5 — фрагментований кілік із землянки № 24.

це залишки зруйнованої покрівлі. Нижче залягав шар пухкого сіруватого ґрунту з уламками кераміки та іншими речами, що належали до комплексу землянки. У північній її частині виявлено кілька зольних плям.

Під південною стіною приміщення на рівні долівки влаштована чотирикутна глиняна площа, обгороджена бортиком висотою 0,07—0,1 м. Зовнішні кутки її закруглені, довжина площа 0,9 м, ширина 0,7 м. На поверхні площа виявлено дельфінчик та наконечник стріли. Слідів горіння немає. Під східною торцевою стороною площа, в південно-східному кутку землянки є заглиблення, що мало форму нижньої частини амфори (0,4×0,35 м, глибина — 0,25—0,3 м). Очевидно, пізніше дно цієї ямки було забито камкою, а на ній поставлено кухонний горщик. Його уламки знайдено *in situ*.

Долівка землянки вкрита шаром сірої глини. На ній виявлено уламки хіоських розписних амфор V ст. до н. е., сіроглиняних мисок з валикоподібним краєм, ойнохої, глечика, великої червонофігурої посудини із зображенням жіночої фігури в одязі, що спадає складками. Фігура людини зображена в русі: вона біжить, переслідувана, можливо, сатиром або Сленом, від якого уціліла лише нижня частина ноги (рис. 16, 9). Виявлено також фрагменти чорнолакових кіліків двох типів — на високій ніжці та на пізькому профільованому піддоні. З інших речей тут знайдено три дельфінчики, білу намистину, глиняне кругле пряслице, чотири черепашки, кружечок із стінки червонофігурої посудини, відкритий світильник іонійського типу, кам'яне ядро від пращі, майже цілий червоноглиняний вузькогорлий глечик з гратіті на плечі (рис. 16, 7), що датується другою половиною V ст.

²⁶ Козуб Ю. И. Раскопки западной окрестности Ольвии.— АИУ, 1971, вып. 3, с. 174 (див. рис.).

до н. е.²⁷, та ліпна жаровия в уламках, яка вже згадувалась вище (рис. 11).

Речовий матеріал землянки датує її другою половиною V ст. до н. е.

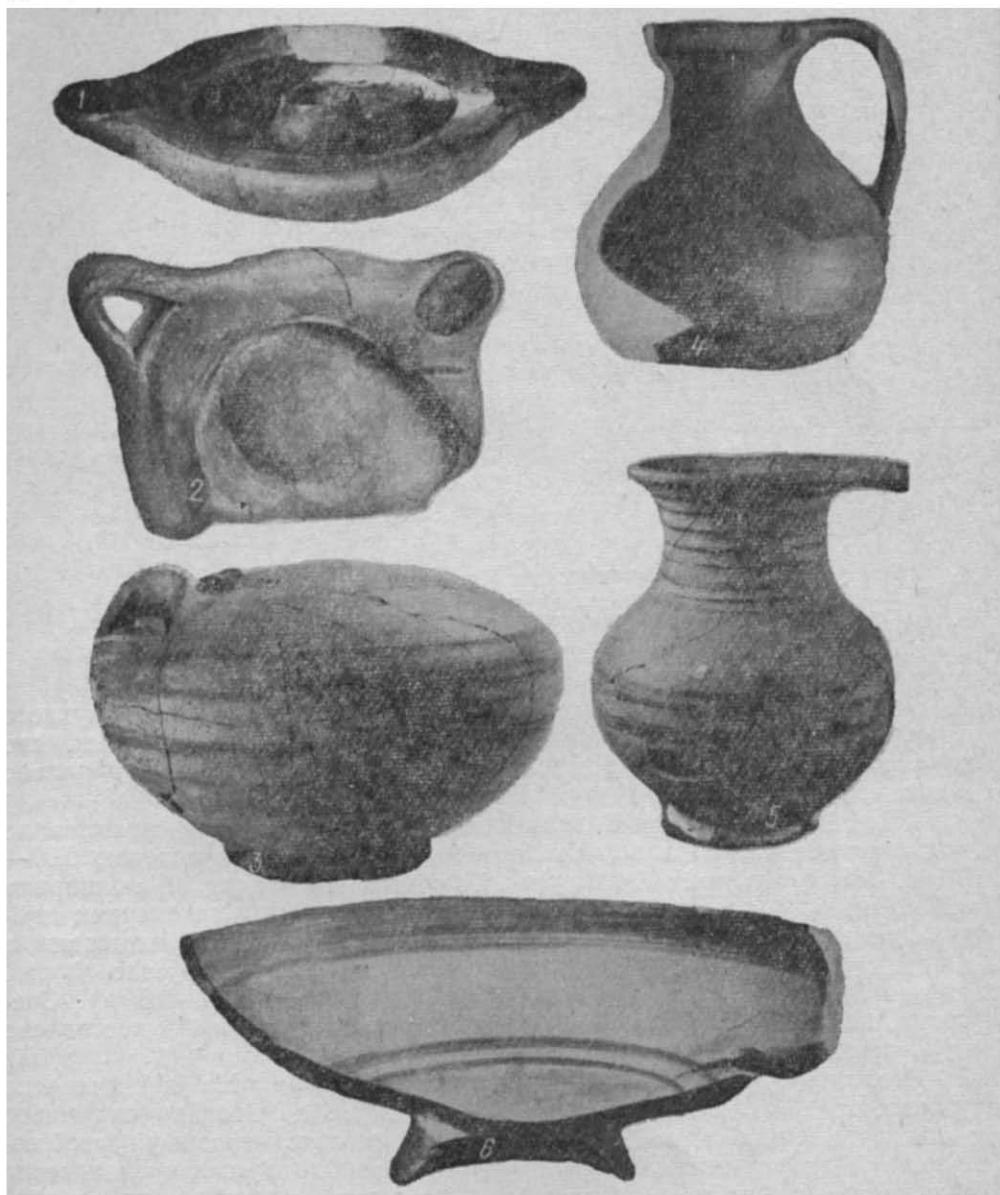

Рис. 15. Керамічний комплекс передмістя:

1 — світильник з цистерни № 2; 2 — уламок сіроглиняного світильника, знайдений поблизу землянки № 9; 3 — розписний аск із землянки № 12; 4 — фрагмент сіроглиняного глечика з культурного шару; 5 — червоноглиняний розписний глечик із землянки № 7; 6 — фрагмент розписної миски із землянки № 3.

Прикладом житлових споруд I типу другої групи може бути землянка № 22 (рис. 6, 1). Вона мала чотирикутну, майже квадратну форму, лише трохи видовженну в широтному напрямі і розширювалась догори. Її розміри 4,37 (на рівні підлоги) — 4,73 (по верхньому краю

²⁷ Кастанаян Е. Г. Раскопки Порфмия в 1968 г.—КСИА АН СССР, 1972, вып. 130, с. 78, 80, рис. 31, 2; Лордкипанидзе Г. А. Античный мир и древняя Колхида. Тбилиси, 1966, табл. XXII (район Фасиса).

стін) $\times$ 4—4,5 м. В межах материка стінки збереглися повністю на висоту 0,5—0,7 м. Значна площа споруди при невеликій глибині материкових стін дає підставу припускати її напівземлянкову конструкцію.

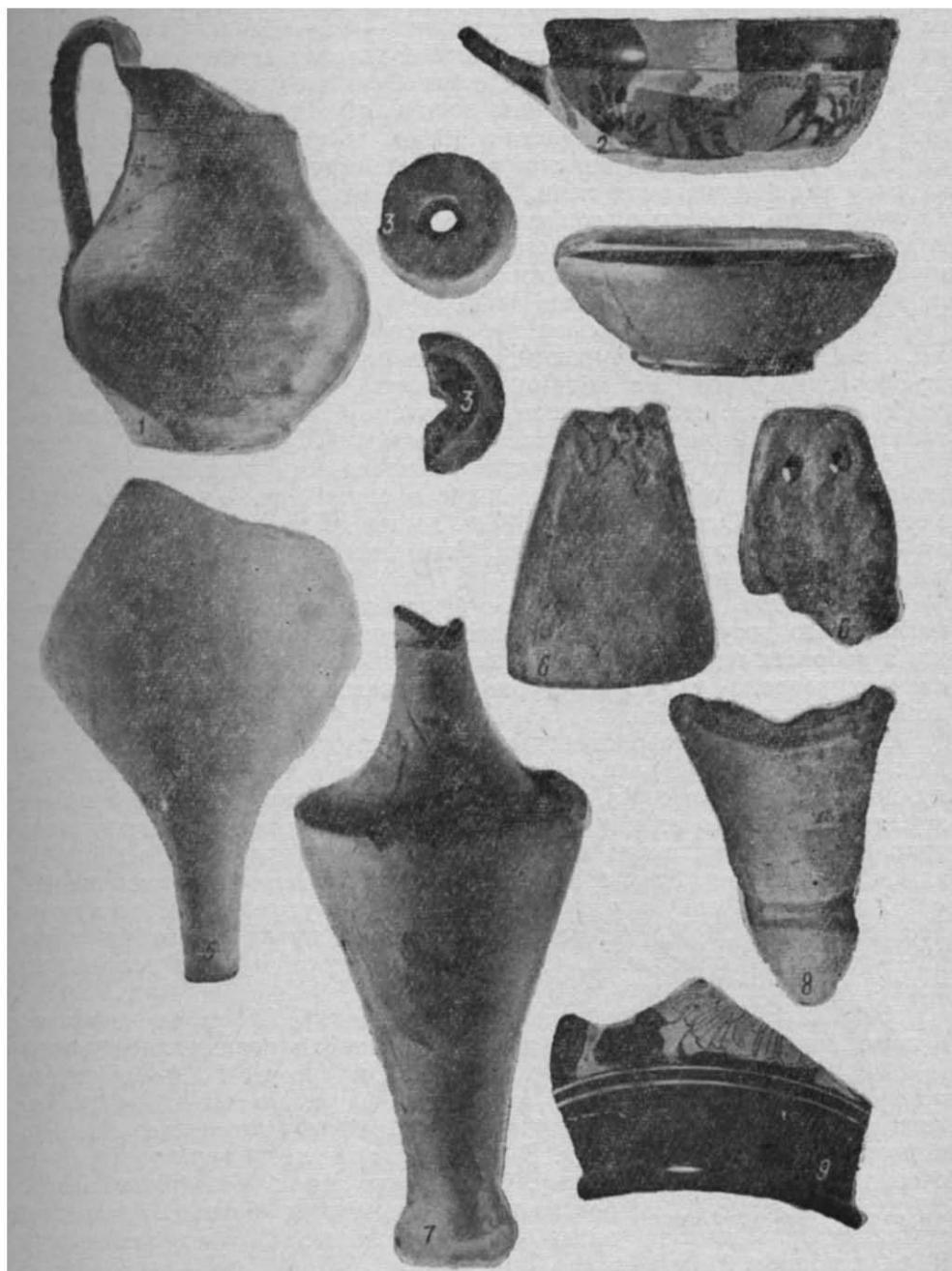

Рис. 16. Речові комплекси жителів:
напівземлянка № 14: 1 — сіроглинний глекік; 2 — фрагментованний чорнофігурний кілік; 3 — пряслиця;
4 — блюдце; 5 — уламок амфори; 6 — грузила; напівземлянка № 17; 7 — червоноглинний
глекік з графіті; 8 — уламок днища амфори; 9 — фрагмент чорнофігурної посудини.

цію. На північній та західній стінах місцями помітні сліди побілки. Долівка приміщення мала вирівнянну поверхню, вкриту кількома послідовними шарами сірої глини. В південно-західній її частині, над підлогою простежені напливи жовтої глини. В підлозі було виявлено цілу

систему заглиблень, що мали конструктивне призначення. По центру приміщення, в широтному напрямку, йшов ряд з чотирьох заглиблень: перше розташоване за 0,9 м від західної стіни, четверте — за 0,3 м від східної. Всі вони були на однаковій відстані один від одного (приблизно 1 м). Діаметр їх 0,06—0,12 м, глибина — 0,2—0,25 м. Ці заглиблення і розміри споруди дають можливість припускати наявність двосхиличого її перекриття. Вздовж східної стіни було ще три ямки діаметром 0,06 м. Судячи з їх розташування, вони мали конструктивне значення: цей ряд був на однаковій відстані (0,8 м) від південної та північної стінок. Ряд ямок міг залишитись як від конструкції покрівлі, так і від каркасу для облицювання стіни. На долівці землянки виявлено ще кілька заглиблень, очевидно, пов'язаних з господарською діяльністю мешканців. В одному з них (діаметр 0,45 і глибина 0,24 м), розташованому в східній частині приміщення, була вкопана амфора. Землянка мала дві склепінчасті печі, описані вище.

Посередині південної стіни простежено залишки вхідної конструкції. Це пологий схил шириною 0,9 м, що спускався на рівень долівки, де збереглась ямка від підпірного стовпа, розмірами $0,15 \times 0,1$ м, глибиною 0,15 м, оточена глинястим валиком по краю. Аналогічні деталі конструкції входу зафіковані в землянках № 3 та 18.

У засипі й на підлозі землянки виявлено однорідний, звичайний комплекс речового матеріалу, до якого входили майже всі групи предметів, відомі в Ольвії середини V ст. до н. е. Це амфори ранніх типів — хіоські пухлогорлі, фасоські. Такі амфори були виявлені ін сітці південній частині землянки.

Рівною кількістю представлено фрагменти сіроглиняного та червоноглиняного посуду: мисок з валикоподібним краєм, розписних глечиків з ребристим горлом, лекан. Значно більше чорнолакового та розписного, червоно- та чорнофігурного привозного посуду. Це уламки кіліків, скіфосів, лекані.

Нечисленними є фрагменти кухонних кружальних та ліпних посудин. У землянці знайдено фрагментований світильник іонійського типу, два наконечника стріл, три дельфінчики, уламки лутеріїв. У засипі землянки виявлено велику кількість уламків черепиці, що дуже рідко траплялася у комплексах передмістя: це фрагменти п'яти каліптерів та дев'яти керамід. Крім того, тут було багато уламків кісток тварин.

Землянка II типу представлена однією спорудою, що добре збереглася (землянка № 14), та рештками окремих жителів поселення кінця VI — початку V ст. до н. е., ступінь збереженості яких не дає можливості їх охарактеризувати.

Землянка № 14 розташована на підвищенні III, серед землянок I типу. Вона мала круглу в плані форму, трохи розширялася догори (рис. 5, 3). Її розміри: діаметр 2,55—2,65 м (вгорі) і 2,4—2,5 м (на рівні долівки). Стіни врізані в материк на 0,7 м. На них добре простежені сліди від інструмента типу кайла. Долівка материкова, вкрита кількома шарами сірої глини. В ній є ямки від опор перекриття, яке, очевидно, мало конічну форму. Одна з цих ямок розмірами $0,25 \times 0,2$ м, глибиною 0,2 м розташована під східним бортом. У центрі землянки було овальне заглиблення довжиною 0,25 м, завширшки 0,1 м, глибиною 0,1 м.

У південній стінці землянки вирізана з материкового ґрунту напівовальна площаадка довжиною 1,5 м, шириною 0,65 м, що піднімалася над рівнем долівки на 0,4 м. З трьох боків вона оточена валиком заввишки 0,05 м. Слідів горіння на ній немає. Такі площаадки докладно описані вище.

З північного боку до землянки примикала кругла в плані яма, плоске дно якої було на одному рівні з долівкою житла. Діаметр ями 1 м. Її стінки трохи закруглялися догори. Вона з'єднувалася з землян-

кою невеликим проходом, що утворився на місці їх стику. Можливо, ця яма була залишком вхідної конструкції. Така деталь простежена і в конструкції землянки № 7, хоч там вона розташована з південного боку приміщення.

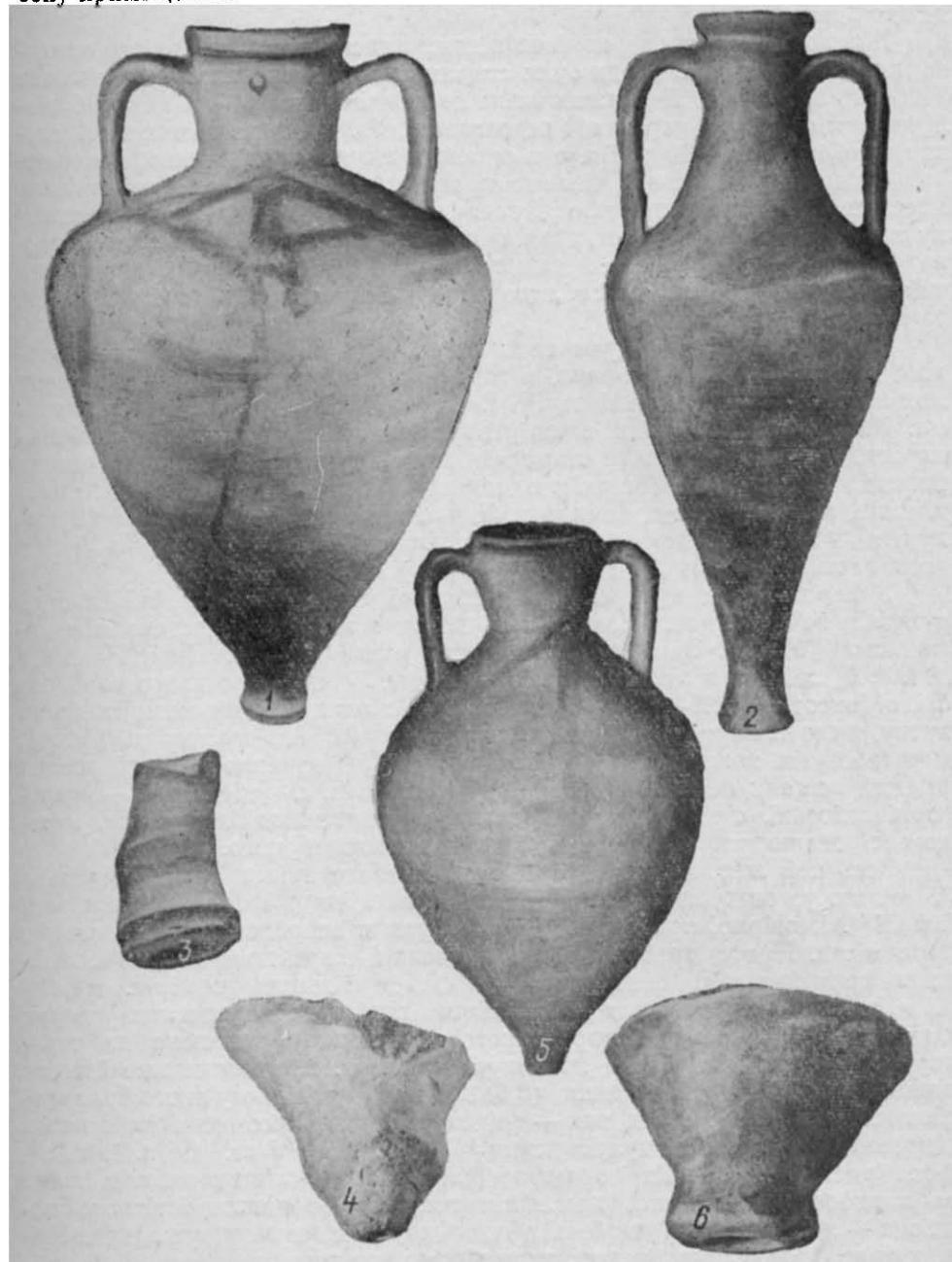

Рис. 17. Амфори:

1 — амфора з льоху № 9; 2 — амфора з цистерни № 2; 3 — уламок днища амфори із напівземлянки № 14; 4, 6 — днища амфор з культурного шару підвищенні південного; 5 — амфора з льоху № 1.

У землянці виявлено багатий речовий матеріал першої половини V ст. до н. е. (рис. 16, 1—6; 17, 3): хіоські, фасоські, мендоські амфори; сироглинняний посуд — глечик, уламки мисок; кухонний кружальний посуд та ліпні горщики. Різноманітна чорнолакова кераміка —

уламки кіліків, солянок, червонофігурних скіфосів, блюдце; розписна іонійська кераміка — фрагменти кіліків та один майже цілий, уламки амфориска, аска, фрагментований чорнофігурний кілік. Комплекс дозволяв фрагменти лутерія, пряслиця, грузило, наконечники стріл, дев'ять дельфінчиків.

Житлові споруди передмістя відзначалися високою якістю виконання: стіни, підлоги, сходи були старанно оброблені, вирівняні, долівки ретельно підмазані. Незважаючи на це, земляні житла, як і інші будівлі передмістя, були порівняно недовговічними. Кожен з комплексів існував приблизно 15—20 років, а в окремих випадках, можливо, й менше.

Сліди господарської діяльності жителів передмістя зафіковано повсюдно. Як уже зазначалося, всередині жител були вкопані в долівку амфори, де зберігалося продовольство (м'ясо, риба, вино, маслинова олія) та вода, невеликі ями господарського призначення, побутовий комплекс інвентаря, особливо виразний і численний поблизу печей та вогнищ.

За межами жител були влаштовані споруди господарсько-побутового призначення: льохи, ями, в тому числі зернові, комори, цистерни для зберігання води, літні печі²⁸. Всі вони, як і житла, були земляниними. Разом з землянками вони утворювали житлово-господарські комплекси, але визначення їх становить значні труднощі. Лише в деяких випадках з певною ймовірністю можлива реконструкція таких комплексів, як, наприклад, землянки № 7 з коморою для зберігання продуктів в амфорах, землянки № 15 з льохом № 7 та землянки № 16 з господарською ямою № 11.

У першому випадку єдність житлової та господарської споруд сумнівів не викликає. Комора була поруч з житлом (відстань між ними всього 0,5 м). Це було чотирикутне приміщення розмірами 1,8 × 1,62 м, врізане в материк на 0,4—0,45 м. Зі сходу до нього вели два східці висотою 0,25—0,32 м. На нижній сходинці, в південно-східному кутку, було глиняне підвищення (заввишки 0,05 м, довжиною 0,54 м), можливо, від конструкції кріплення дверей. На підлозі приміщення рядами лежали не менше 14 амфор V ст. до н. е. Серед них — пухлогорлі хіоські, сіроглиняна лесбоська, з стаканоподібним дном, а також сіроглиняний глечик з високо піднятим ручкою.

Весь цей житлово-господарський комплекс займав площину близько 35 м², що узгоджується з розмірами аналогічних об'єктів архаїчної Ольвії²⁹. Імовірно, приблизно такими були в основному й інші садиби передмістя. Проте треба думати, що великі землянки разом з підсобними приміщеннями становили комплекси більших розмірів.

Комори були одним з найдавніших видів господарських споруд у передмісті. Зокрема, комора такого самого типу виявлена на території поселення кінця VI — початку V ст. до н. е., про яке вже йшлося вище. Це овальне приміщення (3,5 × 2,95 м), у підлогу якого було вкопано шість амфор: серед них — три хіоські, одна розписна іонійська з широкими смугами на тулубі кінця VI — початку V ст. до н. е. та піфос (рис. 18, 1). В одній з амфор були залишки кісток риби, в інших та навколо них — кістки домашніх тварин, черепашки юстівного молюска — живородки. Тут же знайдено круглодонний кружальний горщик (рис. 1, 8). Споруд такого типу відомо чотири.

Найчисленнішими серед господарських споруд передмістя були сховища — ями, яких тепер налічується 17. Вони мали різне побутове призначення, а саме: сховища продовольства, в тому числі зернові ями, звалища попелу та сміття. Іноді ці функції змінювали одна одну.

²⁸ Поділ землянок господарських споруд на льохи, комори, ями досить умовний. При цьому бралися до уваги як форма, так і елементи їх функціонального призначення, але це не виключає в окремих випадках застосування ям як льохів і навпаки.

²⁹ Крижницький С. Д., Русєєва А. С. Вказ. праця, с. 24.

Так, яма № 3, що разом з літньою піччю № 4 становила єдиний побутово-господарський комплекс землянки № 7, спочатку використовувалася за своїм прямим призначенням — для зберігання риби. Про це свідчили залишки амфор із рештками кісток та луски риби на її дні. Потім яма була забита попелом, дрібним вугіллям.

Ями-сховища вирізані в материковому ґрунті, мали круглу в плані та циліндричну в розрізі форму, плоске дно. Іноді ями трохи роз-

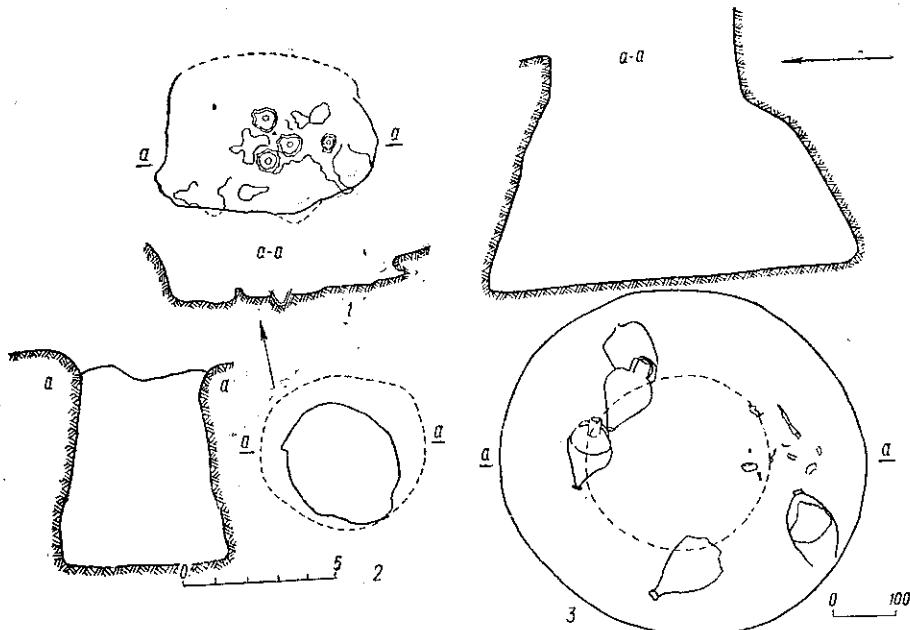

Рис. 18. Плані та розрізи господарських приміщень:

1 — комора № 1 з амфорами та піфосом; 2 — яма № 10; 3 — льох № 9 з амфорами.

ширювались або звужувалися донизу. Глибина ям в середньому 1,2—1,5 м, діаметр 1,2—1,8 м (рис. 18, 2).

До категорії зернових можна віднести принаймні три ями (№ 1, 7 й 11). Всі вони круглі в плані, циліндричні в розрізі, мали плоске дно. Стінки однієї з них були обпалені, стінки і дно іншої викладені сирцевими валками. В ямі № 7 знайдено зерна пшениці. Глибина таких ям 1—1,2 м, діаметр 1,35—1,8 м, а яма № 11 ледь розширювалася донизу (діаметр вінець 1,4 м, дна — 1,6 м). Пізніше деякі з них використовувались для скидання сміття.

Незвичайний комплекс знахідок виявлено в ямі № 7. Вона була кругла в плані, в розрізі мала форму зрізаного конуса, звужуючись догори, глибина її 1,28 м. Верхня частина ями зруйнована, діаметр біля дна 1,5 м. На глибині 0,6 м в ній знайдено велику овальну зернотерку, під якою лежали великі кістки бика, фрагментована амфора. На глибині 1,2 м виявлено обпалений черінь або відкриту жаровню з бортиками, піднятими під тупим кутом на 0,1—0,15 м. Всередині вона була суцільно обпалена та закопчена, збереглися залишки попелу. Зовні слідів горіння немає. Дно ями сильно обгоріле, вкрите попелом та вугіллям.

На території передмістя відкрито вісім льохів (рис. 18, 3; 19, 20). Це материкові ями певної чіткої конфігурації, у плані — круглі, в перерізі — грушоподібні, з плоским дном. Іноді горловина обкладалася камінням. Діаметр їх вінець від 0,9 до 1,8 м, дна — 1,5—3 м. На дні *in situ* знайдено амфори, кіліки, горщики, знаряддя праці, кістки домашніх тварин (рис. 2, 8; 17, 1, 5).

Дещо іншу конструкцію мав льох № 4 — овальний в плані, неправильної конічної форми в перерізі. В його західній стіні були залишки земляних сходів. На дні *in situ* виявлено багато риб'ячої луски, кісток свійських тварин, три фрагментовані хіоські пухлогорлі амфори. Біля амфор лежав залізний ніж з кістяною орнаментованою ручкою.

Жителі передмістя, очевидно, користувалися джерелами питної води, що знаходилися на березі лиману. Для зберігання необхідних

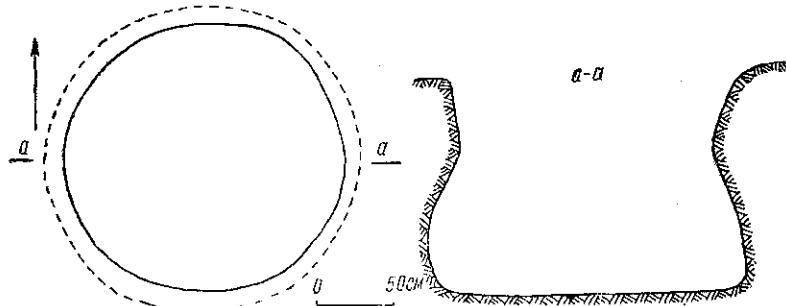

Рис. 19. План та розріз льоху № 6.

запасів води в передмісті використовувалися земляні цистерни. Зараз відомо вже дві таких цистерни, розташовані на підвищенні III за 25 м одна від другої. Обидві вони були однотипні (рис. 21), повністю врізані в материк, у перерізі циліндричної форми, в плані — круглої. Наземні їх частини зроблені з каменю, укладеного в кілька рядів. Цистерни мали майже прямовисні стінки: діаметр цистерни № 1 біля дна 1,8—2,03 м; цистерна № 2 до дна звужувалась: її діаметр вгорі 1,7 м, біля дна — 0,97 м. Стінки обох споруд були ретельно обмазані голубувато-зеленою водонепроникною меотичною глиною³⁰. Глибина цистерн 5,6 м (№ 1) і 4,85 м (№ 2). Обидві мали відстійники на дні. В першій — це заглиблення на 0,5 м у центрі; в другій — дно з нахилом у бік південного сходу на 0,45 м.

На дні цистерн *in situ* знайдено речі, що датують їх: у цистерні № 1 — великі уламки амфор з ручками, потертими від тривалого вживання для вичерпування води³¹; в цистерні № 2 на дні лежали цілі амфори — фасоська біконічна кінця V ст. (рис. 17, 2) та хіоська IV ст. до н. е.³² На нашу думку, остання амфора в даному комплексі, безумовно, була найпізнішою і належала до кінця V — можливо, й самого початку IV ст. до н. е. Поряд з амфорами лежала червонофігурна пеліка, що датується кінцем V ст. до н. е.

Таким чином, враховуючи недовговічність земляних споруд, слід вважати цистерни неодночасними: перша функціонувала в межах другої половини V ст. до н. е., друга — на рубежі V і IV ст.

До господарських комплексів передмістя входили й літні печі, розташовані поблизу землянок³³. Вони використовувалися влітку для приготування їжі. Можливо, вони були перекриті навісами, але решток таких конструкцій не виявлено. Від них залишилися тільки черені. Ці споруди були двох типів: печі першого типу мали черінь,

³⁰ Визначення глини та її властивостей належить К. К. Шилику.

³¹ Це хіоські амфори другої половини V ст. до н. е. (*Зеест И. Б. Указ. соч., табл. IV, 12.*)

³² *Зеест И. Б. Указ. соч., табл. VIII, 20; табл. IV, 13.*

³³ Такі печі виявлено поруч із землянками № 4, 7, 8, 10. Всього відкрито залишки п'яти печей.

що лежав на поверхні землі³⁴. Форма його овальна або чотирикутна із закругленими кутами. Розміри черенів цих печей близькі: $0,8 \times 0,7$ м та $0,75 \times 0,75$ м. До черіння печі № 1, обкладеної бордюром із стінок амфор, примикало заглиблення грушоподібної в плані форми, довжиною 2,15 м, глибиною 0,4 м. Діаметр округлої його частини 1,6 м. Воно було заповнене попелом, уламками амфор. Тут знайдено дельфінчик.

До другого типу належали печі, влаштовані на підсипці з різних матеріалів: шарів дрібних лиманних черепашок, подрібнених уламків

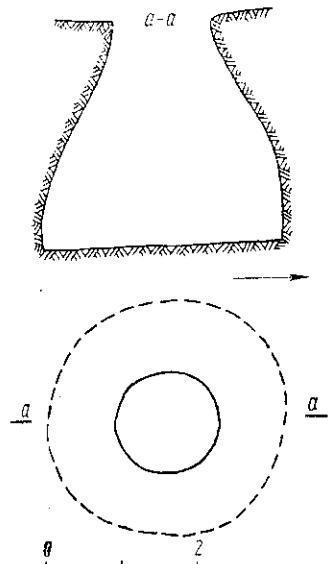

Рис. 20. План та розріз лъюха № 2.

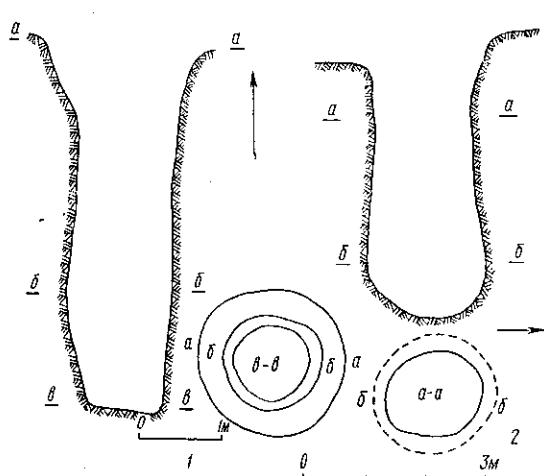

Рис. 21. Плани та розрізи цистерн:
1 — цистерна № 2; 2 — цистерна № 1.

амфор, піску, дрібного каміння, гальки. Так, піч № 2 в розрізі складалася з п'яти шарів, що чергувалися: на землі лежав шар черепашок, перекритий битими амфорними стінками, потім — шари черепашок, уламків амфор, знову черепашки, на яких покладено глиняний черінь. Висота черенів над рівнем денної поверхні 0,6 м. Форма і розміри цих печей приблизно такі самі, як і печей первого типу. Виняток становить піч № 4 поблизу землянки № 8: її довжина 1,45 м, ширина 0,9 м. У східній частині черінь обкладено рядом плоского каменю на протязі 1,5 м.

Біля печей було багато попелу, дрібного вугілля, траплялися зачокчені уламки кераміки V ст. до н. е.

Слід зазначити, що культурний шар передмістя потужністю до 1,5 м насичений величезною кількістю фрагментованих, а часом і цілих предметів. Особливо багато знахідок у комплексах житлового та господарського призначення, де процент цілих речей був значно вищий.

Переважну більшість речового матеріалу становила різноманітна кераміка як місцева, так і імпортна. Чисельно переважала амфорна тара V ст. до н. е.: хіоські пухлогорлі і прямогорлі амфори, протофасоські, фасоські, мендоські, сірглиняні лесбоські амфори (рис. 17). Чимало траплялось амфор невідомих центрів. Столовий посуд представлено сірглиняною та червоноглиняною керамікою. Серед першої категорії посуду досить значний процент сіро- та чорнолощеного, серед другої —

³⁴ Таку конструкцію мали дві печі: № 1 та 5.

розписного, що імітував іонійський стиль розпису (рис. 15). Трапляється довізний іонійський посуд: аски, глечики, кіліки, лекани, келихи з чорним покриттям, світильники. Не менш було й імпортних виробів з

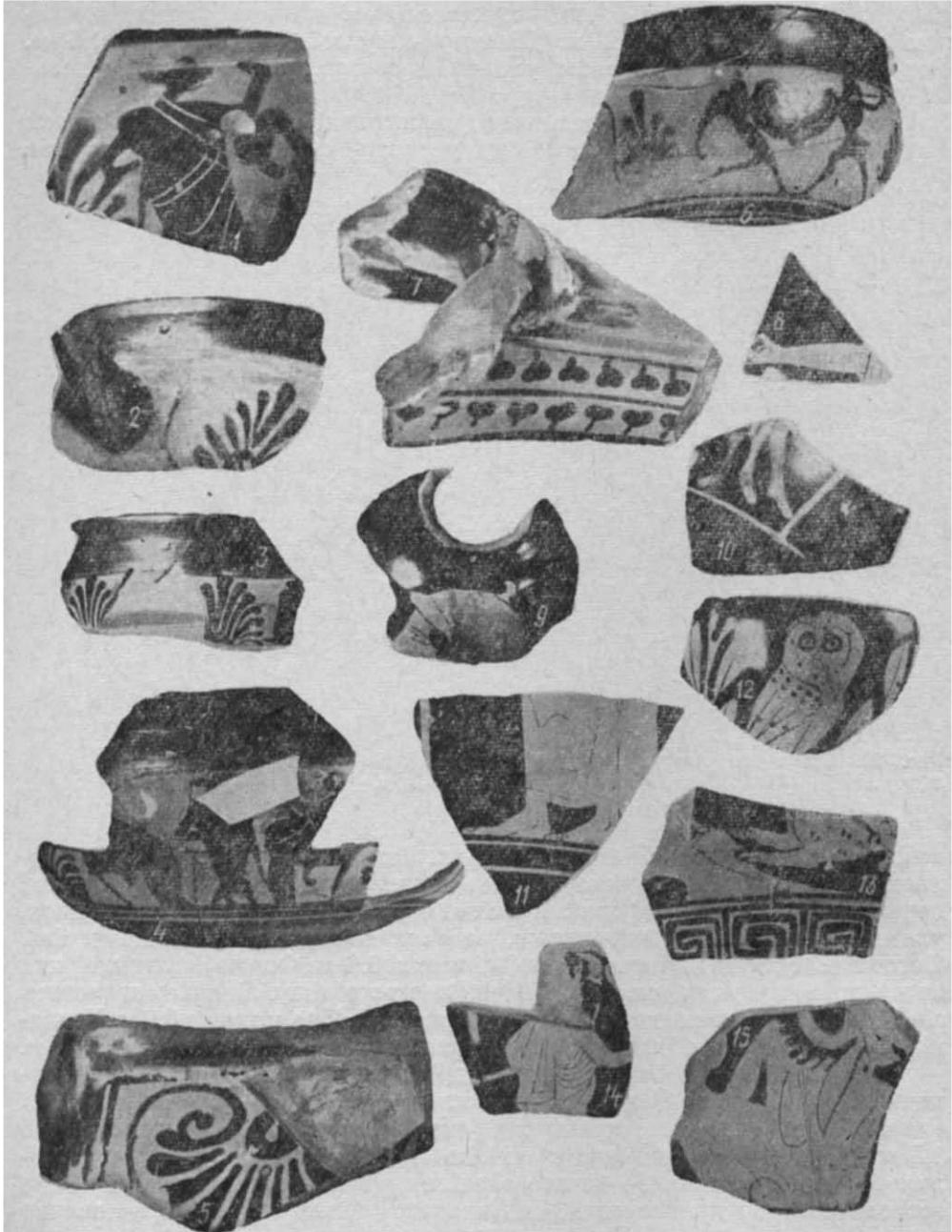

Рис. 22. Чорнофігурна та червонофігурна кераміка:

1 — уламок лекані з культурного шару; 2, 5, 10 — уламок кіліків та ручки кратера із напівземлянки № 24; 3, 4 — фрагменти кіліків із напівземлянки № 2; 6 — уламок кіліка з культурного шару; 7 — фрагмент епінетрона із засинки цистерни № 2; 8 — уламок посудини з культурного шару; 9 — уламок лекіфа із землянки № 21; 11, 12, 13 — фрагменти посуду із напівземлянки № 1; 14, 15 — фрагменти посуду з культурного шару.

Аттіки: чорнолакових, чорнофігурних та червонофігурних (рис. 14; 22). Значно менше в комплексах передмістя кухонного та ліпного посуду. Тут знайдено кружальні кастрюлі з кришкою, круглодонні одноручні горщики, ліпні горщики з вдавленим орнаментом та без нього

(рис. 23—25). У житлах виявлено знаряддя праці: проколки, ножі, риболовні гачки, грузила, пряслиця (рис. 2), зернотерку, світильники, дельфінчики, прикраси та деталі одягу — памисто зі скляної пасті, поясні пряжки.

Важливе значення мають знахідки теракот у землянках передмістя, що являють собою зображення богів грецького пантеону, пов'язані із землеробськими культами.

Це статуетки Деметри та її атрибутів (зображення свині), Кори; божества діонісійського кола — Сілена

Рис. 23. Кухонний кружальний посуд:

1 — горщик із землянки № 9; 2 — горщик з ями № 7.

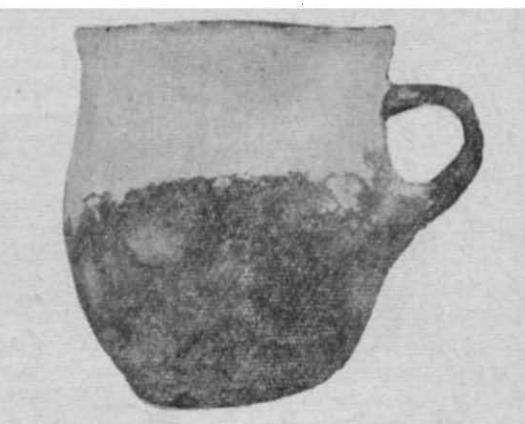

Рис. 24. Ліпний кухоль.

(рис. 1, 3; 13, 4, 5). До цієї ж категорії, певно, належить і примітив у вигляді виліплесного від руки стержня із схематичним зображенням людського обличчя.

Комплекс передмістя Ольвії в цілому, безсумнівно, мав грецький характер. Це стосується самих споруд, інвентаря, його кількісного та якісного складу. Слід зауважити, що збігається навіть співвідношення різних груп кераміки в пам'ятках передмістя і Ольвії. Населення передмістя займалося землеробством, риболовним промислом, домашнім ткацтвом. Не лише матеріальна, а й духовна культура була грецькою: тут шанували грецьких богів і, як свідчать численні графіті, було не мало грамотних людей. Найтінші зв'язки передмістя з містом, схожість всіх сторін матеріальної та духовної культури свідчать про те, що передмістя було складовою частиною ольвійського поліса, нерозривно з'єднаною з територією власне міста, некрополя та більшої сільськогосподарської хори.

Отже, передмістя за загальним характером життя було схоже на місто архаїчного періоду і не мало специфічно оборонного або виробничого значення.

Передмістя припинило своє існування близько 400—375 рр. до н. е. Підставою для визначення цієї дати є численні матеріали та цілі комплекси останнього періоду життя передмістя і наступного часу³⁵. Причини припинення його існування цілком ще не з'ясовані. В усякому разі розкопки свідчать скоріше про поступове згасання життя, ніж про катастрофічну загибель передмістя. Очевидно, у зв'язку з якимись по-

³⁵ Козуб Ю. И., Белецкий А. А. Стихотворная эпитафия Эпикрата из Ольвии.— ВДИ, 1977, № 1.

діями внутрішнього й зовнішнього характеру жителі передмістя пішли під захист кам'яних оборонних споруд міста, поповнивши його населення.

Через два з половиною століття територія передмістя ввійшла до складу ольвійського некрополя. Згадки про колишнє передмістя, пев-

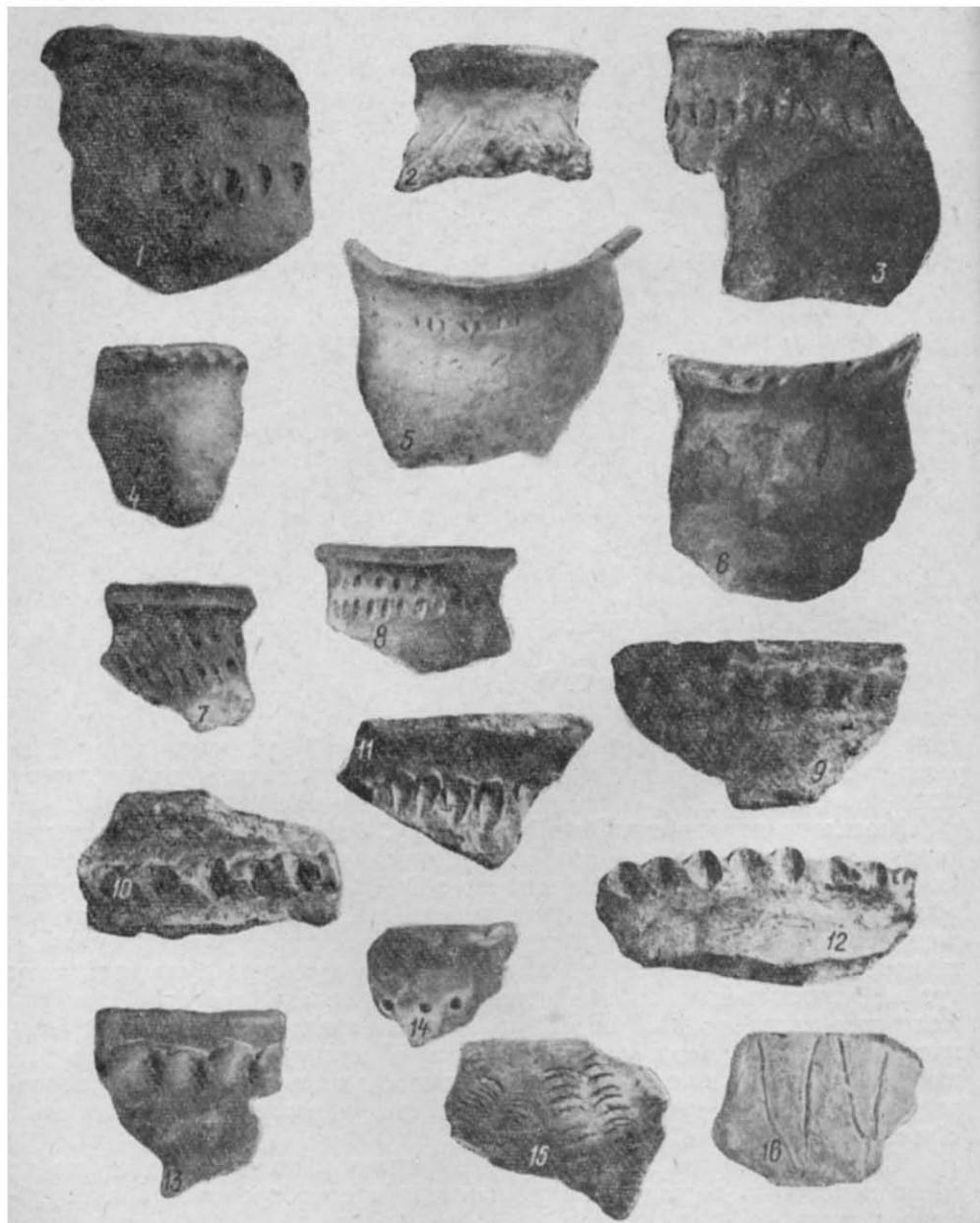

Рис. 25. Ліпний посуд:

1, 3, 6, 7, 8, 9, 11, 15, 16 — уламки горщиків з культурного шару; 2, 4 — віноця горщиків з льоху № 9; 5 — уламок горщика із землянки № 13; 10, 13 — фрагменти горщиків із ями № 12; 12 — фрагмент посудини із зруйнованого житла; 14 — уламок горщика із землянки № 21.

но, зникли з пам'яті жителів Ольвії, так як нерідко похованальні споруди перерізували та руйнували засипані житлово-господарські комплекси, влаштовувалися в рихлому ґрунті засипок, що в свою чергу призводило до руйнування їх самих.

В Ольвії епохи еллінізму сліди передмістя відсутні³⁶. У перші століття нашої ери передмістя в Ольвії було, але територія і характер його стали зовсім іншими. Воно знаходилося північніше лінії міських укріплень цього періоду, на місці кварталів Ольвії елліністичної доби. Залишки його простежені на території як Нижнього, так і Верхнього міста, де були виявлені виноробні, гончарні, хлібопекарський та інші виробничо-господарські комплекси³⁷. Таким чином, передмістя пізньої доби заселене не було, а становило ремісничий, господарський район ольвіополітів, що жили в місті³⁸.

У зв'язку з браком відомостей про передмістя інших античних міст пошук аналогій передмістю Ольвії V ст. до н. е. виявляється складним. Можливо, її можна вбачати в приістрійському поселенні, про яке йшлося вище. Ці об'єкти зближує хронологічний фактор і схожий характер забудови: в V ст. до н. е. Істрія, як і Ольвія, була оточена кам'яними оборонними мурами, а поза межами міста залишилось неукріплене поселення, яке виникло ще в епоху архаїки. Характерно, що воно припинило своє існування також в IV ст. до н. е. Крім того, це поселення складалося, як і ольвійське передмістя, з жителем землянкового типу³⁹. Якби було доведено існування істрійського передмістя, такі аналогії не видавались би дивними: відомо, що Ольвія з Істрією мали багато спільногого.

Певно, схожим з ольвійським було передмістя Амфіполя, яке виникло до появи лінії оборонних споруд навколо міста і продовжувало існувати за їх межами. Воно, так само як і передмістя Ольвії, було густо заселене. Цікава деталь, наведена Фукідідом, щодо родинних зв'язків мешканців міста з населенням амфіпольського передмістя підкреслює його нерозривний зв'язок з містом. Єдність міста і передмістя Ольвії, простежена па інших матеріалах, таким чином, не становить виняткового явища.

Особливе значення має та обставина, що археологічні дані про ольвійське передмістя класичної епохи можуть бути доповнені літературним свідченням сучасника. Факт існування описаного передмістя набуває життєвості у співставленні з лаконічним повідомленням Геродота. В IV книзі «Історії» в оповіданні про скіфського царя Скіла Геродот згадує про⁴⁰ Ольвії⁴¹, з приводу якого занотована цікава подroблиця: «...кожного разу, коли (Скіл) з скіфським військом з'являвся в місті борисфенітів... (він) залишав своє військо в передмісті, а сам заходив до міста, наказуючи засовувати за собою браму»⁴².

Таким чином, за словами батька історії, в Ольвії, за межами оборонних споруд, але поблизу них, був досить значний про⁴³ — передмістя, де могла розміститись дружина скіфського царя Скіла на час його перебування в місті⁴⁴.

³⁶ Слід лише зазначити, що залишки господарських комплексів у вигляді вкопаних в землю амфор та піфосів траплялись у садибах селян с. Парутине на північ від городища стародавньої Ольвії, більше до Парутинської балки. Поки що вбачати в цьому сліди комплексів передмістя немає підстав.

³⁷ Леви Е. И. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры. Ольвия. М.—Л., 1964, с. 16—21; Славин Л. М. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935 и 1936 гг.— В кн.: Ольвия т. 1. Киев, 1940, с. 59—78; Ветштейн Р. И.—Керамічні випалювальні печі Ольвії перших століть н. е.— В кн.: Ольвія, т. 3. Київ, 1958; Козуб Ю. И. Ольвия. Керамическое производство и античные керамические строительные материалы.—САИ, 1966, вып. ГI—20, с. 11—13, 22—23.

³⁸ Козуб Ю. И. Историческая топография некрополя Ольвии.— 150 лет ОАМ. Тезисы юбилейной конф. Київ, 1975, с. 125.

³⁹ Condurache. E. Op. cit., p. 249.

⁴⁰ Геродот. История, IV, 78.

⁴¹ Там же.

⁴² Переклад наведеного грецького терміна як «передмістя» належить таким авторитетам у галузі класичної філології, як Ф. Г. Міщенко (Геродот. История, указан. издание), В. В. Латишев (Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. Спб., 1887, с. 42).

На це коротке повідомлення звернули увагу дослідники античності Північного Причорномор'я ще минулого століття. Так, незважаючи на обмеженість археологічних знань та матеріалів, на зорі дослідження Ольвії О. С. Уваров висловив ряд гіпотез, більшість яких підтвердилася в майбутньому. Він беззастережно прийняв повідомлення Геродота і в одному з перших описів Ольвії зазначив: «За стіною починались передмістя настільки великі, що могли вміщати в собі всю скіфську армію»⁴³. В. В. Латишев у своїй праці навів точний переклад тексту Геродота. Але він не припускав і думки про реальність існування такого «поселення на околицях міста, за міськими стінами»⁴⁴. У короткому коментарі до цього уривка він інтерпретував передмістя як «відкриту місцевість перед містом, де почет Скіла розташувався табором, чекаючи його повернення з міста»⁴⁵.

Авторитет В. В. Латишева і відсутність фактичних даних про ольвійське передмістя спричинилися до того, що це питання про існування передмістя Ольвії в науковій літературі більше не порушувалось дослідниками. Так, у найновішому виданні геродотової «Історії» подано довільний переклад наведеного уривка, де про передмістя немає вже й згадки, а термін *проспостею* передано виразом «перед міською брамою»⁴⁶.

Існування ольвійського передмістя здавалося настільки неймовірним, що навіть тоді, коли вже були виявлені його перші комплекси й інтерпретовані нами як об'єкти житлово-господарського призначення⁴⁷, всупереч цим фактам було висловлено сумнів⁴⁸.

Багаторічні дослідження цього об'єкта довели факт існування ольвійського передмістя V ст. до н. е. При цьому простежується його повна відповідність *проспостею* у Геродота. Описане передмістя було розташоване в безпосередній близькості від міських укріплень. Таким чином, воїни Скіла, що, за Геродотом, розміщалися на його території, могли легко вступати в контакти з жителями не лише передмістя, а й міста. За своїми розмірами передмістя цілком підходило для тимчасового розміщення дружини скіфського царя. Важливе значення має і повний збіг хронологічного фактора. Нарешті, слід відмітити її відсутність іншого передмістя за часів Геродота в околицях Ольвії.

Відкриття передмістя Ольвії V ст. до н. е. дало можливість ще раз повернутися до старої дискусії в антикознавстві: до питання про вірогідність свідчень Геродота взагалі і його повідомлень про Ольвію зокрема. В радянській історичній науці ця проблема посідає важливе місце, бо вона стосується широкого кола питань з історії Скіфії та античної цивілізації на північному узбережжі Понта.

Слід зазначити, що вітчизняні дослідники схильні розглядати версію про перебування Геродота в Північному Причорномор'ї і правдивість його свідчень в позитивному плані⁴⁹. Серед різних доказів важ-

⁴³ Уваров Л. С. Исследования о древностях южной России и берегов Черного моря. Спб., 1851, вып. 1, с. 39. Слід лише зазначити, що ми не можемо погодитись з формулюванням кінця фрази, що становить перебільшення. На нашу думку, може йтися не про скіфську армію взагалі, а лише про озброєний почет царя, його дружину.

⁴⁴ Латышев В. В. Указ. соч., с. 42, прим. 8.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Геродот. История, IV, 78. Л., 1972 (перевод Г. А. Стратаповского).

⁴⁷ Козуб Ю. И. Раскопки территории некрополя в 1965—66 гг.—АИУ, 1965—1966, 1967, вып. 1, с. 126—129; Козуб Ю. И. Раскопки на территории некрополя Ольвии.—АИУ 1967. 1968, вып. 2, с. 135—137; Козуб Ю. И. Раскопки в Ольвии.—АО 1966. М., 1967, с. 207—209.

⁴⁸ Коротке зауваження щодо культового та поховального значення землянок передмістя див.: Brasinskij J. B. Recherches Soviétiques sur les Monuments antiques des Régions de la Mer Noire.—Eirene. 1968, N 7, p. 92.

⁴⁹ Мищенко Ф. Г. Геродот и место его в древнеэллинской образованности.—В кн.: Геродот. История, т. 1. М., 1888, с. XXI—XXII; Граков Б. Н. Скифы. М., 1971,

ливими є факти, одержані в результаті археологічних досліджень, на-
самперед Ольвії.

Саме такій аргументації значну вагу приділяв К. Е. Гриневич. У спеціальній праці він виділив ті об'єкти в Ольвії, про які згадував Геродот⁵⁰— систему кам'яних оборонних споруд, агору та передмістя V ст. до н. е. Відкриття цих об'єктів, щодо реального існування яких ще були сумніви, мало підтвердити правдивість оповідання історика про місто борисфенітів.

Оборонні споруди Ольвії відкриті ще в 1904 р. Б. В. Фармаковським⁵¹. Невелика ділянка розкопу та незавершеність робіт призвели до помилкового датування цих споруд пізнішим часом. В результаті спеціальних додаткових робіт була виявлена ще одна ділянка оборонних стін. Сукупність старих і нових даних дала змогу К. Е. Гриневичу датувати найдавнішу систему кам'яних оборонних споруд міста V ст. до н. е.⁵²

Одним з найбільших досягнень археологічного вивчення Ольвії стало відкриття агори, що існувала з VI ст. до н. е.⁵³

Найдовше залишалось невідомим передмістя, згадане Геродотом. Саме наші роботи заповнили цю лакуну. Таким чином, всі свідчення Геродота описового характеру щодо Ольвії знайшли реальне підтвердження. Отже, сучасний рівень знань дає можливість антикознавцям підтримати думку радянського скіфолога, що «незважаючи на багато неясностей, суперечливих і просто казкових відомостей, геродотівське оповідання, особливо в етнографічній частині, постійно підтверджується археологічними даними»⁵⁴.

Всебічне археологічне дослідження передмістя Ольвії дасть змогу поставити і розв'язати важливі питання, пов'язані з історією та топографією як самого міста, так і його некрополя, з рівнем економічного, культурного та соціального розвитку Ольвії.

Ю. И. КОЗУБ

Предградье Ольвии

Резюме

Статья посвящена общей характеристике одного из уникальных памятников античной цивилизации Северного Причерноморья — предградья Ольвии, открытого автором. Предградье V в. до н. э. сформировалось на основании одного из поселков конца VI— начала V в. до н. э., располагавшегося на западном плато Заячьей балки.

Предградье занимало территорию, примерно равную 10—15 га, и находилось к западу от города. Оно было застроено земляными сооружениями жилого и хозяйственного назначения. Здесь же располагался древнейший культовый комплекс Ольвии. Жилища представляли собой земляночные и полуzemляночные конструкции с печами, очагами, жаровнями, перекрытые одно- и двускатными кровлями. К ним примыкали хозяйственные сооружения в виде ям разного назначения, погребов, кладовых, летних печей. На территории предградья открыты две цистерны для хранения воды.

Комплексы предметья дают представление о характере застройки Ольвии в древнейший период ее существования. Земляники функционировали здесь вплоть до начала IV в. до н. э., когда в городе уже широко применялось наземное сырцово-каменное строительство.

с. 18; Златковская Т. Д., Шелов Д. Б. Рец. на кн.: *Данов Хр.* Древна Тракия.—ВДИ, 1970, № 2, с. 207; *Борухович В. Г.* Научное и литературное значение труда Геродота.—В кн.: *Геродот. История*. Л., 1972, с. 485.

⁵⁰ Гриневич К. Э. О достоверности сведений Геродота об Ольвии.—ВДИ, 1964, № 1.

⁵¹ ОАК за 1904 р., с. 16.

⁵² Гриневич К. Э. Указ. соч., с. 107, 110.

⁵³ Леви Е. И. Ольвийская агора.—МИА, 1961, № 50, с. 40; Леви Е. И. Итоги раскопок теменоса и агоры.—Ольвия. Теменос и агора. М., 1964, с. 10, 13, 14; Карасев А. Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса.—Ольвия. Теменос и агора, с. 36, 55, 69, 82, 86—97, 129.

⁵⁴ Граков Б. Н. Указ. соч., с. 18.

Весь комплекс предместья носил греческий характер. По своей застройке и материальной культуре предградье было сходно с городом эпохи архаики, не имело специфически оборонительного или производственного значения.

Предградья различного характера сопутствовали крупным центрам островной и материковой Греции. В археологическом отношении они не изучены, тем большей интерес представляет исследование ольвийского предградья. Значение этого памятника возрастает в связи с тем, что по ряду признаков он может быть сопоставлен с *просотелом* Геродота, давшего его краткую характеристику. Этим самым повышается степень достоверности сведений Геродота о Северном Причерноморье и об Ольвии в частности.

Предградье было составной частью ольвийского полиса, представляя единство с территорией города, некрополя, ближней и дальней сельскохозяйственной хоры.

П. І. ХАВЛЮК

Пізньоскіфське селище Сорока

Останнім часом видані праці, в яких автори висловлюють думку, що на території Середнього Подніпров'я в III—II ст. до н. е. протягом приблизно 150 років між культурою скіфського часу і добре дослідженю зарубинецькою культурою існував хронологічний розрив¹. Цей розрив пропонується заповнити кельтськими старожитностями². Проте на території Південного Побужжя відкриті і частково вивчені пізньоскіфські пам'ятки, які за своїми хронологічними комплексами хоч і відрізняються від поширених тут селищ та городищ скіфської епохи VII—IV ст. до н. е., все ж хронологічно йдуть зразу ж за ними.

Однією з таких пам'яток є селище Сорока, розташоване за кілометр на південний захід від невеликого населеного пункту Сорока Іллінецького району Вінницької області. Залишки його виявлені на північному схилі правобережного плато р. Соб. Це рівна ділянка з незначним нахилом до річки по обидва боки шосе Іллінці — Дащів (рис. 1). В східній частині селища добре простежуються сліди розораного валу у вигляді невисокої білястої смуги насипного ґрунту.

У лісній посадці, яку перетинає вал, добре зберігся не тільки наскрізний, а й рів із східного боку укріплення. Чи пов'язаний вал із селищем, встановити важко, культурний шар простежено тільки за 400 м на захід від валу, а в північно-західній частині селища останній вклиниється в його територію. На цій ділянці вал сильно розораний та зруйнований дорогою. Цілком можливо, що ним могла бути обнесена група курганів, у тому числі розташований за кілометр від селища відомий курган Сорока. В такому разі між валом і селищем зв'язку немає.

Площа пам'ятки дорівнює кільком гектарам. Тут на зораній поверхні помічено понад три десятки плям, де ґрунт насычений керамікою, гумусом та кістками тварин. Скрізь на поселенні є окремі скupчення кераміки, інколи трапляються уламки керамічної тари елліністичного часу, глиняна обмазка стін житлових і господарських споруд.

На місцях найбільшого скупчення культурних залишків були залізовані розкопи (рис. 1), на площі яких виявлено житлові споруди — напівземлянки, заглиблені в ґрунт. Культурний шар тут інтенсивний, але між житлами та на відстані від них виявлено лише окремі знахідки кераміки та кістки тварин. Владає в око та обставина, що селище було віддалене від джерел води. В південно-східному напрямку —

¹ Мачинский Д. А. О культуре среднего Поднепровья на рубеже скіфского и сарматского периодов.— КСИА АН ССР, 1973, № 13, с. 3—9; Мачинский Д. А. Кельты на землях к востоку от Карпат.— АС, 1974, № 15, с. 52—64.

² Мачинский Д. А. О культуре Среднего Поднепровья..., с. 5.

джерело, а в північно-західному — р. Соб розташовані від нього приблизно за кілометр.

Під час дослідження на розкритій площі (842 м^2) виявлено три напівземлянки з дерев'яно-каркасними стінами, обмазаними глиною, а також знаряддя праці та предмети домашнього вжитку.

Житло № 1 в плані мало форму прямокутника довжиною 15 м і ширину 8,6 м. Житлова яма була врізана в суглинок на глибину 0,8 м

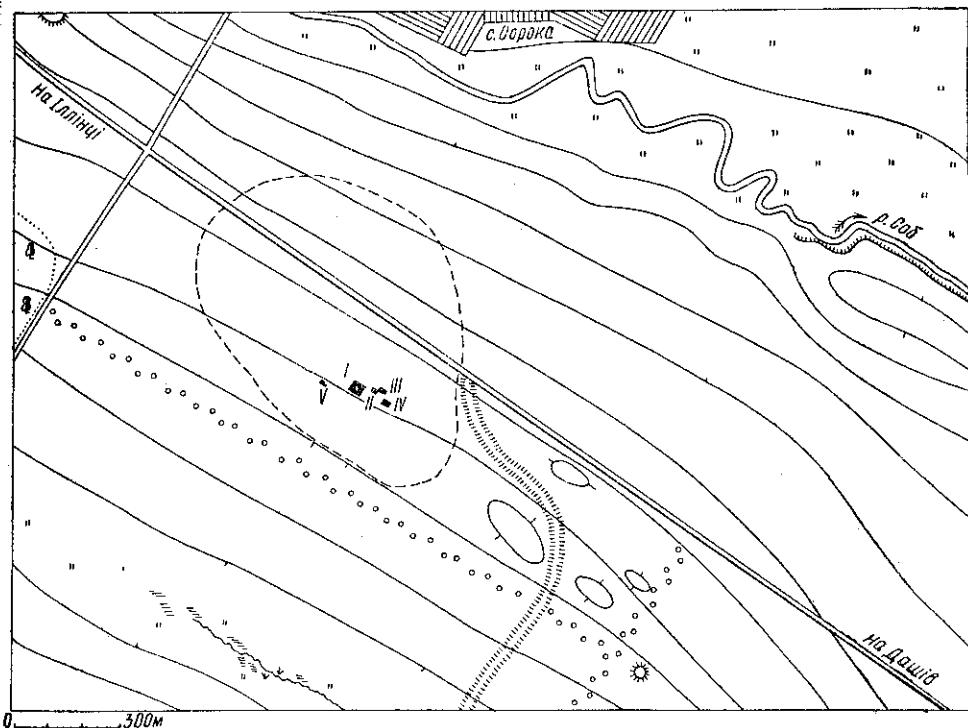

Рис. 1. План пізньоскіфського селища Сорока Іллінецького району Вінницької області:
I—V — розкопи.

від рівня давньої поверхні (рис. 2). У верхній частині південно-східного кутка житлова яма з'єднувалась проходом з другою спорудою — прибудовою, яка в плані також нагадувала прямокутник довжиною 10 і шириною 6,5 м. Дещо нижче середини ця споруда була вужча на 2,6 м і мала ширину 4 м.

Враховуючи наявність чітко простеженого в суглинку проходу між обома ямами, можна вважати, що вони становили одне ціле. Підлога в камерах нерівна, з ямами та заглибленими овальної форми, глибина яких коливалась від 1,05 до 0,2 м, причому в підлозі другої камери глибина їх була значно більшою, ніж у першій. Можна припустити, що частина дрібних ям і нерівностей виникла внаслідок періодичної зачистки долівки з метою усунення сміття. Найглибші ями, особливо в другій камері, мали господарське призначення.

Імовірно, що прибудова до основного житла використовувалась як комора для зберігання продуктів харчування і домашнього начиння, бо слідів вогнища тут не виявлено.

Натомість у першій, більшій камері біля західної стінки простежені залишки вогнища овальної форми. Це був обпалений до червоного глиняний останець, очевидно, черінь вогнища, на якому виявлено скupчення золи і вугілля. Особливо багато золи було на підлозі нижче

останця, де вона зміщалася з кістками тварин і уламками кераміки. Отже, перше велике заглиблення використовувалось як житло. Підлога обох заглиблень добре ущільнена.

Слід зазначити, що вздовж стін ні в житлі, ні в прибудові ям від стовпів житлового каркасу не виявлено. Проте серед заповнення тут траплялися великі куски глиненої обмазки з домішкою рослинних залишків, що свідчить про каркасно-плотову конструкцію стін, обмаза-

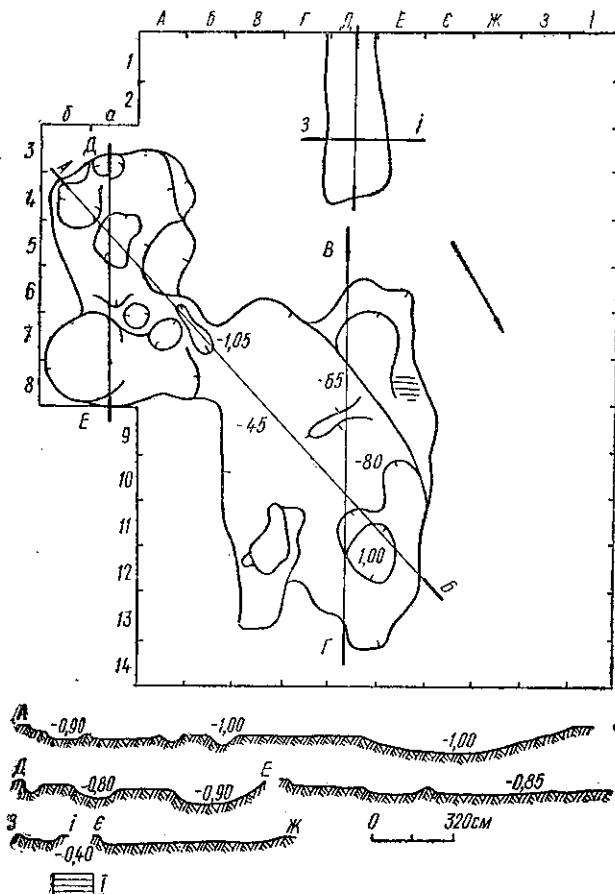

Рис. 2. План і розріз житла № 1:
I — місце вогнища.

них глиною. Особливо значна концентрація обмазки виявлена в північній і східній частинах житла, де вона залягалася щільним шаром від рівня давньої поверхні до самої підлоги. В інших місцях обох будівель її знахідки епізодичні. На більшості уламків глиненої обмазки збереглися чіткі відбитки круглих жердин діаметром 4—5 см. окремі куски із зовнішнього боку рівні, на них є сліди загладжування або побілки.

Обидві споруди були заповнені ґрунтом, змішаним з великою кількістю кераміки та кісток тварин. Скупчення кераміки зафіксовано переважно від рівня давньої поверхні до глибини 0,4—0,6 м. Нижче вона простежена рідше, окремими групами, які, однак, не становили розвалів посуду. На цьому самому рівні були зосереджені кістки тварин. Майже всі вони розколоті або розрубані, на багатьох збереглися сліди різальних знарядь. У заповненні житлових ям зібрано 1987

фрагментів кераміки. З них 630 уламків амфор та імпортного кружального посуду.

З металевих предметів слід назвати уламок залізного ножа (рис. 3, 9), три залізних посохоподібних шпильки (рис. 3, 1—3), брон-

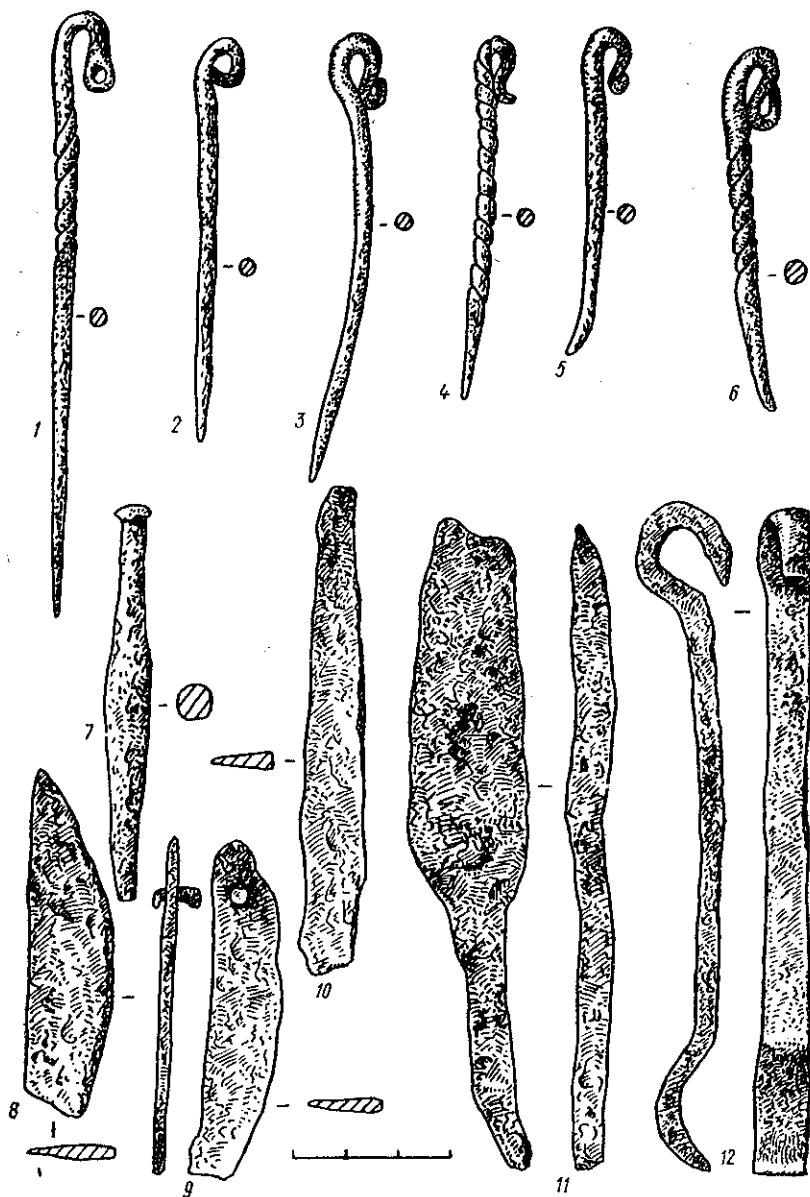

Рис. 3. Залізні предмети:

посохоподібні шпильки: 1—3 — житло № 1; 4—6 — житло № 2; залізні ножі: 8 — житло № 2; 9, 10 — житло № 1; 11 — житло № 2; пробій: 7 — житло № 1; кінські вудила: 12 — житло № 1.

зовий трикутний в перерізі наконечник стріли (рис. 5, 10) і уламок залізної пряжки. Серед виробів з кістки — проколка (рис. 4, 2), наконечник стріли, який за формою нагадує бронзові (рис. 5, 12), пошкоджений молотком для ювелірних робіт (рис. 4, 6).

В ямах обох споруд знайдено понад 20 глиняних пряслел різної форми (рис. 6, 17), глиняну ллячку (рис. 6, 16). В числі прикрас —

срібна сережка у вигляді гудзика з довгим стержнем для просування у вухо (рис. 5, 7), кілька уламків намистин та скляних підвісок.

До привізних предметів належать чотири уламки глиняних світильників (рис. 6, 1—4), фрагменти чернолакових посудин, амфор і шийка амфори з клеймом.

Розкоп на місці розташування житла і прибудови досягав 500 м² і охоплював значну периферію навколо них. На південь від прибудо-

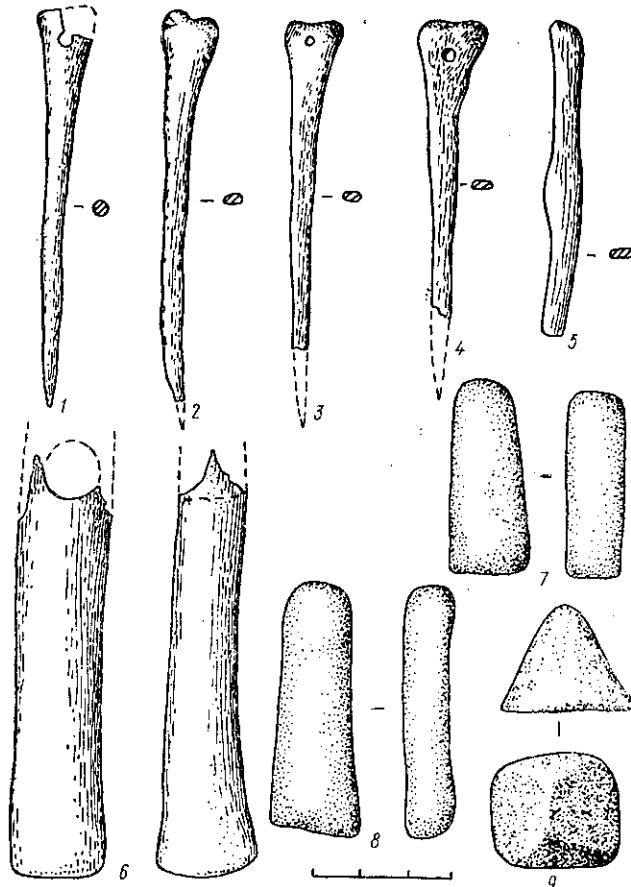

Рис. 4. Знахідки з пізньоскіфського селища Сорока:

1, 3, 4 — кістяні голки (житло № 2); 2 — проколка (житло № 1);
5 — кістяна пластинка (житло № 2); 6 — молоток (житло № 1);
7, 8 — пісковикові бруски (житло № 2); 9 — гранітний брускок (житло № 1).

ви на рівні давньої поверхні в невеликому заглибленні знайдено череп людини, а в заповненні цієї ж споруди — ще кілька уламків кісток черепа і нижню щелепу дитини. На південний захід від житла на тому ж рівні виявлено мідна монета-підвіска.

Житло № 2 в плані майже овальної форми (рис. 7), розмірами 9,6×7,8 м. Обриси його досить чітко простежувались на жовтому суглинку. Краї житлової ями на більшій частині периметра були на глибині 0,2 м. Тільки з західного боку житло не мало заглиблених. Підлога нерівна, як і в житлі № 1. Вздовж східної стіни заглиблення виявлено глиняний останець, нижче якого частина долівки була рівною. Близьче до західної стіни знову починалося заглиблення, що займало майже половину житла. В ньому виявлено три невеликі ями глиною 1—1,1 м від рівня давньої поверхні. Крім того, в долівці про-

стежено п'ять окремих безладно розташованих ям глибиною 0,45—0,25 м. Сліди вогнища відкриті в південно-східній частині житла.

На схід від житла в суглинку зафіксовано прямоокутні контури заглиблення розмірами $3,2 \times 2,3$ м. Найбільша глибина його 0,4 м бі-

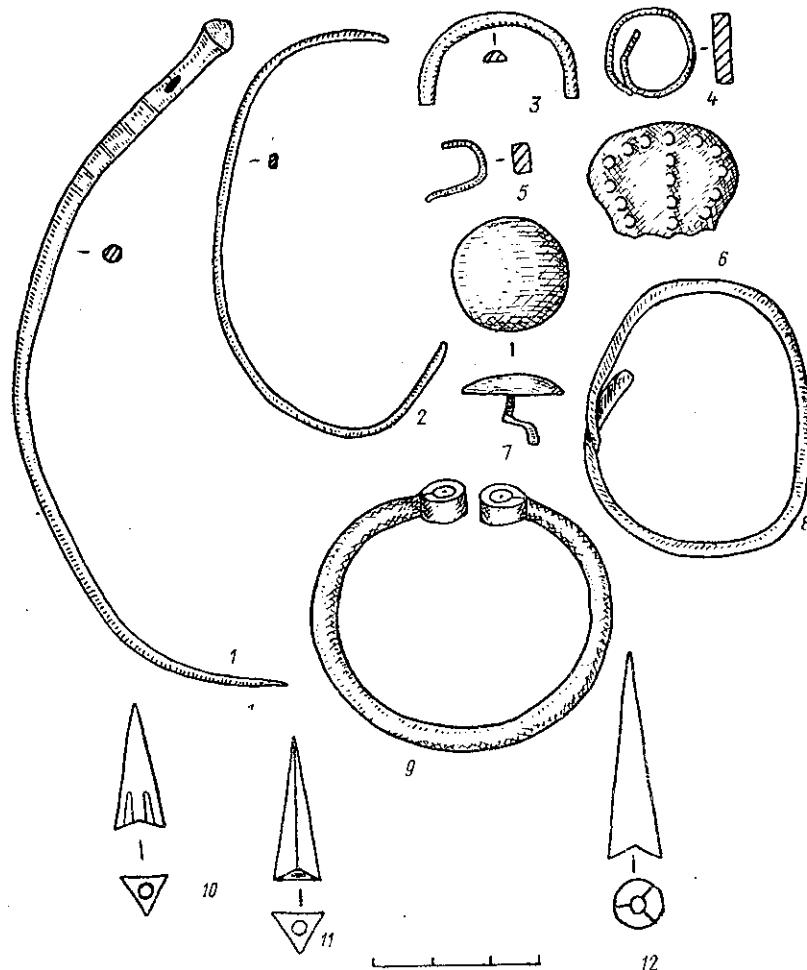

Рис. 5. Знахідки з пізньософіського селища Сорока:

1 — бронзова шпилька (житло № 2); 2 — бронзовий браслет (житло № 2); 3—5 — дрібні бронзові предмети з культурного шару; 6 — уламок прикраси з срібного шару; 7 — срібна сережка (житло № 1); 8, 9 — бронзові предмети з культурного шару селища; 10 — бронзовий наконечник стріли (житло № 1); 11 — бронзовий наконечник стріли (розкоп III); 12 — кістяний наконечник стріли (житло № 1).

ля східної стіни і 0,2 м — біля західної. Це, імовірно, була така ж прибудова, як і поблизу житла № 1, тільки менших розмірів і не з'єднана з житлововою ямою.

На відміну від житла № 1 тут знайдено зовсім мало глиняної обмазки від стін. Проте траплялося багато залізного шлаку. Характер вмісту житлової ями майже не відрізняється від заповнення попередньої прибудови. Тут також з глибиною зменшувалася кількість знахідок кераміки і посилювалася твердість ґрунту. Логічно припустити, що нижні шари, які заповнювали ями, утворювалися поступово і завдовго до зруйнування житлових будівель.

Слід зазначити, що кераміки в житлі № 2 було набагато менше, ніж у № 1. Впадає в око також бідність інвентаря. В заповненні жит-

лової ями знайдено 30 уламків амфор. Тут виявлені такі предмети з металу: заготовка залізного ножа (рис. 3, 11) і пошкоджений ніж, три залізних посохоподібних шпильки з фігурною головкою і витою верхньою частиною стержня (рис. 3, 4—6), бронзовий дротяний браслет, овальний в перерізі (рис. 5, 2), бронзова шпилька довжиною 15,5 см

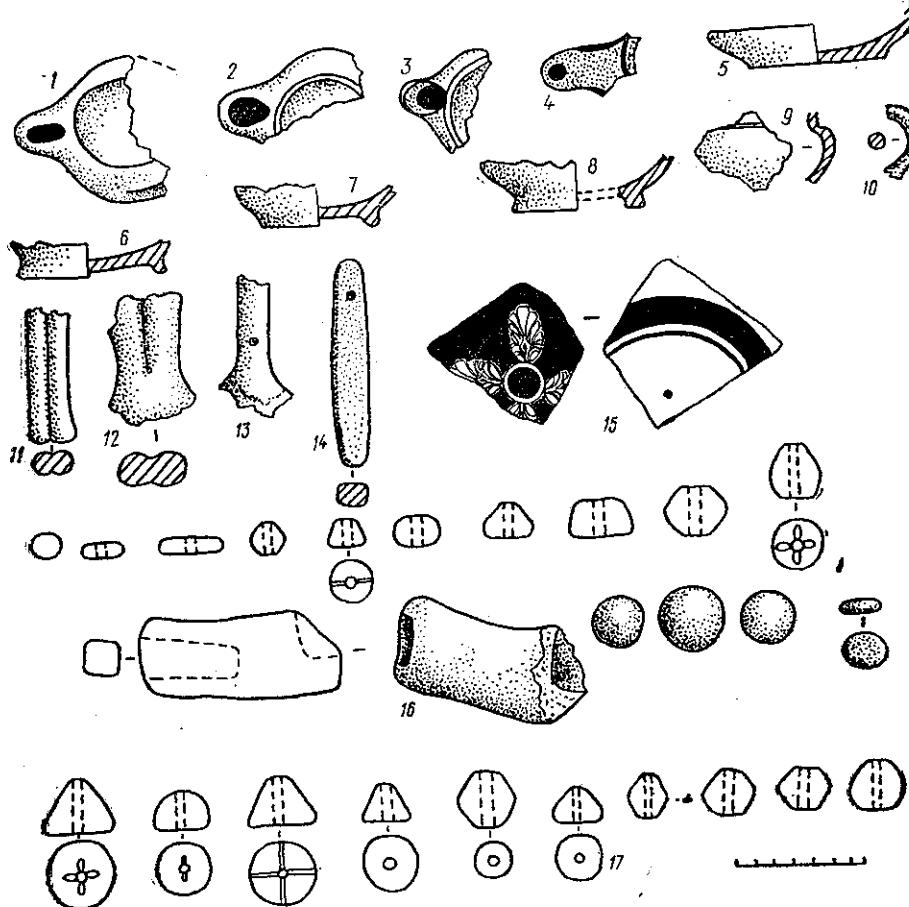

Рис. 6. Знахідки з пізньоскіфського селища Сорока:
1—4 — глиняні світильники (житло № 1); уламки сироглиняного гончарного привізного посуду; 5—8 — житло № 1; 9, 10 — уламки чорнолакових посудинок (житло № 1); 11, 12 — уламки двостовільних ручок амфор (житло № 1, 2); 13 — уламок рога косулі з отвором (житло № 2); 14 — пісковниковий бруск (житло № 1); 15 — уламок чорнолакової чашки; 16 — глиняна ллячка (житло № 1); 17 — глиняні прясла.

з конічною головкою — навершям (рис. 5, 1). Основа під головкою шпильки розплощена, в ній зроблено довгастий отвір, а нижче — десять заглиблених поясків. У розрізі шпилька кругла, товщина стержня — 3 мм. З кістяних предметів знайдено три проколки-голки (рис. 4, 1, 3, 4), ріг косулі з отвором (рис. 6, 13), уламок кістки корови із слідами пильяння.

Серед кам'яних і глиняних виробів виявлено два пошкоджені гранітні бруски, два фрагменти амфор, що використовувались як лощила або шліфувальні знаряддя, 15 гранітних округло-кубічних бобасів, 12 прясел, уламки ручок і шийок амфор з клеймами, двохствольна ручка від амфори (рис. 6, 12) і маленька посудина.

Житло № 3 розташувалося в 6 м південніше від попереднього. В плані воно складалося ніби з двох ям овальної форми, загальна довжина яких дорівнювала 8,6 м, ширина — 6,35 м (рис. 8). Йх краї

закруглені. Південно-західна частина житлової ями мала глибину 0,4 м від рівня давньої поверхні, північна частина — 0,3 м. Як і в попередніх житлах, тут явно помітна прибудова — менша яма, очевидно, господарського призначення. Богнища не виявлено. В заповненні житлової

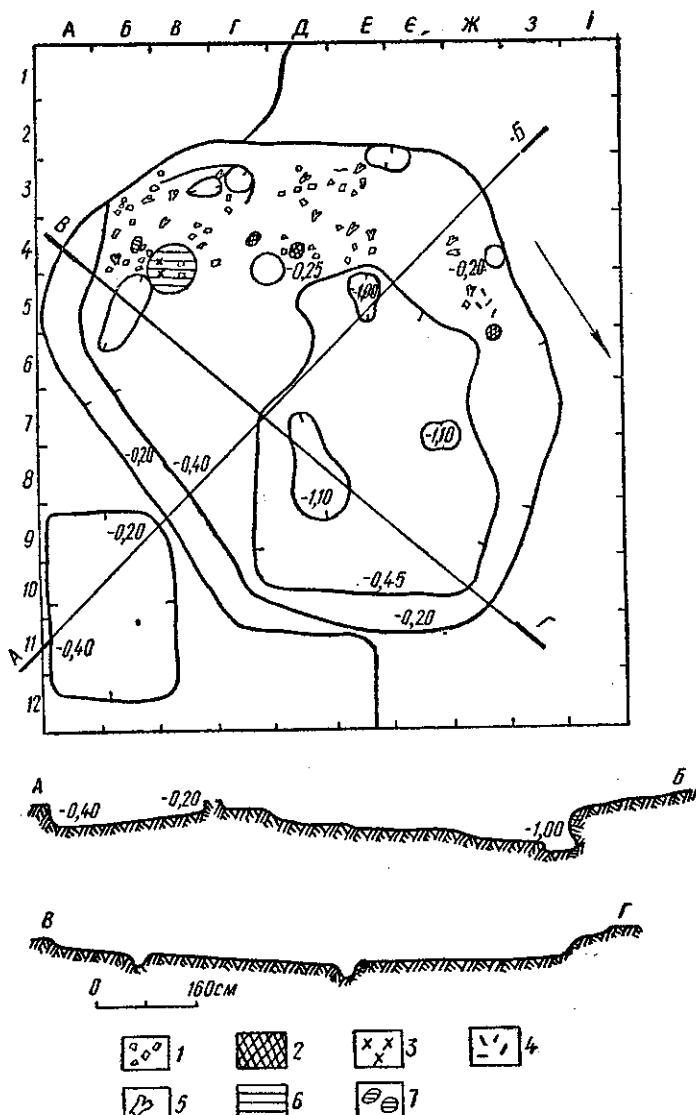

Рис. 7. План і розріз житла № 2;
1 — кераміка; 2 — каміння; 3 — шлак; 4 — металеві предмети;
5 — кістки тварин; 6 — деревина; 7 — глинняна обмазка.

ями зібрано 70 уламків кераміки, з них тільки 12 амфорних. Серед знахідок виявлено прясло округлої форми, гранітний брусков і уламок залізного ножа.

У розкопі, поряд з житлом № 2, розташувалась якась легка наземна споруда, контури якої простежити не вдалось. У південній частині розкопаної площині знайдено 98 уламків ліпного посуду — переважно горщиків і мисок і тільки п'ять фрагментів амфор. Тут же виявлено бронзовий трикутний в перетині наконечник стріли.

На зораній поверхні селища зібрані такі речі: кістяна проколка, уламок залізного ножа, три намистини із скла і пасті, кругле глиняне

пряслі і уламок бронзової прикраси з орнаментом у вигляді горошин на опуклій поверхні (рис. 5, 6).

Таким чином, всі три житлові споруди різко відрізняються одна від другої за кількістю та складом кераміки і знарядь праці. Найбагатшим виявилось житло № 1, де 35% кераміки становили уламки амфорної тари, світильників і різного привізного посуду невеликого розміру. В житлі № 2 амфорної тари було 20%. Проте в ньому знайдено кілька знарядь праці. Наявність шлаку і заготовки залізного ножа свідчить про те, що десь поблизу житла знаходилося виробниче приміщення, в якому займалися плавкою заліза і його обробкою. В самому житлі слідів вказаного виробництва не виявлено.

Найчисленнішу групу знахідок на селищі Сорока становить кераміка місцевого виробництва. Вона виготовлена здебільшого способом горизонтального кільцевого наливу з валкою глини, що містила у своєму складі відсіаний пісок. Колір кераміки переважно землисто-сірий, рідше сіро-коричневий, поверхня більшості посудин шорстка, особливо горщиців більшого об'єму. Винятком є невеликі горщики і

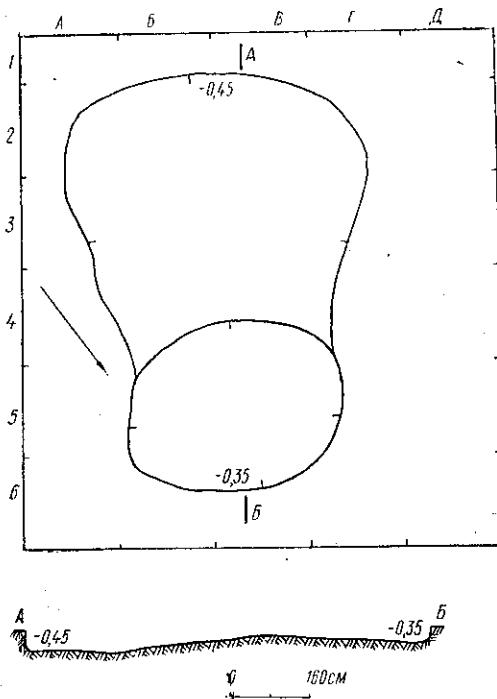

Рис. 8. План і розріз житла № 3.

миски, поверхня яких має слабе лощіння. Інколи трапляються добре лощені миски.

Горщики умовно можна поділити на три групи: до I належать великі посудини висотою 0,5 м (рис. 9), з діаметром вінець від 35 до 50 см і більше. Вінця прямі або різко відігнуті, стінки біля шийки сильно опуклі, але донизу переходят у днище. Горщики виготовлені з валкою глини, поверхня їх шорстка, випал добрий. Інколи на стінках під вінцями вони орнаментовані пальцевими парними ямками або трикутними вдавленнями. Краї вінець прикрашені нарізкою, виконаною ножем (рис. 9, 4), а також пальцевими зашипами (рис. 9, 8, 11). На шийках іноді є наліпні горбки (рис. 9, 5, 9). Призначався такий посуд, очевидно, для зберігання запасів їжі та води. Ця група кераміки становить приблизно половину всієї кількості посуду, що використовувався жителями Сороки.

До II групи входять горщики, менші у два рази, ніж у I. Численні зразки їх також орнаментовані парними пальцевими або клиноподібними заглибленими під вінцями (рис. 10), наліпними горбками, врізними лініями або насічкою по самому краю вінець (рис. 10, 6, 16). Вінця переважно слабо відігнуті або прямі. Поверхня багатьох посудин лощена (рис. 10, 14). За формою значна частина горщиків цієї групи нагадує опуклобокі банки. Очевидно, це був кухонний посуд.

У складі III групи — посудини мініатюрних форм, часто схожі на злегка потовщені до dna банки (рис. 11); нерідко траплялися біконічні або злегка біконічні горщики (рис. 11, 15, 18), деякі з них мали ручки (рис. 11, 13, 16).

Окремо слід виділити кераміку з добре лощеною поверхнею і порожнистими денцями. Інколи кільцеві стінки денець високі (рис. 11, 11), рідше тільки намічені (рис. 11, 9). Посудини цього типу продовжують свій розвиток у керамічних виробах зарубинецьких пам'яток Південного Побужжя.

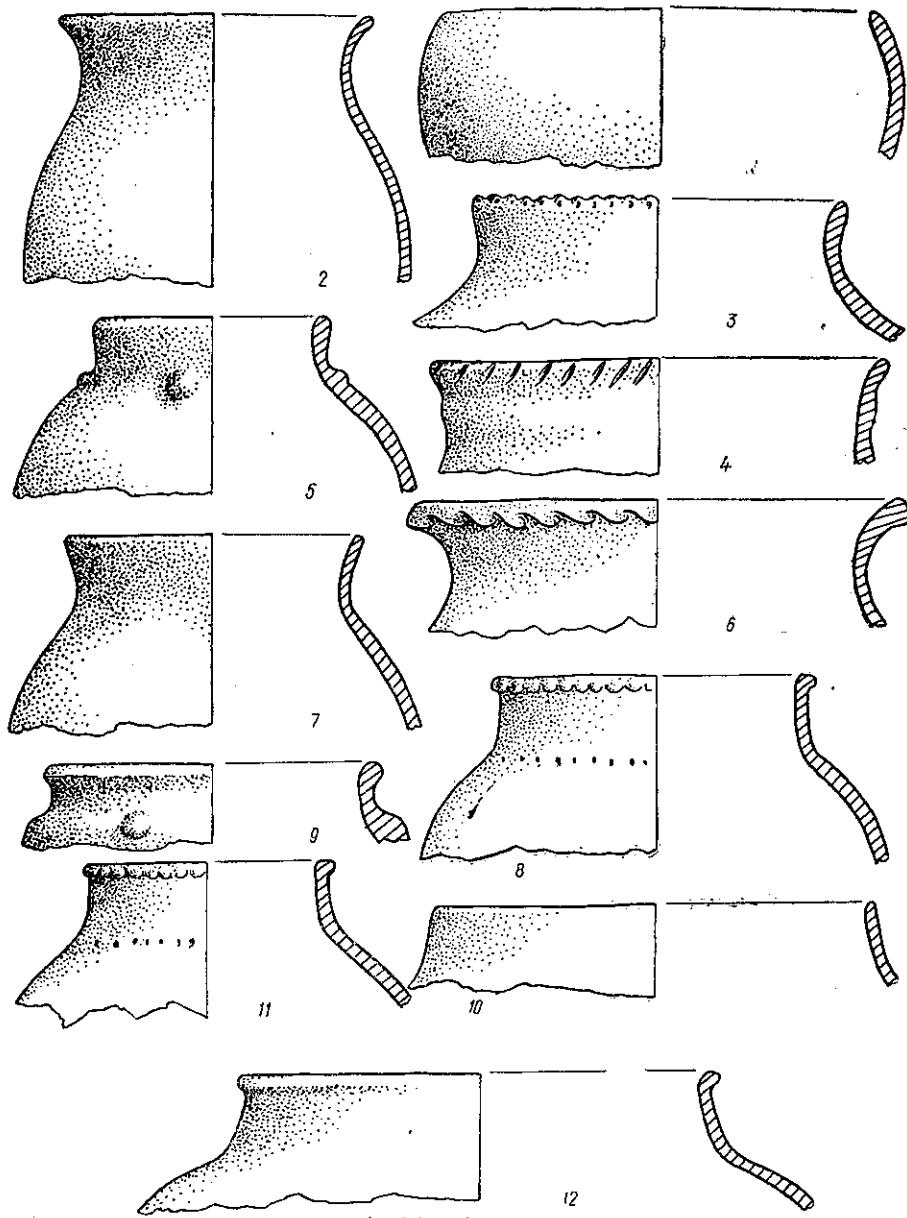

Рис. 9. Горщики I групи:
1, 3, 4—6, 8—12 — житло № 1; 2 — орпий шар; 7 — розкоп IV.

Кількісно миски займають друге місце. За конфігурацією вінець і розмірами вони різні. Переважна більшість мисок має добре лощену поверхню і загнуті всередину вінця. Зріз їх прямий, інколи жолобчастий, краї закруглені (рис. 12, 8). Є посудини з довгастим наліпом по зовнішньому краю вінець (рис. 12, 12), з круглими горбками на вигині тулуба і вінцях (рис. 12, 2). Цей тип мисок зберігся з попереднього

скіфського часу. До рідких знахідок належать екземпляри з вушками (рис. 12, 11а), що нагадують елліністичні зразки.

Окрему групу становлять глибокі миски з округленими і загнутими до середини краями вінець (рис. 13). На селищі знайдено також кілька мілких мисок з загнутими до середини округлими вінцями

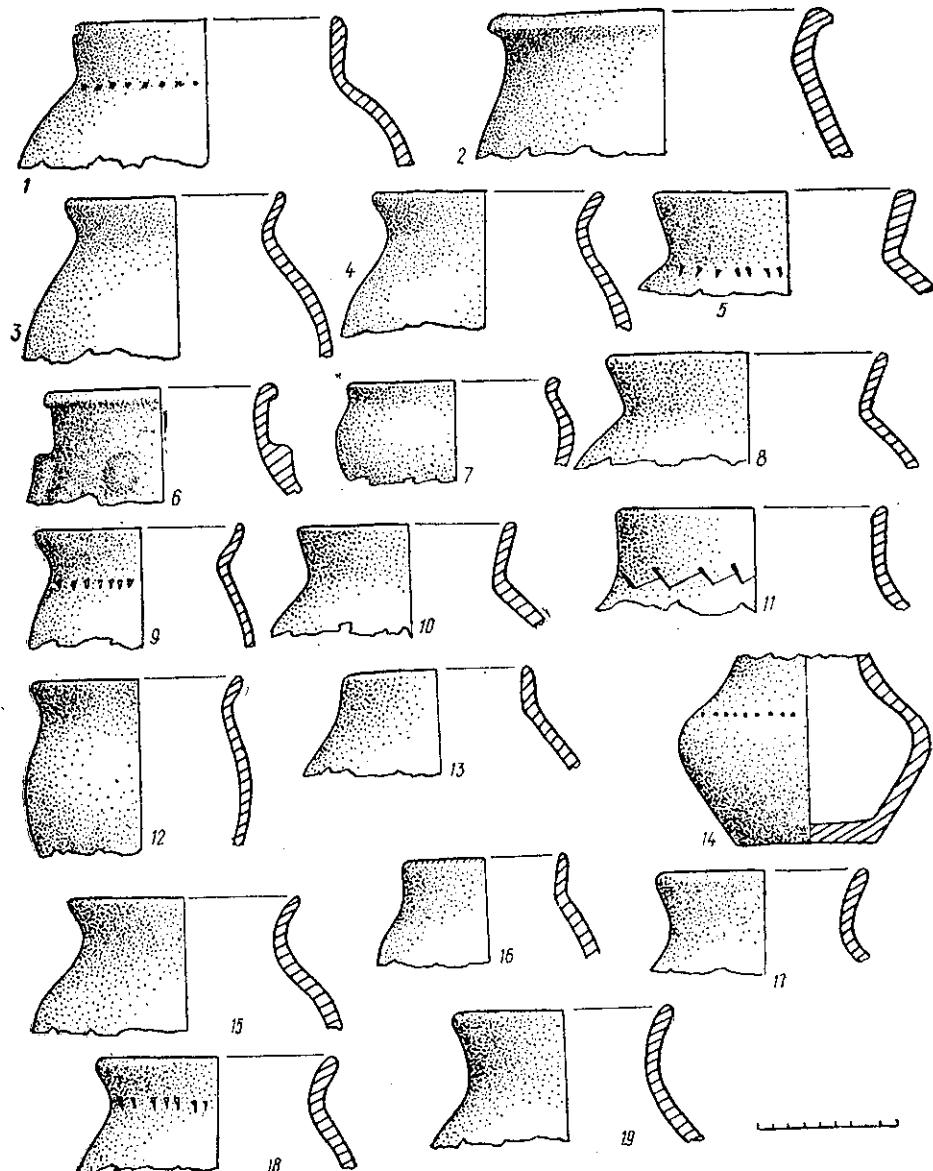

Рис. 10. Горщики II групи:
1—8, 10, 12—16 — житло № 1; 9 — житло № 2; 11 — розкоп IV.

(рис. 13, 1). Окремі зразки глибоких мисок мають слабо виявлений S-подібний профіль вінець (рис. 12, 3, 4). У деяких екземплярів є виразний піддон (рис. 13, 8), тоді як здебільшого він леді помітний.

До окремої групи також слід зарахувати миски, які за формою нагадують зарубинецькі. Такі посудини (рис. 14) зберігалися на південнобузьких зарубинецьких пам'ятках. Розвиток їх тривав тут в II ст. до н. е.—II ст. н. е. Деякі форми (рис. 14, 9—11) виявлені лише в най-

давніших комплексах II ст. до н. е., де вони траплялися разом з пізньоскіфськими мисками, що мали потовщені й загнуті всередину вінця. Слід зазначити, що переважна більшість ліпної кераміки пізньоскіфських пам'яток Південного Побужжя аналогічна посуду одночасних з ними городищ Нижнього Дніпра. Багато дослідників вже звер-

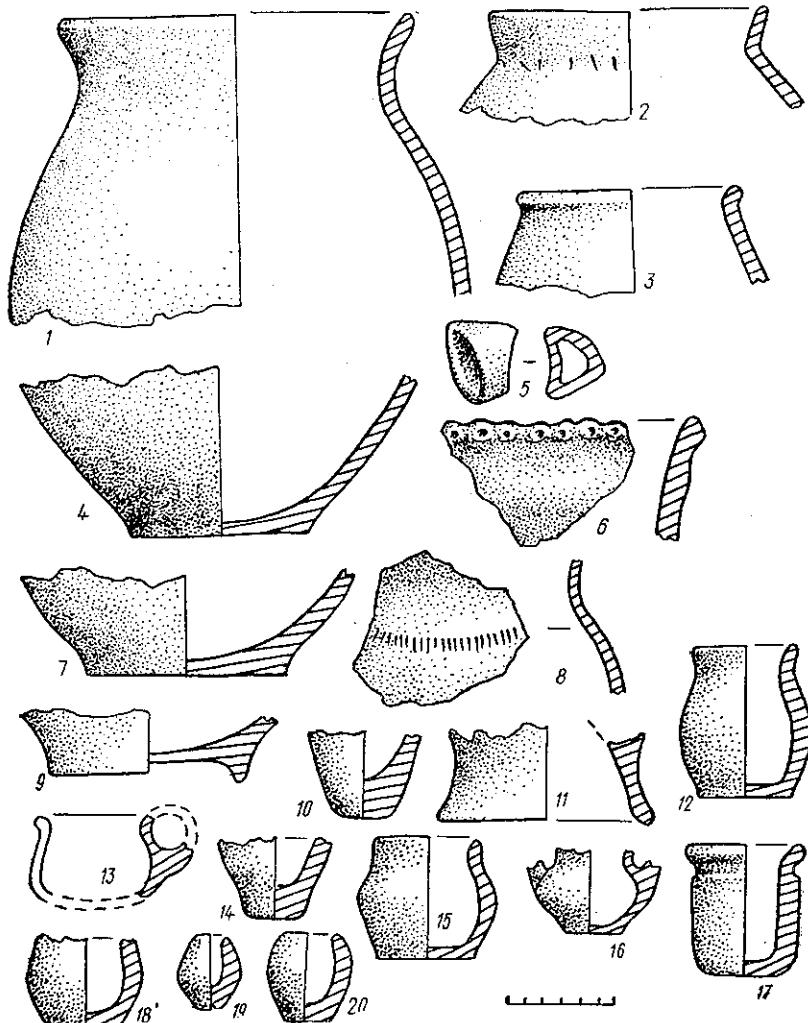

Рис. 11. Горщики III групи:

1—3, 5—8, 10, 14, 16—18, 20 — житло № 1; 11, 15, 19 — житло № 2; 4, 9, 12, 13 — розкоп IV.

тали увагу на цю особливість³. Після розкопок у Сороці з'ясовуються джерела і причини таких широких аналогій у кераміці і навіть знаряддях праці. В ранніх шарах нижньодніпровських городищ кінця IV—III ст. до н. е. це типова пізньоскіфська кераміка, яка пізніше в багатьох випадках розвинулась у зарубинецьку.

Питання про ліпну кераміку з нижньодніпровських городищ до слідкувалося В. П. Петровим⁴. Шляхом аналізу і класифікації типів

³ Кухаренко Ю. В. Юго-восточная граница расселения раннеславянских племен. Автореф. дис. М., 1951; Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре.—МИА, 1954, № 36, с. 173—175; Погребова Н. И. Позднескифские городища на нижнем Днепре (городища Знаменское и Гавриловское).—МИА, 1958, № 64, с. 214.

⁴ Петров В. П. Зарубинецко-корчуватівська культура середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій.—Археологія, 1951. т. 12, с. 69.

мисок і горщиків з цих пам'яток він спробував показати глибокі відмінності й різне походження пізньоскіфських керамічних форм з Нижнього Дніпра і посуду зарубинецького культурного ареалу. Основна думка дослідника полягає в тому, що кераміка з нижньодніпровських городищ і зарубинецька має різне, полігенетичне походження⁵. окремі

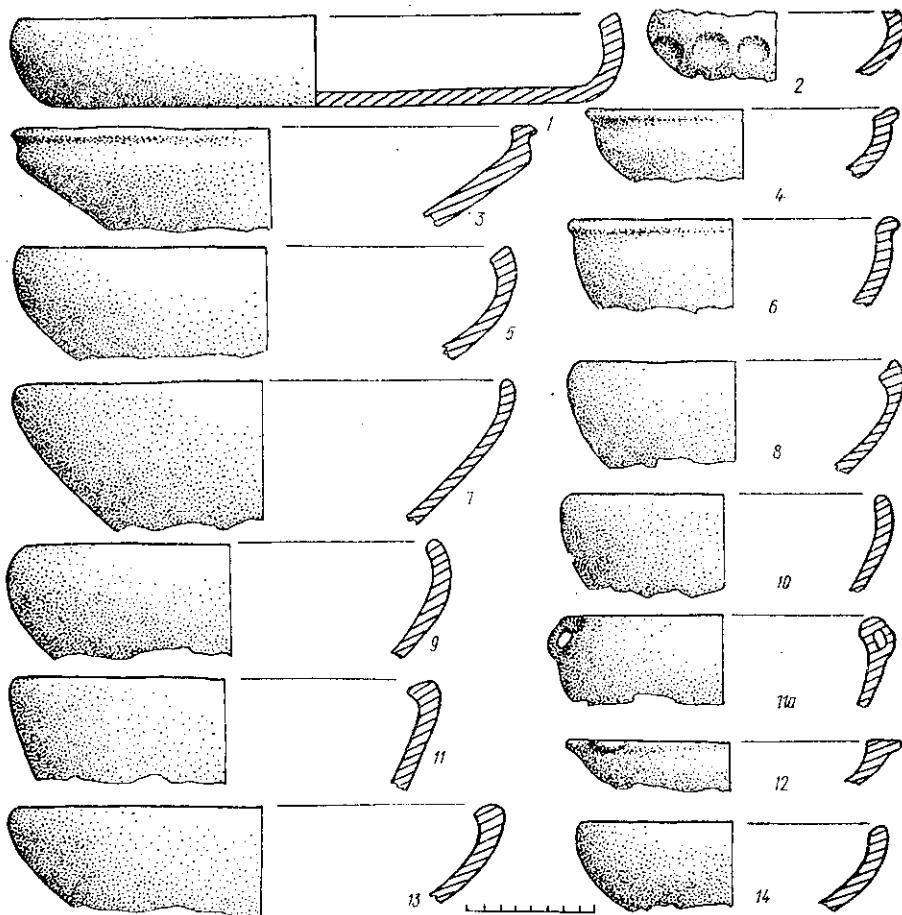

Рис. 12. Основні типи мисок:

1, 3, 4, 7, 11, 11a, 14 — житло № 2; 2, 6, 8—10, 12, 13 — житло № 1; 5 — розкопки IV.

типи виробів він пов'язував з скіфським часом, в інших вбачав наслідування античним гончарним зразкам, решта, як вважав В. П. Петров, виготовлялася тільки на Нижньому Дніпрі.

Як показав стараний аналіз основних типів місцевої пізньоскіфської ліпної кераміки з селища Сороки, а також зарубинецьких пам'яток Південного Побужжя, які були невідомі В. П. Петрову, основна частина її має місцеве походження і бере початок від пізньоскіфської культури. Звичайно, це не виключає можливості взаємовпливу і контактів. Проте ще раз підкреслимо, що в південнобузькому лісостеповому масиві простежується стійкий культурний розвиток, представлений пам'ятками типу Сороки. Цей розвиток своїми коренями пов'язаний з культурою місцевих племен, у післяскіфський час поширився на значних територіях лісостепової зони, його вплив помітний також і на півдні, де відомі пізньоскіфські городища.

⁵ Петров В. П. До питання про ліпну кераміку з городищ нижнього Подніпров'я II ст. до н. е.—II ст. н. е.—АП УРСР, 1961, т. 10.

Цей вплив був взаємним, бо зв'язки лісостепових племен Побужжя і Середнього Дніпра з населенням нижньодніпровських городищ не припинялися. Як свідчить численна продукція, що надходила з елліністичних центрів, ці зв'язки набагато зросли порівняно з попереднім часом, триваючи до кінця зарубинецького часу включно. Ними й

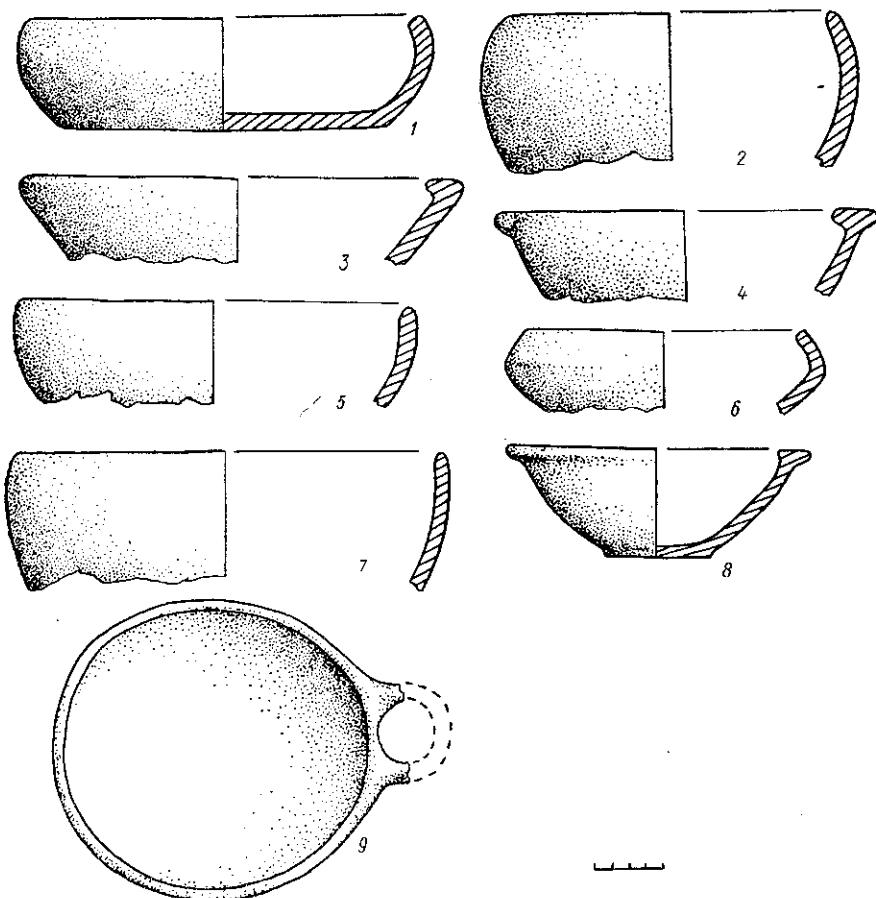

Рис. 13. Основні типи мисок:
1 — житло № 2; 2—9 — житло № 1.

зумовлена подібність деяких керамічних форм пізньоскіфського часу та зарубинецьких. Наявність таких зв'язків не заперечував і В. П. Петров⁶.

Особливу, досить численну групу кераміки становить елліністичний імпорт. В Сороці він представлений переважно амфорною тарою. Найдавнішим є гераклейські амфори (рис. 15, 1, 10), які І. Б. Зеест датує IV—III ст. до н. е.⁷ Немало тут знайдено також уламків амфор фасоського типу з ніжкою у вигляді чарки (рис. 15, 11—13), датованих в основному III ст. до н. е.⁸ Значна кількість уламків належить амфорам типу Солоха I. У більшості випадків вони виявлені в житлі № 1 та його прибудові (рис. 15, 9, 14, 15). Найімовірніше, це тара половинної місткості, яка ввозилась на територію Середнього Побужжя ще у скіфський час. Кількість таких знахідок в Сороці значна. Дату-

⁶ Петров В. П. До питання про ліпну кераміку..., с. 167.

⁷ Зеест І. Б. Керамическая тара Боспора.—МИА, 1960, № 83, табл. XXII, 43.

⁸ Там же, табл. IX, 20, 21б.

ються вони також IV—III ст. до н. е.⁹ Слід зазначити, що на селищі траплялись і світлоглиняні амфори з двоствольними ручками¹⁰. Є кілька зразків з астиномними клеймами.

Наступна категорія імпорту — глиняні світильники, яких у Сороці знайдено п'ять (всі пошкоджені). Вони виготовлені з різної глини і за

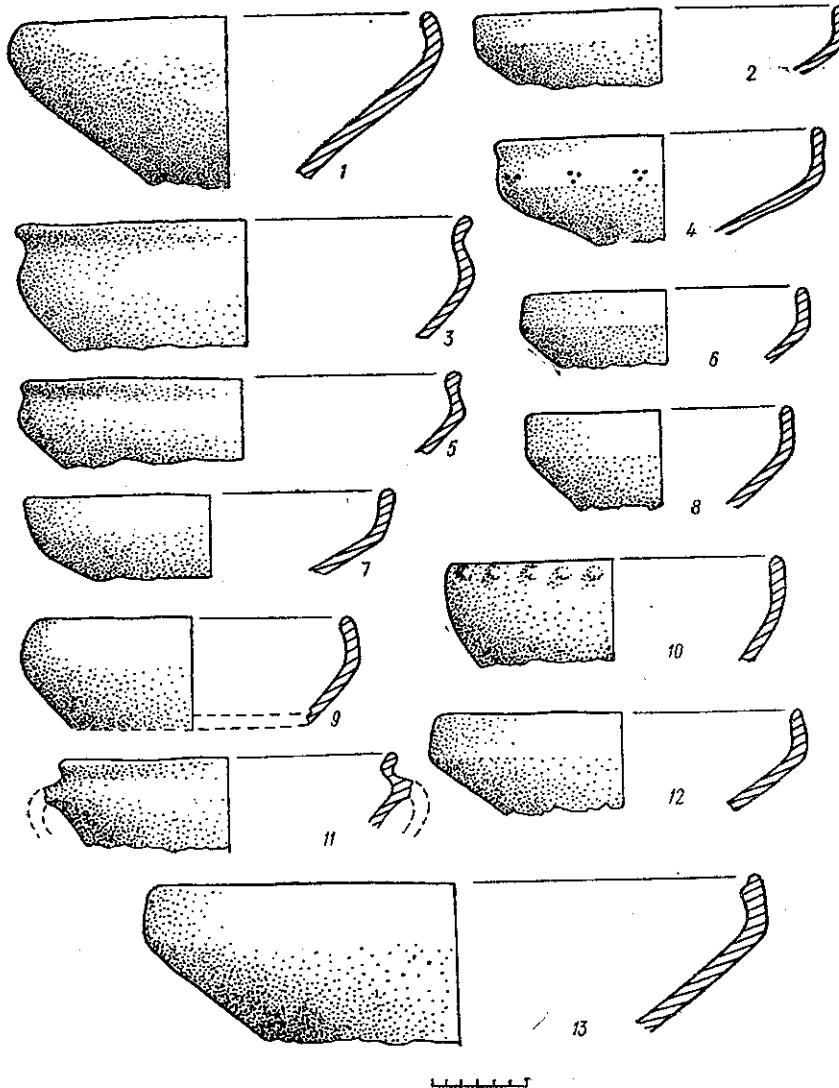

Рис. 14. Зарубинецькі форми мисок з Сороки, відомі на зарубинецьких селищах I—III ст. н. е.:

1, 3, 6, 9, 11 — житло № 3; 2, 5 — розкоп IV; 4, 7, 8, 10, 12, 13 — житло № 1.

формою ріжка їх можна вважати різночасними. Світильники сірого кольору (2 екземпляри) з коротким ріжком і тонким шаром облицювальної живтої глини відомі в Ольвії (рис. 6, 2, 3). Вони датуються III—II ст. до н. е.¹¹ Світильник з чорнолаковою поверхнею був у прибудові біля житла № 1 (рис. 6, 4). Він має видовжений ріжок і круглий отвір для гнота. Шийка для масла виділена заглибленим жолоб-

⁹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— МИА, 1960, № 83, табл. XV.

¹⁰ Там же, табл. XXIV.

¹¹ Леви Е. И. Ольвийская агора.— МИА, 1956, № 50, с. 82.

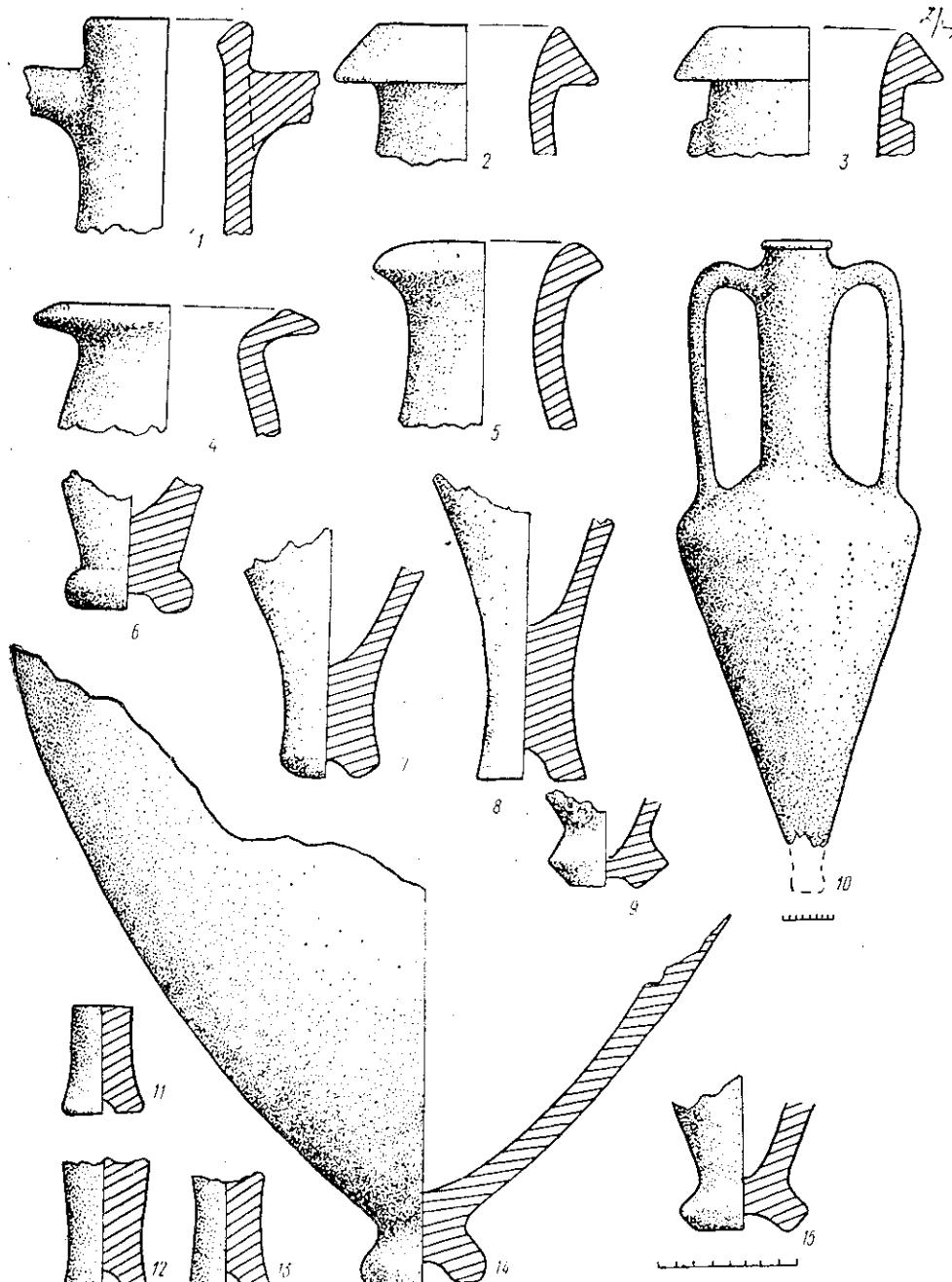

Рис. 15. Уламки амфор:

1—3, 5, 6, 8—10, 12—14 — житло № 1; 7, 11 — житло № 2; 15 — розкоп IV; 4 — розкоп V.

ком. Такі екземпляри датуються в основному III ст. до н. е.¹² До третього типу належать світильники (2 екземпляри), виготовлені з червонуватої глини і покриті світло-жовтим ангобом. У них видовжений ріжок і звужений отвір (рис. 6, 1). Є. І. Леві відносить ольвійські зразки таких світильників до III ст. і навіть до II ст. до н. е.¹³ Очевид-

¹² Леві Е. И. Ольвийская агора.— МИА, 1956, № 50, с. 82.

¹³ Там же.

но, знахідки із Сороки є ранніми екземплярами з цієї серії (III ст. до н. е.).

Цікаву групу керамічного імпорту становлять чорнолакові чашки. В житлі № 1 знайдена пошкоджена стінка такої посудини (рис. 6, 9). Ще один зразок виявлено на території поселення. Всередині чорнолакові чашки прикрашені відбитками штампа у вигляді жолобків, нанесених на поверхню після покриття посудини лаком. За розміром і формою вони однакові, розташовані симетрично. окремі чашки орнаментовані хрестоподібною штампованою пальметкою (рис. 6, 15). До цієї ж групи слід зарахувати ручки від чорнолакової посудини (рис. 6, 10). Такий посуд, наймовірніше, надходив з Ольвії, де він належав до шарів IV—III і навіть II ст. до н. е.¹⁴

Окрему, правда, нечисленну групу кераміки складають невеликі горщики з сірої глини (рис. 6, 6—8). Про їх форму судити важко, бо всі вони знайдені в уламках. Це був, очевидно, столовий сервіз.

Крім того, на селищі знайдено прикраси: намисто, уламки підвісок, кільця із синього скла, срібну сережку (рис. 5, 7) та інші предмети, також датовані IV—III ст. до н. е.

Пошкоджений привізний посуд населення Сороки використовувався для виготовлення прясл. Ручки амфор вживались для шліфування металу. До привізних речей слід додати ще бронзову або мідну монету IV ст. до н. е., що використовувалася як підвіска¹⁵. На основі вказаних предметів виникнення селища Сорока можна віднести до IV — початку III ст. до н. е. Очевидно, воно існувало протягом III, можливо, початку II ст. до н. е. і жило тут населення, яке з'явилося на Південному Побужжі після залишення цієї території скіфами наприкінці IV ст. до н. е.

На території селища під час розкопок знайдено кілька десятків предметів, які дають можливість визначити домашні заняття і ремесло його жителів. У житлі № 2 неодноразово спостерігалися залишки залізного шлаку і руди, що свідчить про існування сиродутного залізоплавильного виробництва. В усіх трьох житлах виявлено порівняно багато залізних предметів — ножі, шпильки, кінські вудила, кільця, уламки пряжок. У житлі № 2 знайдено масивну заготовку залізного ножа. Все це засвідчує про налагоджену обробку заліза в селищі. З нею безпосередньо пов'язана група абразивних інструментів — прямокутних довгастих брусків, виготовлених з місцевого граніту. окремі з них — трикутної форми (рис. 4, 9) — були спеціально призначені для шліфування поверхні готових виробів. З цією метою використовувались також стінки і ручки пошкоджених амфор.

Відомо, що крашою сировиною для виготовлення точильних брусків є пісковик. Проте на території Південного Побужжя його немає. Місцеве населення мусило добувати широко розповсюдженні тут породи граніту, які для цих цілей були майже непридатними, і завозити готові стандартої форми бруски з території Північного Причорномор'я. Один з них знайдений у житлі № 1 без слідів використання його в роботі (рис. 6, 14). Уламки білого пісковику, виявлені на селищі, привезені, імовірно, з півдня. Певно, жителі Сороки з Подністров'ям зв'язків не мали.

Населення Сороки займалось також литвом, на що вказують глиняні ллячки і знайдені поблизу житла № 2 шматочки бронзи — відходи ливарного виробництва, а також готові вироби (бронзові дротяні браслети, шпильки, кільця).

¹⁴ Леви Е. И. Ольвийская агора.— МИА, 1956, № 50, с. 59—84.

¹⁵ Монета належить невідомому сатрапу Іонії IV ст. до н. е. (Каталог Британського музею. Іонія). Визначення наукового співробітника Ермітажу Ю. Л. Дюкова, якому висловлюємо щиру вдячність.

Широко практикувались обробка кістки, виготовлення проколок, голок і різних інструментів. У житлі № 1 трапився пошкоджений кістяний молоточок з сильно спрацьованим бойком. Він використовувався для ювелірних робіт у процесі вибивання виробів з бронзової жерсті і обробки дроту.

Кераміка виготовлялася способом горизонтального кільцевого наливлювання, тобто ліпилась із глиняних стрічок, що скріплювались потім одна з другою від днища до вінець. Жителі Сороки займались також прядінням і ткацтвом. Пряслас (їх знайдено більше 30 екземплярів) мають найрізноманітнішу форму (рис. 6, 17). У двох випадках на кераміці наявні відбитки грубої тканини.

Основним заняттям населення Сороки було землеробство і скотарство. Тут знайдені відбитки соломи, зерен проса і пшениці в глиняній обмазці зі стін жител. Про скотарство свідчить багатий остеологічний матеріал. За час розкопок у житлах зібрано 1056 кісток тварин. Склад стада ілюструє таблиця:

Переважала в стаді велика рогата худоба, на другому місці була свиня, на третьому — дрібна рогата худоба (коза, вівця), на четвертому — кінь. На селищі знайдено порівняно багато кісток собаки. Навряд чи ця обставина свідчить про вживання в їжу собак. Селище, мабуть, загинуло під час якоїсь напали, доказом чого є неодноразові знахідки кісток, щелеп і черепів людей. Очевидно, тоді ж загинули і собаки, що були на селищі.

Аналогічну ситуацію спостерігала В. А. Іллінська під час розкопок Басовського городища на Посуллі¹⁶. В культурному шарі там знайдені кістки 17 людей, що свідчать про їх загибель під час воєнних подій. Серед кісток тварин також було порівняно багато собачих. Слід відзначити, що в їжу мешканці Сороки вживали старі особини тварин. Лише в двох випадках простежено залишки молодих особин вівці або кози і свині. Полювання, судячи з майже повної відсутності кісток диких тварин, не відігравало важливої ролі.

Землеробство і скотарство становили основу економіки, вони давали достатню кількість продукції, частина якої йшла на обмін у грецькі міста Північного Причорномор'я. Багато дослідників пізньоскіфських пам'яток вважають, що основною статтею експорту населення лісостепового правобережжя Дніпра були хліб і худоба¹⁷.

Місце пізньоскіфського селища Сорока серед синхронних пам'яток прилеглих територій визначається хронологічно чітко в межах кінця IV—III ст., можливо, початку II ст. до н. е. У попередній час на території Південного Побужжя відомі скіфські пам'ятки. Зокрема, вздовж течії р. Соб, долина якої в давнину була багата луками, переважно на її правому високому березі від Іллінців до Дащева розташовувалась група скіфських городищ (Кальник, Шабельна, Василівка) з міцними укріпленнями. Кальницьке городище, наприклад, займало велику площину, майже рівну Немирівському городищу VI—IV ст. до н. е. Тут же в районі Сороки в скіфський час виник значний курганий могильник, своєрідний «Герос», що складався з кількох десятків курганів. Вони розташовані двома групами на захід і схід від с. Паріївки.

¹⁶ Іллінська В. А. Верхньосульська експедиція 1947 р.—АП УРСР, 1952, т. 4, с. 40—41.

¹⁷ Петренко В. И .Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. е.—САИ, 1967, вып. Д1-4, с. 57—58; Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре.—МИА, 1954, № 36, с. 140—145.

Тварини	Кількість особин	До загальної кількості (у %)
бик	36	44,40
свиня	25	31,00
вівця—коза	11	13,54
кінь	9	11,06
собака	7	
косуля	2	
олені	1	

З приводу того, коли припинилося життя на вказаних городищах і селищах, думки дослідників різні. Д. А. Мачинський, наприклад, вважає, що скіфи в IV ст. до н. е. в північнопричорноморському степу ще були пануючою силою¹⁸. В. А. Іллінська припускає, що на території Дніпропетровського лісостепового лівобережжя скіфські пам'ятки перестали існувати в IV ст. до н. е.¹⁹ На думку Б. А. Шрамка, скіфська осілість на цій території тривала до кінця IV ст. до н. е.²⁰

У межах Молдавії у Прутсько-Дністровському межиріччі в IV—III ст. до н. е. жили фракійці або гети²¹. Приблизно в цей же час вони проникли на схід від Дністра²², на правому березі якого створили лінію оборонних споруд²³.

Таким чином, на лівому березі Дніпра скіфи в IV ст. до н. е. ще продовжували займати попередні території, а в Прутсько-Дніпровському межиріччі в цей час панували гети.

Очевидно, десь наприкінці IV ст. до н. е., можливо, трохи пізніше, скіфські городища і селища спустіли й у лісостеповій частині Південно-го Побужжя. Тут створилися сприятливі умови для розвитку місцевої пізньоскіфської культури, в формуванні якої важливу роль відіграли племена більш північного ареалу, що зберегли під час скіфської осіlostі в VII—IV ст. до н. е. свою самобутню культуру.

На основі місцевого субстрату і виникають пам'ятки типу Сороки. Отже, вони належали місцевим племенам, культурно-етнічна історія яких простежується тільки після ліквідації скіфської осіlostі в кінці IV ст. до н. е. на більшій частині території, зайнятої ними раніше²⁴.

Далека окраїна лісостепового Південного Побужжя, очевидно, не контролювалася сарматами постійно, і тут, буквально після поразки скіфів, відроджується життя місцевих племен, культура яких була відмінна від скіфської.

Пізньоскіфські племена дуже швидко освоїли родючі лісостепові землі Південного Побужжя. Їх культура поширилась від північних кордонів Лісостепу до самого пониззя Дніпра, де переховувались у городищах залишки скіфського населення²⁵.

Племена пізньоскіфського часу в згаданому ареалі переживали бурхливий соціально-економічний розвиток, що вплинув на розклад родового ладу і привів до майнової диференціації. Вони встановили пожвавлений обмін і контакти з Ольвією та іншими містами Північно-го Причорномор'я. В III ст. до н. е. ці відносини не тільки не перериваються, а ще більше міцнюють, про що свідчить масовий імпорт з Ольвії та інших елліністичних центрів.

Як зазначалось вище, на селищі Сорока виявлені сліди його загибелі в результаті якоїсь військової катастрофи. Коли це сталося і хто міг здійснити вторгнення на територію Південного Побужжя? Найбільш імовірною датою може бути кінець III—початок II ст. до н. е. Принаймні археологічний матеріал, зібраний під час розкопок, не вказує на існування пам'ятки в пізніший час.

¹⁸ Мачинський Д. А. О времени первого активного выступления сарматов в Понднепровье по свидетельствам античных письменных источников.—АС, 1971, вып. 13, с. 52—53.

¹⁹ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. Киев, 1968.

²⁰ Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и геноно будинская проблема.—СА, 1975, № 1, с. 73, 74.

²¹ Златковская Т. Д., Полевой Л. Л. Городища Прутско-Днестровского междуречья IV—III ст. до н. э. и вопросы политической истории гетов.—МИА, 1969, № 150, с. 56.

²² Мелюкова А. И. К вопросу о границе между скіфами и гетами.—МИА, 1969, № 150, с. 76—77.

²³ Златковская Т. Д., Полевой Л. Л. Указ. соч., с. 59—60.

²⁴ Мачинский Д. А. О времени первого активного выступления сарматов..., с. 53.

²⁵ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре, с. 140—145.

Наприкінці III або на початку II ст. до н. е. на території Середнього Подніпров'я, на думку Д. А. Мачинського, вторглися кельти²⁶. Такі події підтверджуються якоюсь мірою знахідкою поблизу с. Парівки Іллінецького району, всього за 5 км на захід від Сороки, кельтського залізного двосічного меча.

Однак пізньоскіфські племена не були знищенні повністю. Через деякий час тут виникають ранньозарубинецькі селища типу Райки²⁷. В їх культурі чітко помітні пізньоскіфські традиції, зокрема у будівництві жител, кераміці та в збереженні економічного устрою, заснованого на землеробстві й скотарстві.

Отже, культура пізньоскіфського часу безперервно існувала на окресленій території протягом всього III ст. до н. е. до виникнення на певній частині її (переважно в Середньому Подніпров'ї і Південному Побужжі) зарубинецької культури. Населення, що залишило пам'ятки типу Сороки, в цих подіях відіграво чималу роль.

Звертає на себе увагу житлове будівництво, господарство, знаряддя праці, а також прикраси, які отримали генетично-спадковий розвиток у ранніх пам'ятках зарубинецької культури Південного Побужжя і Середнього Подніпров'я. Все це дає підставу припускати, що на вказаній території пам'ятки пізньоскіфського часу в культурно-хронологічному і генетичному відношенні змікаються у безперервну лінію розвитку з зарубинецькою культурою, а отже, можна ставити питання про виникнення останньої на місцевій пізньоскіфській основі.

У світлі викладених фактів гіпотези про походження зарубинецької культури, запропоновані свого часу О. І. Тереножкіним і П. М. Третьяковим, знаходить цікаву і важливу археологічну основу²⁸. Яка точка зору підтверджується в майбутньому, покажуть результати дослідження пізньоскіфських пам'яток, аналогічних Сороці, і зарубинецьких селищ райковецького типу, виявленіх на Південному Бузі у 1974 р.

П. И. ХАВЛЮК

Позднескифское селище Сорока

Резюме

Археологический материал позднескифского селища Сорока опровергает мнение, что в Среднем Поднепровье после падения могущества скифов местное этнокультурное развитие было прервано на полтора столетия.

Сорока — типичное селище III—начала II вв. до н. э., иллюстрирующее жизнь местного населения в указанное время. На территории Южного Побужья существовали поселения, жители которых занимались в основном земледелием и скотоводством. Здесь были также развиты железоделательное, бронзолитейное, ювелирное и другие ремесла. Наличие на селище многочисленного греко-ионического импорта, а именно: амфорной тары, светильников, гончарной, столовой посуды и украшений — говорит о существовании весьма оживленных связей между Северным Причерноморьем и Южным Побужьем в течение всего III в. до н. э.

Местное население конца IV—III вв. до н. э. после падения могущества скифов оказалось в благоприятных условиях и очень быстро осваивало плодородные лесостепные пространства Южного Побужья и Среднего Поднепровья. Его культура распространялась от северных границ лесостепи до низовьев Днепра, где укрылись в городищах остатки скифов. Аборигены указанного ареала переживали бурное социально-экономическое развитие, сказавшееся на разложении родового строя и появлении имущественной дифференциации, что красноречиво подтверждается интенсивным импортом из Северного Причерноморья.

²⁶ Мачинский Д. А. Кельты на землях к востоку от Карпат, с. 62.

²⁷ Хавлюк П. И. Раннезарубинецкое селище Райки Иллінецького району на Вінниччині.— Тези наук. конф. Ін-ту археології АН УРСР. 17—21. IV 1975. К., 1975.

²⁸ Тереножкин А. И. Пред斯基фский период на Днепровском Правобережье. Киев, 1961, с. 244; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, с. 218—219.

Домостроительство, хозяйство, орудия труда, а также украшения и керамика получили преемственное развитие в ранних памятниках зарубинецкой культуры Южного Побужья и Среднего Приднепровья.

Все это позволяет предположить, что на указанной территории памятники позднескифского времени в культурно-хронологическомспектре смыкаются в непрерывную линию развития с зарубинецкой культурой, а это в свою очередь дает возможность ставить вопрос о возникновении последней на местной позднескифской основе. Еще нет достаточных оснований для отождествления памятников типа Сороки с определенными этнокультурными общностями, однако в свете гипотез о происхождении зарубинецкой культуры, выдвинутых в свое время А. И. Тереножкиным и П. Н. Третьяковым, культурно-материальное подтверждение получает теория местного происхождения зарубинецкой культуры на основе позднескифского этнокультурного субстрата.

В. К. ВОЛЯНИК

Пам'ятки черняхівської культури на Волині

Вивчаючи пам'ятки другої чверті I тисячоліття н. е. на Волині, М. О. Тіханова дійшла висновку про необхідність виділення їх у волинський варіант черняхівської культури¹. Об'єднання їх з деякими пам'ятками Мазовії в окрему групу або навіть культуру під назвою «мазовецько-волинської» дало можливість Ю. В. Кухаренкові запропонувати гіпотезу походження черняхівської культури на основі готов-гепідських старожитностей і пов'язати її появу з пересуванням носіїв східнопоморсько-мазовецької культури з території Нижньої Надвіслянщини в Північне Причорномор'я². Згідно з цією гіпотезою пам'ятки Волині і Полісся є проміжною ланкою між східнопоморсько-мазовецькими і черняхівськими старожитностями.

На пам'ятках типу Дитиничі гончарний посуд — основний показник черняхівської культури — або відсутній зовсім (Машів, Ромаш, Любомль), або представлений окремими екземплярами (в Дитиничах — чотири екземпляри, не рахуючи уламків). На поселеннях типу Пряжева кількість гончарного посуду менша, ніж ліпного (Пряжів — 36%, Вікниши Великі — 35%), а подекуди він є основним серед керамічного матеріалу (Ягнятин — 98%). Все це своєрідні перехідні ланки в світлі запропонованої гіпотези. Для підтвердження її Ю. В. Кухаренко наводить і хронологічні дані. Так, початок функціонування могильника Брест-Трішин на підставі матеріалів датується II ст. н. е.³ Тим же часом засвідчено початок існування поселень у Лепесівці та Вікнинах Великих⁴. Датування цих пам'яток не викликає сумніву. Проте хронологія, як нам здається, не вирішує остаточно поставленого питання.

Старожитності Волині вказаного часу об'єднуються і в так звану волинську групу полів поховань⁵. Проте невідомо, що криється за цим поняттям в культурно-археологічному розумінні. М. Ю. Смішко вважав можливим в зв'язку з особливостями окремих пам'яток Волині

¹ Тіханова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры.—СА, 1957, № 4, с. 190—194.

² Кухаренко Ю. В. Волынская группа полей погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры.—КСИА АН СССР, 1970, № 121, с. 57—58.

³ Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.—КСИА АН СССР, 1965, вып. 100, с. 97—101.

⁴ Тіханова М. А. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры.—КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 92; Смішко М. Ю. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих.—Археологія, 1947, т. I, с. 111—122.

⁵ Винокур І. С. Старожитності Східної Волині.—Праці комплексної експедиції Чернівецьк. ун-ту, т. 8. Серія археологічна, 1960, вип. 1, с. 24.

(Вікнини Великі) відносити їх до пшеворської культури, а деякі з них (Костянць) зарахувати до черняхівських старожитностей⁶.

Різне культурне визначення волинських пам'яток приводить до різного трактування ролі іх творців в історичному процесі, що проходив у Східній Європі в першій половині I тисячоліття н. е.

Польові дослідження останніх років на Волині, на нашу думку, дали багато нового для того, щоб ближче підійти до з'ясування харак-

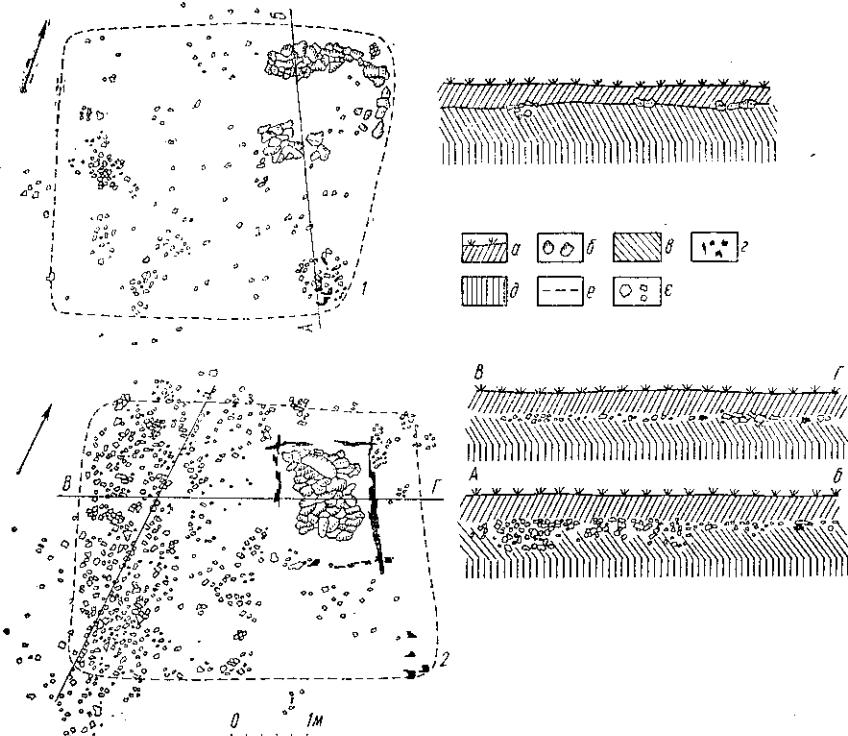

Рис. 1. Плани і розрізи жител:

1 — Бережанка, житло № 1; 2 — Синівці, житло № 2; умовні позначення: а — орніт шар; б — камені, в — чорнозем, г — вугілля, д — материк, е — приблизні контури споруд, ф — глиняна обмазка.

теру матеріалів на цій території в другій чверті I тисячоліття н. е., їх значення у формуванні культурно-археологічного масиву, відомого в науці під назвою черняхівська культура.

У 1972 р. у верхів'ях р. Горинь нами досліджувалися поселення і могильник черняхівської культури поблизу с. Бережанки. На могильнику відкрито дев'ять поховань: шість тіlopокладень і три — тілоспалення⁷. Одне з них (№ 3) збереглось погано. Супровідного інвентаря не виявлено. Два поховання з тілоспаленням зруйновані господарськими роботами. Одне поховання з тілоспаленням було здійснене в двох урнах. У добре збережених похованнях виявлено багатий речовий інвентар. Поховання здійснені в ямах різної форми і глибини. Померлих клали на спину, головою на північний захід, руки в багатьох випадках

⁶ Смішко М. Ю. Племена пшеворської культури.— В кн.: Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976, с. 29; Смішко М. Ю., Баран В. Д. Племена черняхівської культури.— Там же, с. 64.

⁷ Воляник В. К. Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь.— Археологія, 1974, вип. 13, с. 65—79.

зігнуті в ліктях, а кисті лежали на тазових кістках, ноги інколи перехрещені. У похованні № 8 під головою стояла посудина. В похованнях з тілопокладеннями виявлено значну кількість посуду (від трьох у похованні № 1 до 13 в похованні № 5) і прикрас, зокрема фібули, сердолікові, скляні і бронзові (з відерцеподібних підвісок) намиста тощо. Могильник датується III—IV ст. н. е.

Поселення розташувалось на надзаплавній терасі лівого берега, протилежного від могильника. Віддалі між поселенням і могильником близько 200 м. Підйомний матеріал виявлено на площині до 200 м довжиною і 70 м ширину. Тут розчищено залишки двох наземних жител у вигляді скучень обпаленої глиняної обмазки. Площа першого з них — близько 16 м² (рис. 1, 1), другого — до 14 м². По периметру першого скучення простежено сліди обгорілих стовпів. У південно-східному кутку житла № 1 виявлено залишки кам'яної викладки вогнища (можливо, прямокутної форми), а під обмазкою — невелику кількість уламків гончарних посудин черняхівського типу.

Житло № 2 розташувалося за 15 м від першого. У східній частині його було вогнище у вигляді кам'яної викладки і обпаленої глиняної обмазки. Знахідки кераміки аналогічні і нечисленні.

Між житлами досліджено господарське приміщення, на місці якого виявлено розвал глиняної обмазки площею близько 24 м². Слідів вогнища не помічено. Серед обмазки трапилися фрагменти перепаленої до коричневого кольору гончарної кераміки черняхівської культури.

Крім посуду, на поселенні знайдено пружину з голкою від бронзової фібули, глиняне прясло, уламок точильного бруска і фрагмент рифленої ручки амфори пізньоримського часу.

На відстані 0,5 км від описаного поселення поблизу с. Синівці виявлено ще одне поселення, що розташувалося за кілометр на південний захід від села в урочищі Зарудка на лівому березі того ж потоку, що й поселення біля с. Бережанки. На поверхні ґрунту тут простежувалося три ряди світлих плям — сліди зруйнованих споруд. Досліджена площа дорівнює 218 м². В результаті розкопок відкрито залишки трьох жител і чотирьох господарських споруд наземного типу.

Житло № 1 представлене скученням обпаленої глиняної обмазки, каменю зі слідами перебування його у вогні (рис. 1, 2). В окремих місцях простежено обгорілі дерев'яні деталі: плахи і сліди стовпів, заглиблених у ґрунт до 10 см. Площа житла близько 14 м². У північно-східній частині його виявлено вогнище, що збереглось у вигляді кам'яної вимостки, обмащеної глиною. Площа вимостки — до одного квадратного метра. Вогнище оточене прямокутною рамкою з обвугленим дерева товщиною майже 8 см. Серед розвалу обмазки зібрано уламки ліпних і гончарних посудин, кам'яний точильний бруск.

Житло № 2 розчищено поруч з попереднім. Площа розвалу обмазки близька до описаної вище. Тут виявлено тільки гончарну кераміку і кістяну підвіску зі слідами перебування її у вогні. Вогнище розташувалося в північній частині житла. Збереглося воно погано.

Житло № 3 розташувалося на відстані 2 м від першого у південно-західному напрямку. Глиняна обмазка переміщана з обпаленим каменем з вогнища (?). Площа скучення — до 12 м². Речового матеріалу не виявлено.

Господарські споруди становили собою розвали обпаленої глиняної обмазки. Слідів вогнища або печей не простежено.

Споруда № 1 мала площину розвалу близько 30 м². Біля неї знайдено скучення обмазки у вигляді круга діаметром 0,8 м. Можливо, це залишки покрівлі, спорудженої над господарською ямою. Серед обмазки виявлено фрагменти гончарних посудин і точильний кам'яний

бруск. Споруда № 2 представлена розвалом глиняної обмазки, перемішаної з камінням, де були уламки ліпних (2 екземпляра) і гончарних (25 екземплярів) посудин. Площа розвалу споруди № 3 близько 3 м². Під скупченням розчищено куски обугленого дерева і залізний серп з перпендикулярним до площини леза черешком. Уламки кераміки виявлені лише над спорудою в орному шарі. Споруди № 3 і 4, можливо, є надбудовою-покрівлею господарських ям, які, на жаль, погано фіксувалися в чорноземі товщиною до 1,2 м.

На поселенні, крім того, виявлено скляну намистину, кам'яну підвіску з бронзовою петлею, гончарні посудини, типові для черняхів-

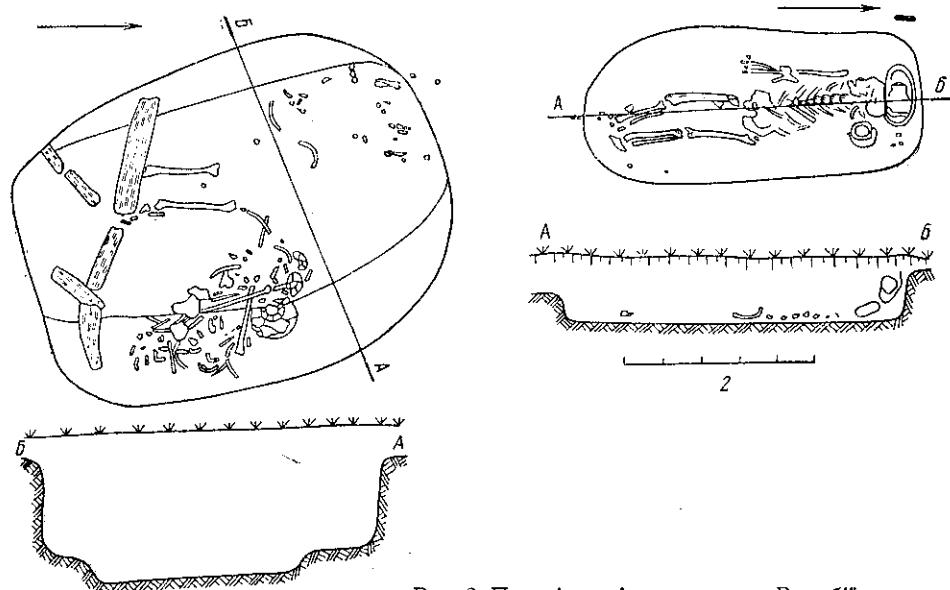

Рис. 2. План і розріз поховань с. Воробіївки:
1 — поховання № 2; 2 — поховання № 3.

ської культури. Уламки ліпних виробів становили приблизно 14% усієї кількості кераміки. Вони аналогічні знахідкам ліпних посудин на інших поселеннях Волині. Серед горщиків виділялися посудини з загнутими до середини вінцями. Поверхня їх ошершавлена. Верхня частина стінок пролощена. В житлі № 2, господарських спорудах № 1 і 4 ліпних виробів не виявлено, а в житлі № 1 і споруді № 2 трапилися поодинокі екземпляри (2 і 3 відповідно).

За 10 км на південь від с. Бережанки в 1976 р. нами досліджувалося поселення черняхівської культури поблизу с. Печірна, що розташовувалося в урочищі «Євтухова Верба» (за урочищем «На болоті»). Досліджено залишки двох наземних жител і вогнище за їх межами. На місці житла виявлено скупчення обпаленої глиняної обмазки. Площа першого дорівнювала близько 30 м², другого — 6 м². Останнє збереглося частково, очевидно, більша його частина розорана. В кожному з жител виявлено вогнища, вимощені камінням і обмазані глиною. Площа збереженої частини першого — 0,3 м², другого — 0,6 м². В обох випадках вони зруйновані оранкою. Залишки їх не дають повного уявлення про початкову форму і розміри. Вогнище, виявлене за межами жител, також пошкоджене оранкою. Розміри збереженої частини 0,8 × 0,9 м.

У житлах і на вогнищі були фрагменти лише гончарних посудин, у культурному шарі знайдено й уламки ліпних, аналогічних знахідкам з поселення біля с. Синівці. Вони становили 2% усіх керамічних виробів поселення.

Поблизу с. Воробіївки Хмельницької області в 1975 р. нами досліджено могильник і поселення черняхівської культури⁸. Одне зруйноване поховання (№ 1) було виявлено краєзнавцями сільської школи.

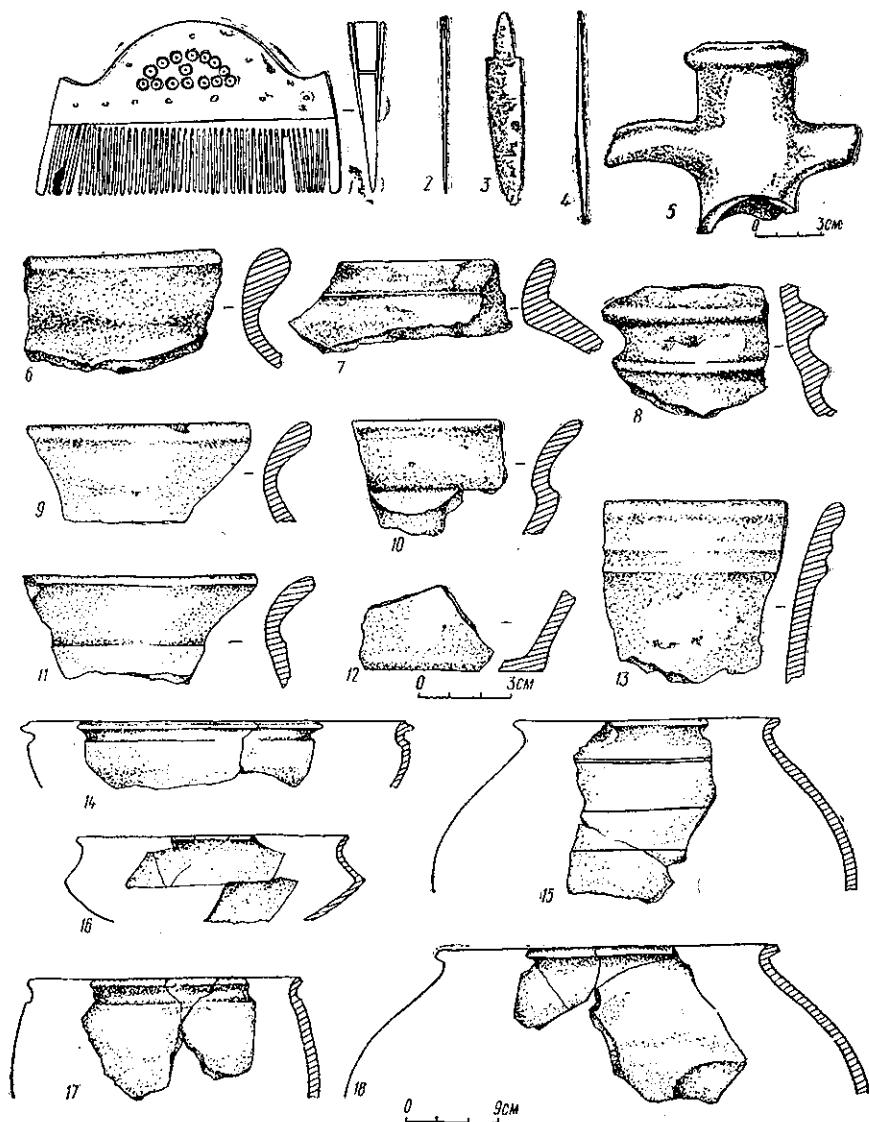

Рис. 3. Знахідки з поховань с. Воробіївки:
1—4 — поховання № 2; 5, 6, 9, 15, 18 — яма гончарної печі; 8, 11, 14 — піч; 7, 10, 12, 13, 16, 17 — культурний шар.

ли. Під час земляних робіт знайдено кістяк, орієнтація якого нез'ясована, невеличкий горщик, вузькогорлій та широкогорлій глеки і багатоскладовий кістяний гребінь. Всі посудини кружальні.

Поховання № 2 (рис. 2, 1) здійснене в ямі з заплічками. Кістяк перепохованій. Гомілкові кістки обох ніг були не порушені і лежали на дні ями. Інші кістки і поховальний інвентар засипані в яму так, що частина їх потрапила на заплічки. Поруч з кістками виявлено розбиті кружальні посудини, кістяний гребінь, бронзовий ніж, голку і шило (рис. 3, 1—4).

⁸ Воляник В. К., Кухтенко И. Н., Карчина Л. Я. Исследование памятников черняховского времени в с. Воробьевка.—АО 1975 г. М., 1976, с. 313.

Поховання № 3 (рис. 2,2) містилось у ямі, за формою близькій до прямокутника. Кістяк витягнутий на спині, орієнтований головою на північ. Поруч з ним були два кружальних горщики і миска. За кістяними гребенями досліджені поховання датуються IV ст. н. е.

Поруч з могильником зі східного боку розташувалося поселення. В східній його частині виявлено залишки гончарської двоярусної печі з передпічною ямою. У заповненні печі і ями знайдено уламки гончарних посудин черняхівського типу (рис. 3), а також ліпних посудин ранньозалізного віку, що потрапили туди з культурного шару. В ямі, крім черняхівської кераміки, був уламок шийки жовтоглиняної вузькогорлої амфори з рифленими ручками (рис. 3, 5), що дали змогу датувати піч не пізніше III ст. н. е.

Таким чином, матеріали обох описаних могильників показують, що вони належать до пам'яток черняхівської культури. Про це свідчать і знахідки з дослідженого поселення в с. Бережанці, що, як і могильник, датується III—IV ст. н. е. На вказаних пам'ятках не виявлено ліпних посудин. Не викликає сумніву культурна належність гончарської печі з поселення у Воробіївці.

На поселенні в с. Печірна, датованому за керамікою III—IV ст. н. е., виявлено 2% ліпного посуду. Тут досліджено два житла і вогнище за їх межами без ліпного посуду. Такі об'єкти характерні для пам'яток черняхівської культури⁹. Що ж до кількох уламків ліпного посуду, то вони могли потрапити в культурний шар випадково з об'єктів якоїсь іншої культурної групи. Це можна встановити в процесі дальших досліджень.

Аналогічна ситуація є на поселенні поблизу с. Синівці, хоч тут виявлено дещо більше ліпної кераміки (13,6%). Крім того, слід зауважити, що в трьох із семи досліджених об'єктів ліпної кераміки не було зовсім. У двох спорудах, де знайдені фрагменти ліпних посудин (житло № 1, господарська споруда № 2), вони становили відповідно близько 4 і 10,7%. Отже, ліпна кераміка виявлена в основному в культурному шарі.

Лише 2% ліпного посуду зафіксовано на відомому поселенні на околиці с. Ягнятин¹⁰, де відкрито десять наземних жител. Площа ділянки одного з них 15 м², площа завалів обмазок двох інших — близько 100—120 м². Розміри решти не встановлені. Якщо перший тип жител — однокамерні, невеликих розмірів, з глинобитними печами або відкритими вогнищами — характерний для черняхівської культури, то другий тип — двокамерні житла великих розмірів — властивий культурам германських племен¹¹. На жаль, між обома типами жител на цьому поселенні не можна провести хронологічне зіставлення через відсутність у кожному комплексі датуючого матеріалу. Співіснування на одних і тих же пам'ятках матеріалів черняхівської і східнопоморсько-мазовецької культури — явище, здається, незалежче¹².

Наявність тісних контактів посіїв черняхівської культури на Волині з населенням, яке прийшло з Повіслення, простежується в похованальному обряді на могильнику в с. Раківці Чеснівському, в тілонопкладенні. У похованні № 4 виявлено посудини, аналогії яким відомі

⁹ Махно Е. В. Поселення культури «полів поховань» на північно-західному Правобережжі.— АП УРСР, 1949, т. 1, с. 154—162; Симонович Е. О. Про культуру полів поховань на Поділлі.— Археологія, 1951, т. 5, с. 106; Смішко М. Ю. Дoba полів поховань в західних областях УРСР.— Археологія, 1948, т. 2, с. 110—111.

¹⁰ Махно Е. В. Ягнятинська археологічна експедиція.— АП УРСР, 1952, т. 3, с. 154—165.

¹¹ Тиханова М. А. Раскопки на поселении III—IV вв. у с. Лепесовка в 1957—1959 гг.— СА, 1963, № 2, с. 182; Тиханова М. А. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры..., с. 90—92.

¹² Винокур І. С. Старожитності Східної Волині..., с. 11.

на могильнику східнопоморсько-мазовецької культури в Дитиничах¹³. Могло б здаватися, що це поховання належить до згаданої культури, але в її пам'ятках тілопокладення траплялися спорадично¹⁴. Крім того, на могильнику відомі поховання, що нічим не нагадували обряд, здійснюваний північно-західними сусідами,— тілопокладення зі всіма притаманними черняхівській культурі рисами (№1, 2, 5, 11, 13—15, 18). Для східнопоморсько-мазовецької культури характерний обряд тілоспалення. При цьому важливо підкреслити, що домінуючим типом поховань є ямні¹⁵. Саме таку ситуацію маємо на могильнику в Дитиничах¹⁶.

Знахідки «дитиницьких» посудин у згаданому похованні з Раківця Чеснівського легко пояснити за гіпотезою Ю. В. Кухаренка про переростання східнопоморсько-мазовецьких старожитностей в черняхівську культуру¹⁷. В такому разі його можна було б визнати «перехідним». Але поховання за часом є якщо не ранішим (трискладовий гребінь з півкруглою спинкою датує його III—IV ст. н. е.) матеріалів з Дитиничів, датованих IV ст. н. е., то одночасним з ними. Давніша за них гончарна піч з Воробіївки (III ст. н. е.). Тоді ж існували могильник та поселення поблизу с. Бережанки. Отже, поховання № 4 з Раківця Чеснівського не можна вважати «перехідним». Воно свідчить про тісні контакти між жителями черняхівської і східнопоморсько-мазовецької культур. Такі контакти між германцями та їх сусідами зафіксовані також писемними джерелами¹⁸. Інші поховання цього могильника, де немає елементів східнопоморсько-мазовецької культури, слід визнавати черняхівськими старожитностями.

Очевидно, до черняхівських пам'яток належить і могильник поблизу с. Бистрик Житомирської області з тілопокладеннями і гончарною керамікою¹⁹.

Більшість досліджених поселень Волині (рис. 4) мали значну кількість ліпної кераміки, що становила від 45% (Слободище) до 65% (Вікники Великі, Пряжів) всього глиняного посуду. Про довгочасне співіснування пам'яток черняхівської і східнопоморсько-мазовецької культур може свідчити поселення біля с. Пряжів. Тут досліджено як наземні, так і заглиблені житла²⁰, причому наземні представлена черняхівськими спорудами площею 8—14 м² з глинообитними печами. Аналогічні пояснення пропонуються і для поселення у Вікниках Великих та деяких інших. Тому зовсім виключати їх з ряду пам'яток черняхівської культури було б помилкою, але її відносити до східнопоморсько-мазовецької культури, не вказавши на наявність черняхівських матеріалів, не можна. З врахуванням їх до однієї з культур або виділення в окрему «волинську групу полів поховань» призводить до неправильного розуміння проблеми походження черняхівської культури.

Ще більш недопустимо виділяти волинські пам'ятки як варіант черняхівської, пшеворської або східнопоморсько-мазовецької культу-

¹³ Винокур И. С., Остробродский М. И. Раковецкий могильник.— МИА, 1967, № 139, с. 145—146, рис. 5, 4, 5, 7.

¹⁴ Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н. э.— первой половине I тысячелетия н. э.— В кн.: Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тыс. до н. э.—I тыс. н. э. М., 1974, с. 63, табл. V.

¹⁵ Kozłowska R. Cmentarzysko z okresu pósnołateńskiego i wcześnieorzymskiego w Niecieplinie pow. Garwolin.—Materiały starożytnie, t. 4. Warszawa, 1958, s. 364.

¹⁶ Смішко М. Ю., Свешников І. К. Могильник III—IV століть н. е. у с. Дитиничі Ровенської області.—Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 1961, вип. 3, с. 113.

¹⁷ Кухаренко Ю. В. Волынская группа полей погребений и проблема так называемой готско-германской культуры..., с. 57—58.

¹⁸ Древние германцы. М., 1937, с. 81.

¹⁹ Винокур И. С. Старожитности Східної Волини..., с. 12—14.

²⁰ Кухаренко Ю. В. Волынская группа полей погребений.—СА, 1958, № 4, с. 224.

ри, об'єднуючи в одне ціле пам'ятки типу Бережанки і типу Дитиничів²¹.

Виділення черняхівських старожитностей серед волинських пам'яток другої чверті I тисячоліття н. е., на нашу думку, є одним з етапів на шляху до вирішення питань походження і етнічної інтерпретації черняхівської культури.

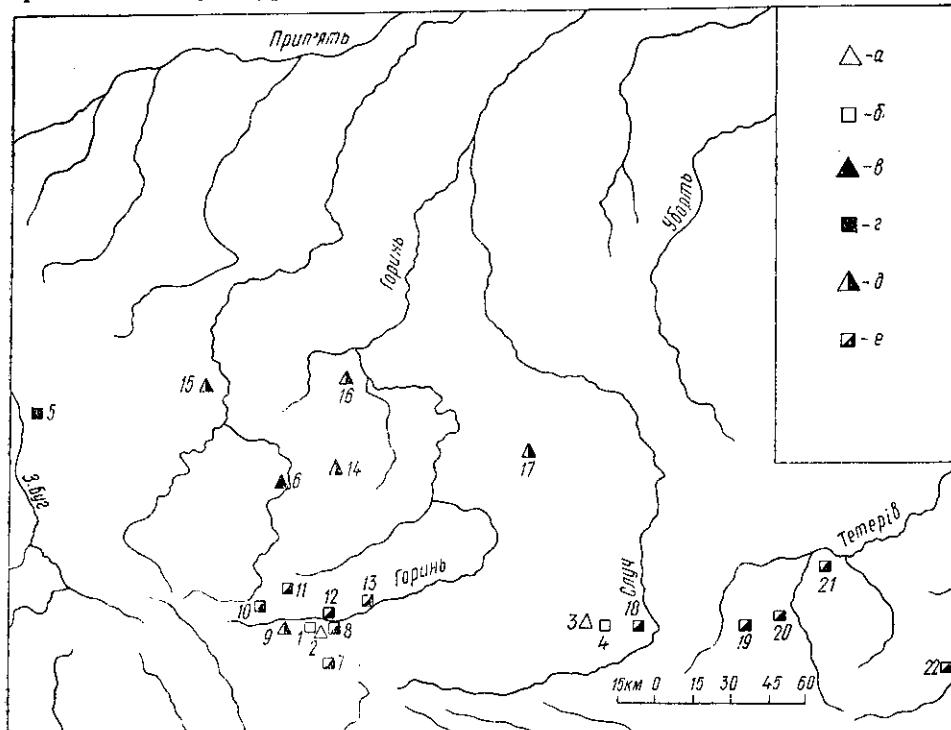

Рис. 4. Пам'ятки Волині другої чверті I тисячоліття н. е., на яких проводилися стаціонарні дослідження:

Черняхівська культура: а — могильник, б — поселення. Східнопоморсько-мазовецька культура: в — могильник, г — поселення. Змішані пам'ятки черняхівської і східнопоморсько-мазовецької культур: д — могильник, е — поселення; 1, 2 — Бережанка; 3, 4 — Воробіївка; 5 — Баїв; 6 — Дитиничі; 7 — Печірна; 8 — Синівці; 9 — Раковець Чеснівський; 10 — Вікнини Великі; 11 — Горинка; 12 — Борсуки; 13 — Лепесівка; 14 — Костянець; 15 — Баїв; 16 — Дерев'яне; 17 — Кутки; 18 — Іванківці; 19 — Маркуші; 20 — Слободище; 21 — Пряжів; 22 — Ягнятин.

В. К. ВОЛЯНИК

Памятники черняховской культуры на Волыни

Резюме

На Волыни известны разные культурно-археологические группы памятников второй четверти I тысячелетия н. э.: древности восточно-поморско-мазовецкой и черняховской культур. На некоторых памятниках они выступают в одних и тех же комплексах, что позволило некоторым исследователям рассматривать их как одно культурно-археологическое явление, известное в литературе под названием волынский вариант черняховской культуры или волынская группа полей погребений. Это положение привело к появлению гипотезы, согласно которой волынские древности считались переходным звеном в цепи происхождения черняховской культуры, образовавшейся якобы в результате передвижения из Повисленья в Северное Причерноморье племен восточно-поморско-мазовецкой культуры.

В результате исследований могильников и поселений у сел Бережанка, Воробьевка, Печирна и Синивцы нами получен новый материал черняховской культуры на Волыни.

²¹ Кропоткин В. В. Проблемы происхождения и этнической принадлежности черняховской культуры в свете новых антропологических исследований. — Slavia Antiqua, 1976, 23, с. 172.

При сопоставлении этих древностей с восточнонепоморско-мазовецкими обнаружился их разнокультурный облик, а также синхронность. Полученные материалы показывают безосновательность объединения памятников типа Дитинич и Бережанки в волынский вариант черняховской культуры, также как и выделение их в особую волынскую группу полей погребений. Не подтверждается и гипотеза о промежуточном характере древностей Волыни в цепи происхождения черняховской культуры.

М. П. КУЧЕРА

Дослідження городищ на Волині й Поділлі

Волино-Подільський загін Інституту археології АН УРСР у 1973 р. провадив обстеження городищ у межах Житомирської, Хмельницької і частково Тернопільської областей. В результаті було одержано нові дані про топографію, планування і датування стародавніх укріплених населених пунктів¹. Нижче подаємо основні відомості про городища, на яких виявлено матеріали давньоруського часу (рис. 1)².

У п'яти місцях відкрито залишки незначних населених пунктів з невеликою укріпленою площею і малою кількістю речових знахідок. Серед них на території Житомирщини досліджено городища поблизу с. Леніне на лівому березі р. Тетерева, в с. Брусилові на правому березі р. Здвижа та селах Зарічанах і Станишівці на правому березі р. Тетерева, а на Хмельниччині городище в Грицеві на правому березі р. Хомори. Городища поблизу с. Леніне і в Зарічанах — мисові, в селах Брусилові й Станишівці — займали незначні підвищення, у Грицеві — розташувалося на останці.

По периметру городища поблизу с. Леніне зберігся невеликий вал (рис. 2, 3); залишки валу, зруйнованого з напільного боку кар'єром, помітні по краю площадки і на городищі Зарічані (рис. 3, 5)³. Давньоруське городище в с. Брусилові втратило первісний вигляд, у XVII ст. воно було перебудоване на замчище, а в XIX ст. тут знаходилося кладовище (рис. 3, 1). На городищі в смт. Гриців (рис. 3, 3), площа якого зайнята кладовищем, укріплені по краю площадки непомітно. Схили цього городища, для надання їм більшої стрімкості, були підрізані кількома терасоподібними уступами. Городище в с. Станишівці в плані овалоподібне, оточене по периметру невеличким валом, зсередини значно розораним (рис. 3, 4).

Площадки зазначеніх пам'яток невеликі — 0,14—0,15 га (Станишівка, Гриців), близько 0,2 га (Леніне, Брусилов, Зарічані). На городищі поблизу с. Леніне знахідок немає. З напільного боку на селищі виявлені поодинокі уламки кераміки XII—XIII ст. і ранньозалізного часу. На городищі-замчищі в с. Брусилові і на незначній площі навколо нього зрідка траплялися, крім матеріалів XVII—XVIII ст., уламки кераміки XII—XIII ст. (рис. 4, 1—4). У с. Зарічанах знайдено кілька уламків кераміки ранньозалізного часу і стінок посудин XII—XIII ст. З напільного боку перед городищем також знайдено кераміку ранньозалізного часу і поодинокі уламки стінок посудин XII—XIII ст.⁴ У

¹ У роботі загону, крім автора, брали участь працівники обласних краєзнавчих музеїв В. О. Місць (Житомир) і М. Й. Ягодзинський (Хмельницький).

² Докладніше характеристику городищ подано в звіті М. П. Кучери про дослідження городищ на Волині й Поділлі в 1973 р. (НА ІА АН УРСР).

³ За даними С. Гамченка, городище в с. Зарічані (Псище) було обмежене з напільного боку двома валами і ровами (Гамченко С. П'ятнадцяте археологіческих исследований на Волыни (1918—1923 гг.), с. 40.—НА ІА АН УРСР).

⁴ С. Гамченко відзначив наявність на городищі ліпної кераміки. Є. В. Махно під час обстеження в 1945 р. знаходила тут ліпну кераміку і зрідка гончарну, а на селищі — гончарну XII—XIII ст. (Махно Є. В. Звіт за Житомирську розвідувальну експедицію 1945 р.—НА ІА АН УРСР).

Станишівці траплялися керамічні матеріали XII—XIII ст. (рис. 4, 5, 6), уламки більш грубого гончарного посуду, очевидно, XIV—XV ст. і зрідка — уламки пізньосередньовічної кераміки. На мису навколо городища і з напільному боку на городах села археологічних знахідок немає. На підвищенні частині миса навколо підніжжя городища чорнозем взагалі відсутній (тут залягає світло-сірий, жовтуватий лес). Можливо, що на природному підвищенні початково існувало давньоруське городище з навколошнім селищем, а в післямонгольський час підвищення було підсипане культурним шаром селища, і на місці стародавньої пам'ятки споруджено нове укріплення. На городищі в смт. Гриців траплялися уламки кераміки ранньозалізного часу і дуже рідко — стінки посудин XII—XIII ст. Навколо нього знахідок давньоруського періоду не виявлено.

Очевидно, невелике давньоруське городище було на місці пізньосередньовічного замчища в с. Сінгури Житомирського району і області. Кілька років тому замчище було зруйноване. За відомостями С. Гамченка, воно розташовувалось на підвищенні і мало площину 18×34 м². Тут трапилося багато уламків кераміки XVII ст. і поодинокі уламки посуду XII—XIII ст. (рис. 4, 7, 8).

Більш значні залишки укріплених населених пунктів дослідженні в с. Городище на лівому березі р. Ірші Малинського району Житомирської області і в с. Суслівці на лівому березі Південного Бугу Летичівського району Хмельницької області. Обидві пам'ятки місцеві, невеликі за площею — 0,25—0,3 га. Першу з них у 1949 р. досліджував П. М. Третьяков⁶, про другу в літературі відомостей немає (відкрита М. Й. Ягодзинським).

На укріпленні в с. Городище (рис. 3, 2) вузький перешийок, що відділяє мис від плато, був дуже зручним місцем для влаштування рову, який зараз сильно заплив. По боках перед в'їздом збереглися два відрізки валу, зі сходу високого і широкого (очевидно, пізнішого походження). З заходу на схід площа підніжжя перерізана глибоким (3—3,5 м) і широким (до 10 м) рівчаком невідомого призначення. На кінці мису край городища приблизно на відстані 10 м обвалився вниз до підніжжя.

Культурний шар на площині дуже потужний, товщиною від 0,8 м в кінцевій частині до 1,8 м з боку в'їзду. В ньому знайдені нечисленні

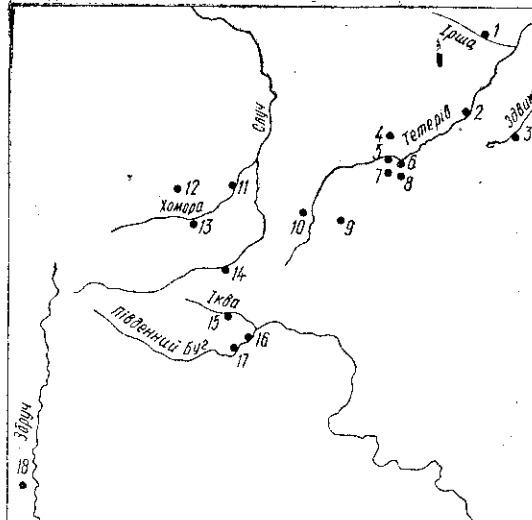

Рис. 1. Карта городищ:

1 — с. Городище Малинського району Житомирської області; 2 — с. Леніне Радомишльського району Житомирської області; 3 — с. Борислав Коростишівського району Житомирської області; 4 — Соколова Гора (м. Житомир); 5 — с. Зарічані Житомирського району; 6 — с. Станишівка Житомирського району; 7 — с. Сінгури Житомирського району; 8 — с. Городище Житомирського району; 9 — с. Великі Коровини Чудівського району Житомирської області; 10 — с. Довбыш Чудівського району Житомирської області; 11 — м. Полонина Хмельницької області; 12 — с. Городище Шепетівського району Хмельницької області; 13 — смт. Гриців Шепетівського району Хмельницької області; 14 — с. Губина Старокостянтинівського району Хмельницької області; 15 — с. Теліжин Старосинявського району Хмельницької області; 16 — с. Кудинка Летичівського району Хмельницької області; 17 — с. Сусліці Летичівського району Хмельницької області; 18 — с. Мушкатілка Борщівського району Тернопільської області.

⁵ Гамченко С. Указ. соч., с. 123.

⁶ Третьяков П. Н. Древлянские грады.— В кн.: Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия.— М., 1952, с. 65.

уламки ліпної і ранньогончарої (рис. 4,9) кераміки IX ст., більше траплялося знахідок XII—XIII ст. (рис. 4, 10, 11) і найменше — XVII—XVIII ст. Уламки кераміки всіх епох перемішані, що сталося внаслідок планування і підсипання площастики городища за часів піз-

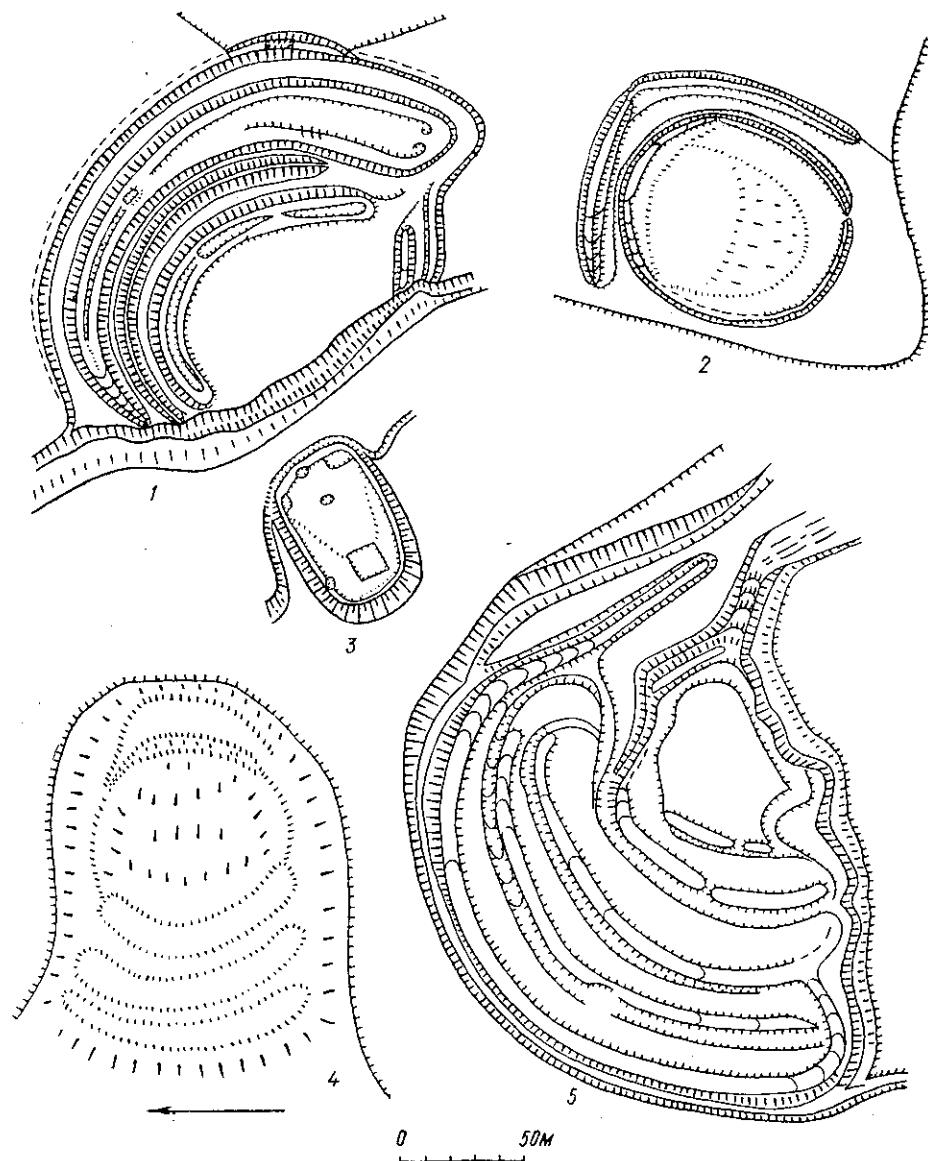

Рис. 2. Плани городищ:

1 — Кудинка; 2 — Довбиші; 3 — Леніне; 4 — Великі Коровинці; 5 — Мушкатівка.

нього середньовіччя. Слідів давнього селища перед ним не виявлено. У зв'язку з плануванням та забудовою подвір'я колишньої поміщицької садиби культурний шар, очевидно, тут знищений.

Городище в с. Суслівці (рис. 3, 7) захищене з напільному боку невисоким валом, що розсунувся, і замуленим ровом. В обривах по краю городища знайдено чимало керамічних матеріалів XII—XIII ст. (рис. 4, 12—15) і значно менше XIV—XV ст. (рис. 4, 16). На південний схід понад берегом ріки на відстані 250—300 м простежено сліди селища

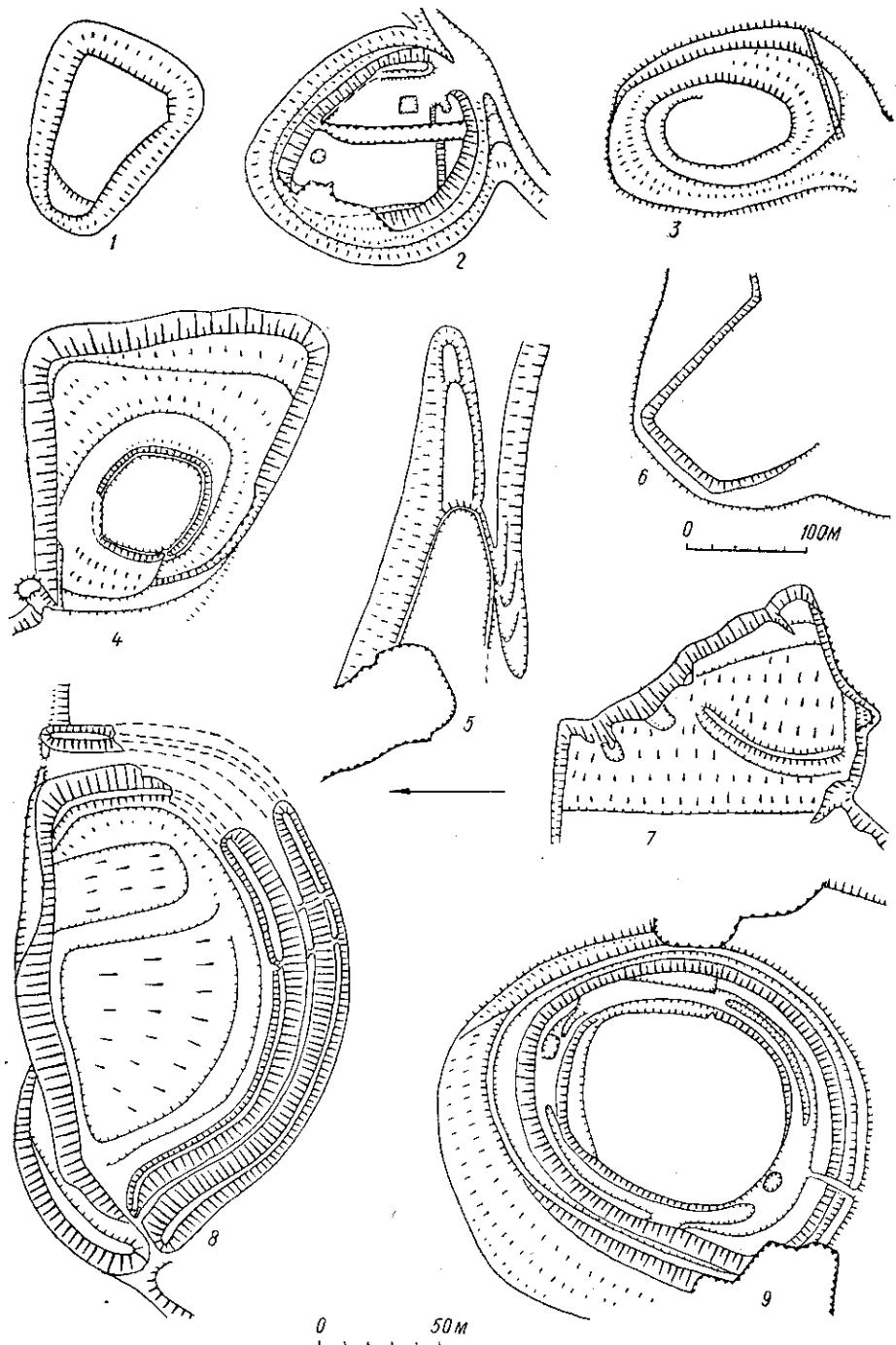

Рис. 3. Плани городищ:

1 — Брусилів; 2 — Городище (Малинський район); 3 — Гриців; 4 — Станишівка; 5 — Зарічані; 6 — Полонне; 7 — Суслівці; 8 — Городище (Житомирський район); 9 — Соколова Гора (м. Житомир).

з керамікою XII—XIII ст. На частині його території було кладовище пізнішого часу, від якого збереглися залишки кам'яних хрестів.

У м. Полонному на Хмельниччині було оглянуто місце розташування літописного «града» Полонного. Судячи з топографії і археологічного матеріалу, зруйноване давньоруське городище площею 1 га

знаходилося на високому мисі над р. Хоморою, де зараз розташовані костьол і будинок лікарні. Цей мис (рис. 3, б) утворює південно-західний кут пізньосередньовічного земляного укріплення, залишки якого займають велику площу (приблизно 400×500 м.). На мисі разом з пізньосередньовічною керамікою виявлена і більш рання — XII—XIII ст. (рис. 4, 17—19).

Городище «Вали» за 1 км на північний схід від с. Великі Коровинці Чуднівського району Житомирської області розташоване на мисо-

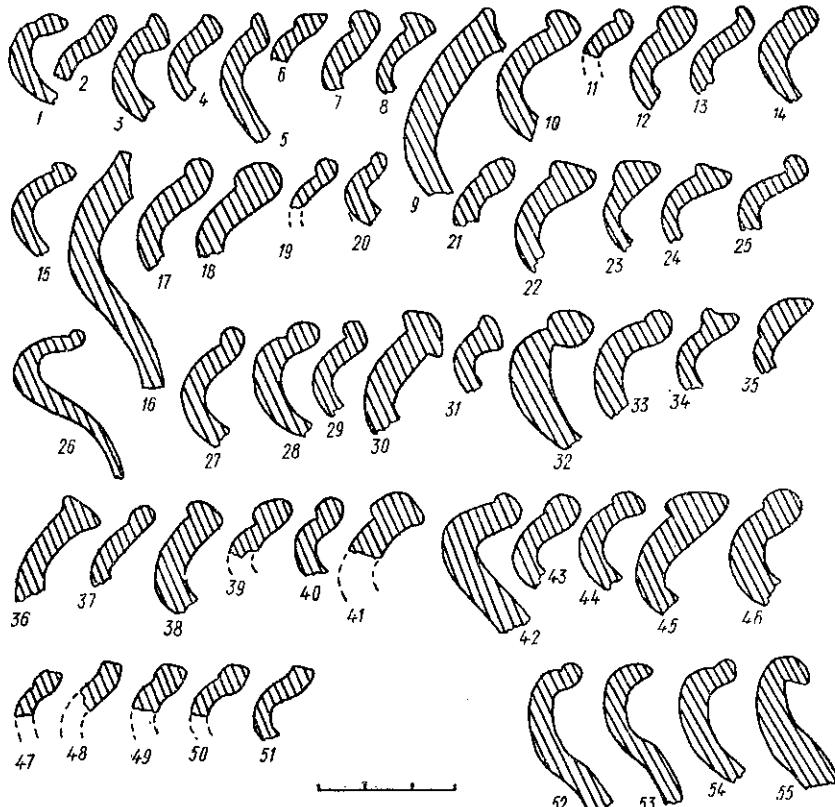

Рис. 4. Профілі вінець глиняного посуду:

1—4 — Брусилів; 5, 6 — Станишівка; 7, 8 — Сингури; 9—11 — Городище (Малинський район); 12—16 — Суслівці; 17—19 — Полонне; 20—24 — Великі Коровинці; 25—27, 50 — Соколсва Гора (м. Житомир); 28—31 — Городище (Житомирський район); 32—35 — Довбиші; 36—39, 49 — Теліжинці; 40 — Кудинка; 41—48 — Губин; 51—55 — Мушкатівка.

подібному підвищенні, оточеному з трьох боків ставком. Укріплення сильно розорані, з напільного боку простежуються залишки трьох валів (рис. 2, 4). Внутрішній вал, очевидно, з усіх боків обмежував підвищено середню частину мису площею близько 0,45 га. Незначний керамічний матеріал датується XII—XIII ст. Уламки кераміки цього часу дещо частіше траплялися з напільного боку перед городищем. Велике селище, довжиною понад 400 м, з численною керамікою XII—XIII ст. (рис. 4, 20—24) відкрито за 100 м на південь і південний схід від городища понад ставком. На частині селища дуже багато залізних шлаків, є глиняні сопла.

Значна кількість обстежених городищ має потужні земляні укріплення і насичений культурний шар. Причому на цих городищах зафіковано значно більше археологічних матеріалів, ніж на прилеглих до них селищах.

Таким є городище Соколова Гора на північно-західній околиці м. Житомира, на лівому березі р. Кам'янки. Воно займає вершину го-

ри, що має вигляд конусоподібного останця, висотою по боках до 15 м, від річки — до 25—30 і з напільного боку — 5 м. Схили гори ескарповані двома терасоподібними площацями, розташованими одна нижче другої. По зовнішньому краю їх зберігся вал із залишками рова зсередини. Нижній ярус укріплений у мисовій частині і по боках проходить приблизно посередині схилу. З напільного боку зовнішній вал також розташований нижче внутрішнього, між ними є глибокий рів. Овальна площаця городища (0,55 га) з усіх боків підноситься над внутрішнім валом (рис. 3, 9). В'їзд на городище з напільного боку пізнішого походження. Ще за пам'яті нинішнього покоління були перекопані вали і насипано перемичку через рів.

На площаці городища виявлена кераміка XII—XIII ст. (рис. 4, 25—27) і значно рідше траплялись уламки посуду ранньозалізного віку. З напільного боку перед городищем також є аналогічна кераміка⁷.

Двома валами захищені з напільного боку городища в с. Городище Житомирського району і в с. Довбиші Чуднівського району Житомирської області. Перше з них розташоване на краю обрива до заплави правого берега р. Коденки. В плані воно півовальне, з площацю близько 1 га (рис. 3, 8). Вали потужні, поруйновані забудовою села. Південний кінець зовнішнього валу переходить на схил і продовжується по терасоподібній площаці, яка знижується на північ вздовж краю обрива. В інших місцях схили розсунулися. На городищі трапилося чимало уламків кераміки XII—XIII ст. (рис. 4, 28—31) і небагато пізньосередньовічної (в тому числі уламки кахлів). Слід зазначити, що культурний шар насичений давньоруською керамікою дещо менше, ніж на Соколовій Горі, що пояснюється, очевидно, значною площею цього городища⁸.

Городище за 200 м на південний схід від с. Довбиші займає підвищення на низькому мисі, обмеженому з обох боків ставком, спорудженим у петлі р. Ідри. Площаця в плаці овальна (0,45 га), оточена по периметру валом, більш потужним у найвищій західній частині. З напільного боку розташований зовнішній вал значних розмірів (рис. 2, 2). На площаці городища, особливо в її підвищенні середній і західній частинах, залягає сильно гумусований культурний шар, дуже насичений уламками кераміки XII—XIII ст. (рис. 4, 32—35). На внутрішньому схилі валу по периметру площаці простежується дубове угілля, що походить, очевидно, з клітей, які згоріли. На стрілці мису між городищем і берегом ставка знахідок немає.

На північний захід від городища розташоване велике селище (понад 10 га). Культурний шар на ньому насичений значно менше, ніж на городищі, уламками кераміки XII—XIII ст.⁹

Найпотужнішою системою оборонних споруд виділяються п'ять городищ: поблизу сіл Теліжинці Старосинявського району, Городища Шепетівського району, в селах Губині Старокостянтинівського району та Кудинці Летичівського (Хмельницька область), а також поблизу с. Мушкатівки Борщівського району Тернопільської області.

Городище в с. Теліжинці, площею 1 га, займає невисокий мис на правому березі р. Ікви. Воно оточене підковоподібним у плані великим валом та глибоким ровом (рис. 5, 2). З південного заходу є ще два потужні вали з ровами (висота від дна рову до поверхні валу становить 6 м). По краю зовнішнього рову проходить ще один (четвертий)

⁷ Городище обстежував С. Гамченко; він знаходив ліпну кераміку (Гамченко С. Указ. соч., с. 40). Є. В. Махно відзначає наявність на городищі ліпної кераміки і уламків гончарного посуду XII—XIII ст. (Махно Є. В. Звіт...).

⁸ С. Гамченко повідомляв, що на городищі була поширенна лише ліпна кераміка (Гамченко С. Указ. соч., с. 175.). Під час ретельного обстеження нами не знайдено жодного уламка ліпного посуду.

⁹ Городище досліджувалося вперше. Воно відкрите істориком-краєзнавцем К. І. Терещуком з с. Косяків Шепетівського району Хмельницької області.

невисокий додатковий вал. Зі сходу за широким ровом, спорудженим у природному пониженні, знаходиться вал і глибокий другий рів із слідами додаткового валу по зовнішньому краю. У південно-східній понижений частині укріплення не збереглися. Культурний шар пам'ят-

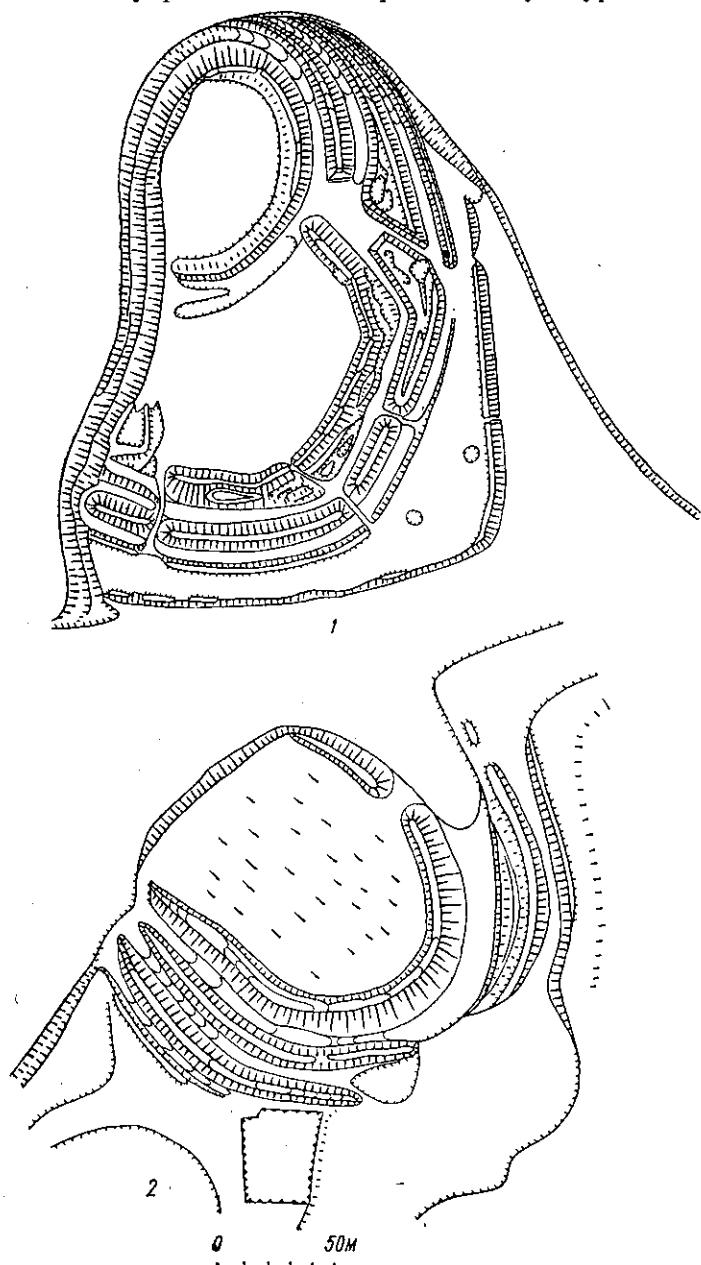

Рис. 5. Планы городищ:
1 — Губин; 2 — Теліжинці.

ки містить уламки кераміки XII—XIII ст. Згадки про городище є в літературі початку ХХ ст.¹⁰ На схід від нього метрів на 250 тягнеться селище з керамікою XII—XIII ст. (рис. 4, 36—39).

¹⁰ Гульдман В. К. Памятники древности в Подолье. Каменец-Подольский, 1901, с. 70, 111; Сецинскии Е. Археологическая карта Подольской губернии.— Труды XI АС, т. 1. М., 1901, с. 213.

Городище в с. Кудинка розташоване на краю обрива р. Південно-го Буга. Воно оточене з боку плато трьома валами з глибокими ровами. Внутрішній вал розсунувся, другий має гострий верх, а третій — на більшій частині зверху досить широкий (до 23 м). З півночі на пониженні місцевості збереглася частина четвертого валу, який раніше проходив по краю зовнішнього рову на всьому його протязі¹¹. Площадка городища займає 0,4 га (рис. 2, 1). В обриві до ріки трапляється чимало уламків кераміки XII—XIII ст. (рис. 4, 40). У 1953 р. городище досліджував П. О. Раппопорт¹².

Городища в с. Губин Старокостянтинівського району і поблизу с. Городище Шепетівського району Хмельницької області мають по дві укріплені частини. Перше з них розташоване на мисі, де впадає р. Ладижка в р. Случ (рис. 5, 1). Дитинець на стрілці мису, площею 0,33 га, захищений з більш небезпечною східного боку чотирма валами та трьома ровами, а посад (0,7 га) — двома великими валами та ровами. По краю зовнішнього рову посаду місцями зберігся невеликий додатковий вал; ще один аналогічний вал проходить на деякій відстані зі сходу по краю схилу до р. Ладижки, а з півдня посад укріплений валом і ровом. На останньому напрямку вал зберігся лише в окремих місцях (в основному внутрішній схил). Решта його використана для засипання рову під час прокладання тут дороги.

Площа дитинця насичена керамікою XII—XIII ст. (рис. 4, 41—48), на посаді знахідки трапляються рідше. Зі сходу, між зовнішнім валом і берегом Ладижки, і на південь від пам'ятки на городах села простежуються сліди селища з керамікою XII—XIII ст., де, як і на городищі, зібрано уламки посуду трипільської культури. Під час вибирання землі для господарських потреб було виявлено дерев'яні зруби городень у валі посаду. У південно-західному куті останнього було додаткове мініатюрне укріплення з площею 10×15 м, оточене земляним валом. Очевидно, воно належить до пізніших часів¹³. У 1953 р. городище досліджував П. О. Раппопорт¹⁴, але не звернув уваги на наявність залишків двох зовнішніх валів посаду.

Укріплення поблизу с. Городище також складалося з двох частин — дитинця (0,6 га) і посаду (блізько 3 га), розташованих на низькому мису, оточеному з трьох боків водоймищами (рис. 6). Дитинець займає стрілку мису і відмежований був від посаду валом, повністю розкопаним М. К. Каргером на початку 60-х років. Зовні від валу збереглися залишки рову. З північно-східного боку, понад обривом, укріплень, очевидно, не було. З південного сходу дитинець захищений спільною лінією з посадом — трьома валами та ровами. З них внутрішній вал розкопаний М. К. Каргером.

Посад укріплений з півдня також трьома валами та ровами, з заходу — трьома валами і двома ровами. У північній частині ці вали спускалися у долину, але залишки їх тут зруйновані. На північ від дитинця у долині, яка нині залита ставком, зберігся початок валу довжиною 10 м, що відходить від схилу на половині його висоти. Від південно-західного кута посаду понижена частина перерізується ровом із залишками невеликого валу з обох боків. За 25—30 м на захід від укріплень поперек мису проходить другий аналогічний рів.

Уламки кераміки XII—XIII ст. виявлено на південь від посаду до самого ставка, траплялися вони й з напільного боку перед городи-

¹¹ Сецинський Е. Указ. соч., с. 211, 327.

¹² Rappoport P. A. Города Болоховской земли.—КСИИМК, 1955, вып. 57, с. 57. (Про наявність валу по краю зовнішнього рову П. О. Раппопорт не згадує).

¹³ Слід зазначити, що внутрішній вал посаду перед пім укріпленням зритий, але рів не засипаний. Це дає підставу вважати, що насип валу було використано під час спорудження згаданого укріплення.

¹⁴ Rappoport P. A. Городища Болоховской земли, с. 56.

щем. Проте найбільшу насиченість знахідками XII—XIII ст. має культурний шар у межах посаду і дитинця.

Оригінальне за плануванням оборонних споруд мисове городище поблизу с. Мушкатівки Борщівського району Тернопільської області, оточене з напільному боку п'ятьма валами з ровами (рис. 2, 5). Між

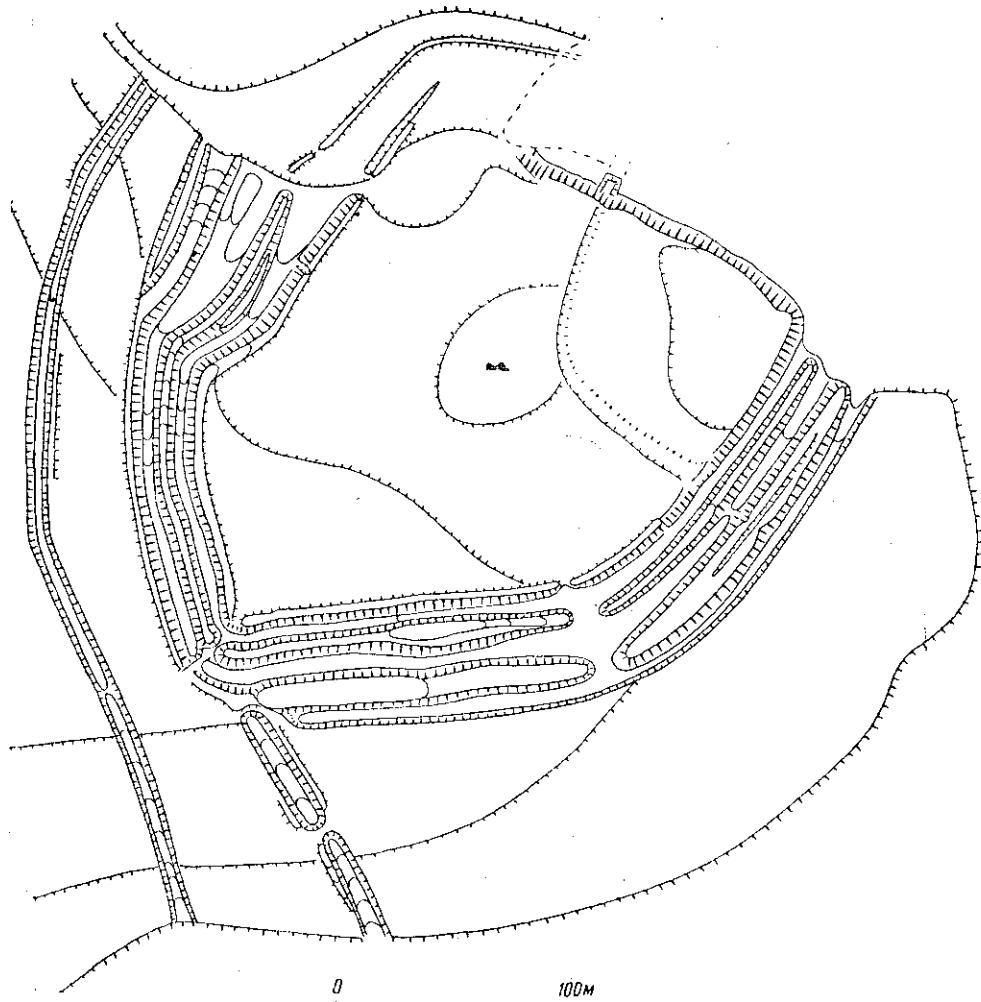

Рис. 6. План городища поблизу с. Городище (Шепетівський район).

ними є ділянки вільної поверхні мису, шириною в середньому 10 м (перед другим зсередини валом — 20 м). Кожний вал з прилеглою площею утворює єдине ціле, кінці їх заокруглені. Зовнішній вал найбільший. Його висота 2—2,5 м, ширина 10—12 м. На поверхні валу виступають плями перепаленої глини. У північній частині вал спускається в долину, перекриваючи доступ до городища з північного заходу. Східний кінець зовнішнього валу колись проходив понад обривом на північ. Сліди його простежуються виразно.

П. О. Раппопорт, який досліджував городище, вважає, що воно належить не до давньоруського часу, а до більш ранньої доби, хоч про знахідки на ньому не повідомляє¹⁵. Шурфуванням встановлено, що на

¹⁵ Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв. — МИА, № 140, 1967, с. 12.

городищі є тонкий (15—20 см), проте непогано насичений культурний шар з керамікою XII—XIII ст. (рис. 4, 51—55). Жодної знахідки ранішого часу не виявлено.

Серед обстежених городищ два (в селах Губин і Кудинка) є залишками літописних «градів» Болохівської землі — Губина і Кудина¹⁶. Третій літописний «град» болохівських князів — Деревич ототожнюється з городищем у с. Великі Деревичі Любарського району Житомирської області, дослідженням П. О. Раппопортом¹⁷. Четверта пам'ятка, типова для укріплень Болохівської землі, відома поблизу залізничної станції Разіне Дзержинського району Житомирської області¹⁸. До цієї ж групи належать городища поблизу сіл Городище (Шепетівський район) і Теліжинці (Старосинявський район) Хмельницької області.

Усі ці пам'ятки об'єднує одна загальна риса: багаторядність валів та ровів. Специфічною ознакою їх є ділянки широких валів, які мають вигляд площинок з гребеноподібним підвищенням по обох боках або лише по одному зовнішньому краю. Такі підвищення збереглися по зовнішньому краю широкого валу дитинця і посаду на східній частині укріплень Губина (рис. 5, 1), на східному відрізку зовнішнього валу в Теліжинцях (рис. 5, 2), середньому валі на городищі Разіне. Підвищений з обох боків (роздвоєний посередині западиною) і зовнішній вал у південно-східній частині поблизу с. Городище (рис. 6), а також у північно-східній частині городища Кудинка (рис. 2, 1) та на пам'ятках Великі Деревичі і Разіне. Характерною деталлю є додаткові невеликі вали по зовнішньому краю ровів, які збереглися з південного заходу і сходу в Теліжинцях (рис. 5, 2), по північному краю рову — на городищі Кудинка (рис. 2, 1), південному і північно-східному краях у Губині (третій вал посаду, четвертий — дитинця; рис. 5, 1), по обох краях західного і південного поперецьних ровів поблизу с. Городище (рис. 6). На всіх цих городищах привертають увагу глибокі рови з стрімкими стінками.

Указані ознаки свідчать про те, що під час будівництва укріплень малося на меті створити широку смугу захисту, що досягалось як збільшенням кількості валів та ровів, так і спорудженням широких валів. Але на побудову останніх потрібно було багато землі. Тому в таких випадках землю з ровів викидали переважно не на середину, а на краї валів чи лише на один зовнішній край. Цим забезпечувалося збільшення висоти земляного насипу (а разом з тим і стінки рову), а також кількість перешкод (при спорудженні подвійних валів на широкій смузі між ровами). Додаткові вали по зовнішньому краю ровів чи з обох боків призначались, очевидно, насамперед для поглиблена ровів (підвищення їх стінок).

До укріплень «болохівського» типу слід віднести і городище Довбиші (рис. 2, 2). Воно мало тільки дворядну оборонну лінію, проте ця лінія розчленована проміжком, а зовнішній вал, як і на городищах «болохівського» типу, являє собою широку площинку з підвищеним гребенем по зовнішньому краю. Культурний шар на цьому городищі дуже насичений.

Якщо виходити з поширення городищ «болохівського» типу, то Болохівську землю не можна обмежувати верхів'ями Південного Бугу та верхів'ями і частково середньою течією Случі¹⁹. До її складу слід включити верхів'я р. Тетерева (Довбиші) і територіюдалеко на захід від Случі (Городище). До того ж, матеріали розвідки свідчать, що на вказаній території існували укріплення й звичайного типу (Сус-

¹⁶ Rappoport P. A. Города Болоховской земли, с. 53.

¹⁷ Там же, с. 54—56, рис. 16. 1.

¹⁸ Rappoport P. A. Военное зодчество западно-русских земель, с. 72—74, рис. 74.

¹⁹ Rappoport P. A. Города Болоховской земли, с. 53.

лівці, Гриців, Полонне). Це ускладнює визначення меж літописної Болохівської землі за археологічними даними.

Характерна для цих укріплень потужна система оборонних споруд у поодиноких випадках відома і за межами Болохівської землі. Прикладом можуть бути описана вище пам'ятка поблизу с. Мушкатівки з розчленованими п'ятирядними укріпленнями і городище літописного Галича в Подністров'ї з трирядною розчленованою оборонною лінією²⁰. Принцип розширення захисної смуги за рахунок проміжків між валами знайшов своє логічне завершення саме на цих двох городищах. Правда, на них відсутні роздвоєні вали, а також із підвищенням по зовнішньому краю. Немає тут і валів по зовнішньому краю рова. Ці деталі, очевидно, слід вважати специфічними особливостями «болохівських» городищ.

Спостерігаються відмінності в керамічному матеріалі на деяких городищах та селищах біля них (Великі Коровинці, Городище на р. Кодні, Довбиші, Губин). Так, довгі вінця другої половини XIII ст. з потовщеним на обидва боки краєм характерні для пам'ятки в с. Городище (рис. 4, 30). Знайдені вони в окремих випадках у Губині (рис. 4, 41), Теліжинцях і Великих Коровинцях. Вінця з видовженим назовні краєм часто траплялися у Великих Коровинцях (рис. 4, 22—24), а поодинокі їх знахідки виявлено в Довбишах (рис. 4, 35) та Губині (рис. 4, 45). Керамічний матеріал на всіх згаданих пам'ятках виготовлений переважно з грубого глинняного тіста із значною домішкою жорстви. В той же час на сусідніх городищах, особливо на Соколовій Горі та поблизу с. Суслівці, де зібрано значну кількість матеріалів, вся кераміка однорідна і нічим не відрізняється від звичайного посуду давньоруського часу, поширеного на правобережжі та лівобережжі Дніпра.

Привертає увагу відсутність на досліджених городищах матеріалів X—XI ст. На окремих з них — Губин, Соколова Гора, Теліжинці, Городище Шепетівського району — знайдено уламки вінець посудин, які можна датувати часом не раніше останніх десятиріч чи кінця XI ст. (рис. 4, 47—51). Масова поява укріплень наприкінці XI—XII ст. свідчить про те, що вони виникали з ініціативи державної влади і в інтересах панівного класу, в зв'язку з посиленням розвитком феодальних відносин.

Судячи з топографічних умов і характеру культурного шару, укріплення споруджувалися на нових місцях. Одночасно з ними засновувались і населені пункти. Все це відбиває значні соціально-економічні і, можливо, демографічні зміни в історії давньоруського населення Східної Волині та Північного Поділля.

Оригінальна група болохівських городищ у верхів'ях Случі, Тетерева та Південного Бугу є залишками вотчинних володінь, визначних феодальних замків літописних «болохівських князів», можливо, нащадків князівського роду Рюриковичів.

М. П. КУЧЕРА

Исследование городищ на Волыни и Подолии

Р е з ю м е

В 1973 г. Волыно-Подольским отрядом Института археологии АН УССР обследовано 18 городищ с материалами древнерусского времени. 12 из них в литературе не освещались или же рассматривались поверхностно.

В статье приводятся основные данные о городищах — их топографии, планировке, оборонительных сооружениях, характере культурного слоя, датировке.

²⁰ Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв., с. 27, рис. 19; с. 133—134, рис. 127, 128.

О. Ф. ГОРЕЛІК

Нові пам'ятки мезоліту і неоліту на Сіверському Дінці

У басейні середньої та нижньої течії Сіверського Дінця пам'яток мезоліту та неоліту відомо дуже мало. Дослідження їх почалось у довоєнні роки¹. Нині список мезолітичних і особливо неолітичних стоянок та місцезнаходжень на даній території поповнився. Досліджено Минівський Яр, Платівський Став I, Бондариху 2, Устя Оскolu I і II та ін.² Введення в науковий обіг кожної нової пам'ятки мезоліту та неоліту сприяє кращому вивченню району Середнього та Нижнього Дінця. Наводимо характеристику деяких із них.

Зимівники I. У 1973 р. під час роботи Правобережного загону Сіверсько-Донецької археологічної експедиції поблизу хутора Зимівники Свердловського району Ворошиловградської області було виявлено чотири мезолітичних місцезнаходження³. Територіально вони належать до басейну Сіверського Дінця.

Найбільш цікавим є місцезнаходження Зимівники, яке розташоване за 300 м на південний схід від хутора на кінцевій частині мису, утвореного злиттям двох балок. Висота сучасної поверхні мису щодо дна балок дорівнює 10 м. Культурний шар пам'ятки частково зруйнований земляними роботами, а подекуди розмитий. Зачистка та шурфування дали змогу орієнтовно визначити плошу виявлення знахідок — 250 м².

Стратиграфічний розріз стінки шурфа № 1 такий: гумус — до 0,4 м, підгрунтя — до 0,5 і суглинок — до 0,7 м. Знахідки були розташовані в горизонті підгрунтя та частково в гумусі.

Виразна колекція, представлена підйомним матеріалом місцезнаходження, складалася з 162 кременів (табл. 1; рис. 1, 9—16). Сировиною для виробів був якісний жовновий кремінь. Більшість знахідок патинізована, деякі мали сліди перебування у вогнищі.

Знаряддя виготовлені як на пластинах, так і на відщепах, причому кожній групі властиві заготовки певного виду. Характерною для інвентаря Зимівників I є наявність ріжучих знарядь на відщепах. Одне з них морфологічно нагадує скребок (рис. 1, 14), а друге — скребло, але оброблені вони загострюючою ретушшю.

Стратиграфія місцезнаходження Зимівники I, мікролітизація інвентаря, розвинуті форми трапецій, скребків дають змогу датувати його пізнім мезолітом. Спільність території, топографії, стратиграфії та археологічного матеріалу особливо наближує Зимівники I до пізнього мезолітичного місцезнаходження Платівський став I⁴.

¹ Сібільов М. В. Старовинності Ізюмщини, 1926, вип. 1; 1930, вип. 4; Локтюшев С. А. Доисторический очерк средней Донеччины. Луганск, 1930.

² Левицький І. Ф., Телегін Д. Я. Дослідження стоянки в урочищі Минівський Яр на Сіверському Дінці.— АП, 1956, т. 4; Казакова Л. М. Новые мезолитические местонаходжения на Нижнем Дону.— В кн.: Археологические раскопки на Дону. Ростов, 1973; Телегін Д. Я. Неолітична стоянка в ур. Бондариха.— Археологія, 1954, т. 9.

³ Місцезнаходження відкрили автор та О. О. Кротова.

⁴ Казакова Л. М. Указ. соч. Колекція кременів з Платівського Ставу I зберігається у фондах Народного музею м. Гукове.

Таблиця 1

Крем'яний інвентар з нових пам'яток мезоліту й неоліту на Сіверському Дніпрі

Категорії крем'яних знахідок	Зимівники I	Петрівка	Тепле	Моспіне	Мурзина балка I
I. Невикористана сировина	—	1	2	—	—
II. Відходи виробництва	53	8	386	1154	30
Нуклеподібні уламки	—	—	1	10	2
Нуклеуси, в тому числі	—	2	14	17	2
конусоподібні	1	—	12	2	—
призматичні	—	1	1	9	2
олівцеподібні	—	1	1	3	—
аморфні	—	—	—	3	—
Поздовжні сколи з нуклеусів	1	—	14	—	2
Поперечні сколи з нуклеусів	2	2	28	24	9
Реберчасті сколи	7	2	51	—	1
Уламки та осколки	19	—	228	941	6
Лусочки	23	2	50	162	8
III. Виробничі заготовки	89	61	1329	1531	154
Відщепи	63	33	817	614	78
Пластини	3	1	49	242	12
Пластиники	9	16	378	642	43
Мікропластинки	14	11	85	33	21
IV. Знаряддя	20	31	150	175	27
Скребки, в тому числі					
пластинчасті	6	6	27	28	7
кінцеві	—	1	10	4	2
відщепові округлі	2	1	2	3	2
відщепові кінцеві	3	4	10	7	1
відщепові бічні	1	—	3	11	—
відщепові подвійні	—	—	2	—	—
конвергентні	—	—	—	2	2
нуклеподібні	—	—	—	1	—
Різці, в тому числі					
на куті зламаної пластинки	1	2	13	28	4
серединні на пластинці	1	—	1	2	—
бічні на пластинці	—	—	1	2	—
кутові на відщепі	—	2	—	2	—
кукрекського типу	—	1	9	—	—
Пластинки з притупленим краєм	—	1	1	—	1
Ножі на пластинках	2	11	39	30	10
Вкладиці кукрекського типу	—	1	1	1	—
Трапеції	3	—	13	12	1
Сегменти	—	—	—	1	—
Прямокутники	—	—	—	1	—
Вістря	1	—	3	—	—
Пластинки з мікроямками	—	1	10	41	—
Вістря стріл та дротиків	—	—	—	5	—
Пластинки зі скосеним кінцем	—	—	6	5	—
Свердла, проколки	—	1	2	—	—
Ножі на відщепах	1	—	—	—	—
Скобелі на відщепах	—	—	10	11	—
Відщепи з ретушшю	4	4	14	4	4
Скребла	—	1	—	2	—
Скобелі-різці	1	—	—	—	—
Всього	162	101	1867	2860	211

Петрівка. У 1970 р. експедиція Ворошиловградського обласного краєзнавчого музею під час розкопок житла часів пізньої бронзи поблизу с. Петрівки Станично-Луганського району зібрала колекцію мезолітичного кременю⁵. Місцезнаходження стоянки розташоване на

⁵ Розкопки проводилися під керівництвом І. О. Післарія та за участю автора.

піщаній дюні у заплаві р. Ковсуг — лівої притоки Сіверського Дінця. Знахідки мезолітичного часу залягали на площі 100 м² під культурним шаром доби бронзи, пов'язаним з темним піском. Вони частково вкраплялись у нього й були обмежені жовтим материковим піском.

Зібрана колекція (101 предмет) включає вироби з жовнового та галькового кременю сірого кольору різних відтінків (табл. 1; рис. 1,

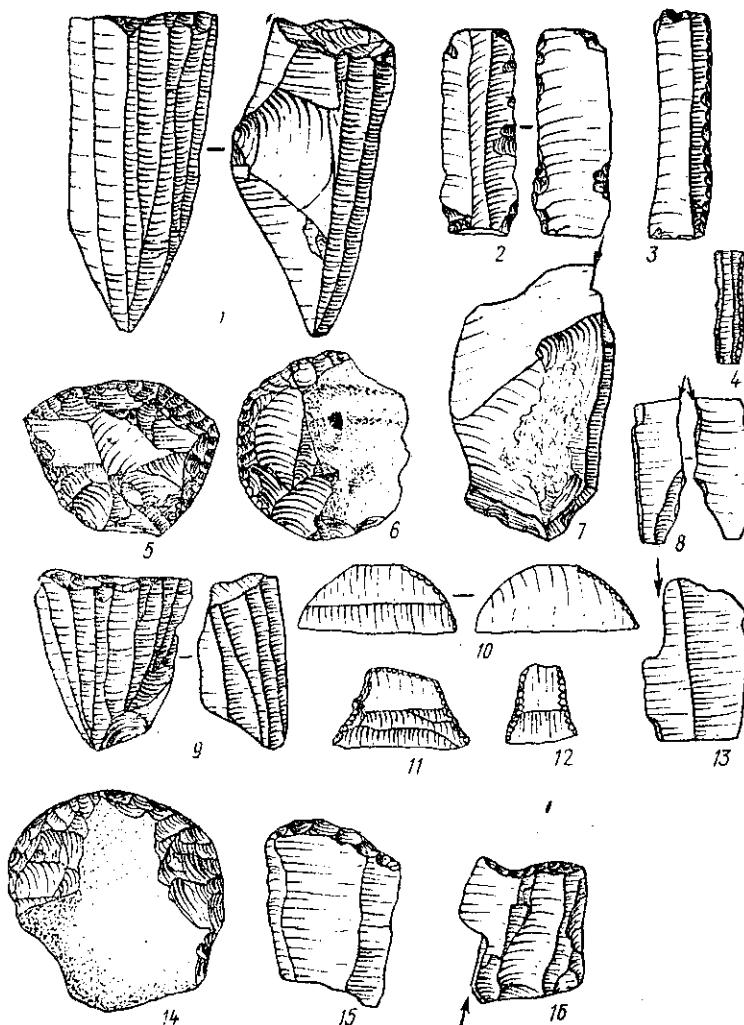

Рис. 1. Крем'яні вироби з стоянок Петрівка та Зимівники I:

1—8 — Петрівка; 9—16 — Зимівники I; 1, 9 — нуклеуси; 2 — вкладиш кукрекського типу; 3 — пластинка із загостреним ретушю краєм; 4 — пластинка з притупленим краєм; 5, 6, 15 — скребки; 7, 8, 13 — різці; 10—12 — трапеції; 14 — ніж-скребок; 16 — скobel'-різець.

1—8). Відносно великий процент крем'яних знарядь (31%) у колекції приводить до висновку, що вони здебільшого готовими приносились на стоянку, яка, певно, була тимчасовою.

Незважаючи на відсутність геометричних мікролітів, що при невеликій кількості інвентаря не може вважатись характерною ознакою, матеріал пам'ятки є аналогічним пізньомезолітичним комплексом Сіверського Дінця (Дробищеве I, Петрівське 4, 10, 28 та ін.)⁶.

⁶ Телегін Д. Я. Мезоліт Левобережної України і його місце в складенні дніпровсько-донецької неолітическої культури.— МІА, 1966, № 126, с. 103, рис. 1.

Тепле. Мезолітична стоянка Тепле була відкрита у 1969 р.⁷ Вона розташована на піщаній дюні окраїни борової тераси р. Теплої за 1 км від злиття її із Сіверським Дінцем. Довжина дюни 150 м, ширина 20 і висота над руслом ріки 4 м.

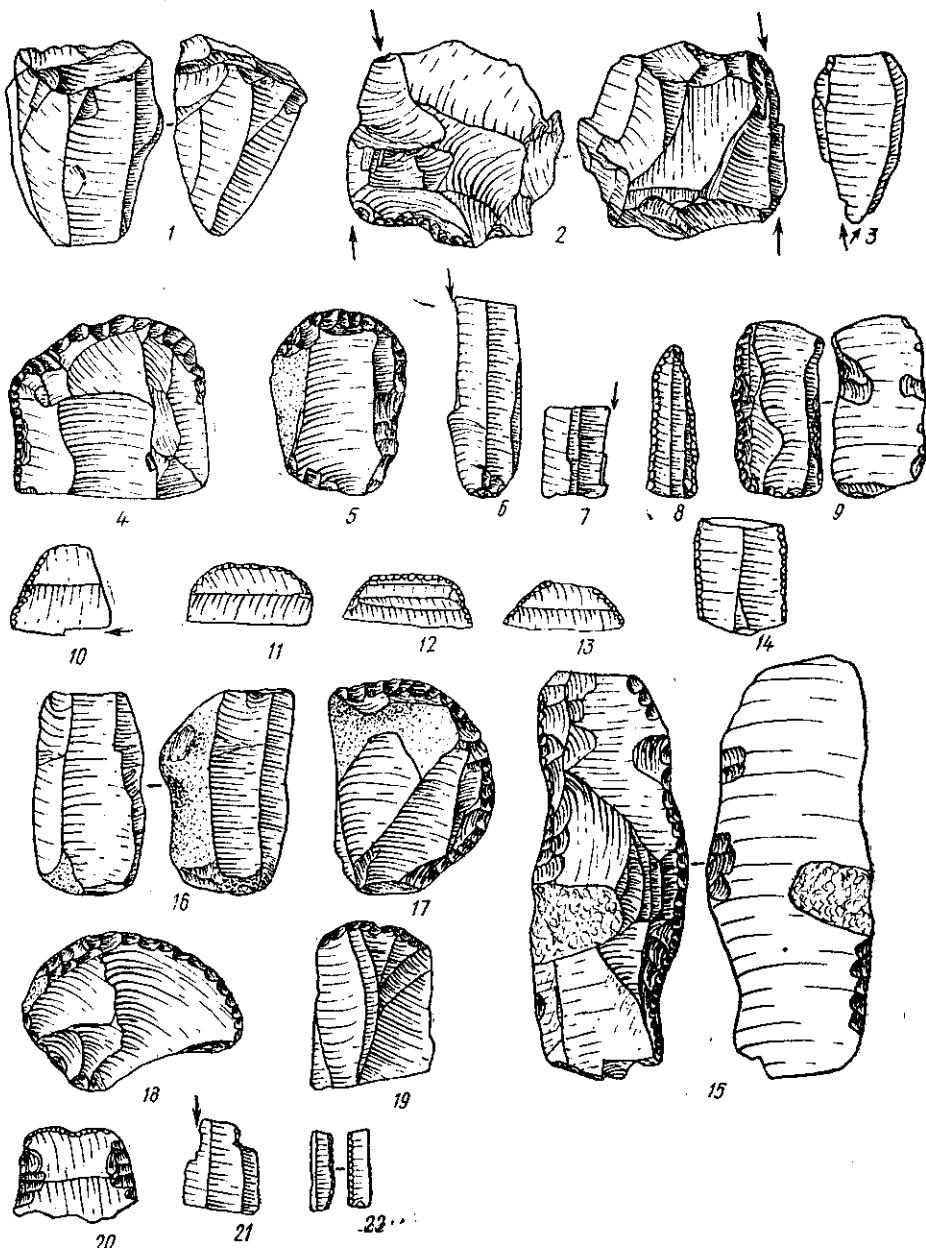

Рис. 2. Крем'яні вироби з стоянок Тепле та Мурзина балка:
1—15 — Тепле; 16—22 — Мурзина балка; 1, 16 — нуклеуси; 2, 3 — нуклеподібні різці; 4, 5, 17—19 — скребки; 6, 7, 21 — різці на куті зламаної пластинки; 8 — вістря; 9 — вкладиш кукрекського типу; 10—13, 20 — трапеції; 14 — пластинка з притупленими краями; 15 — ніж; 22 — пластинка із загостреним краєм.

Підйомний матеріал був зібраний на південному пологому боці дюни — на її підвищенні. Серед знахідок, виявлених на площі 500 м², — 1867 кремнів, кварцитів із слідами обробки (табл. 1; рис. 2,

⁷ Стоянка була відкрита І. О. Післарієм та автором. У зборах брали участь члени краєзнавчого гуртка середньої школи № 37 м. Ворошиловграда.

1—15) та черепашок *Unio*. Основною сировиною для виготовлення знарядь був гальковий кремінь світло-сірого та коричнюватого кольорів. Кварцит, очевидно, мав другорядне значення, бо знаряддя з нього не траплялися. Майже весь кремінь патинований. Велика кількість нуклеусів, підправлених сколів з них, лусок, уламків свідчить про те, що первинна і вторинна обробка сировини відбувалась на території стоянки.

Нуклеуси з стоянки Тепле переважно конусоподібні, ортогнатні, одноплощинні. Робочі поверхні розташовані як з одного боку нуклеуса, так і по всьому колу. Слід підкреслити значну спрацьованість цих виробів, що свідчить про обмежені ресурси сировини у жителів стоянки. З нуклеусів сколовалися пластинчасті заготовки сталої форми, серед яких налічується 111 перетинів.

Характерний елемент комплексу з стоянки Тепле — скребки, більшість яких виготовлено на цілих пластинках або відщепах. Робоча ділянка оброблена крутую ретушшю. У деяких скребків ретушована не лише робоча поверхня, а й бічний край.

Цікава група різців кукрекського типу, виготовлених з уламків та грубих відщепів. Шість із них оформлені плоским сколом з верхньою основою, обробленою віймчастою ретушшю (рис. 2, 2), останині три мають тільки плоскі сколи.

Найчисленнішу групу знарядь становлять ножі на пластинках, зокрема з високою спинкою (6 екземплярів). Вони оброблені грубою великофасетковою ретушшю зі спинки, а у двох випадках також підтесані з черевця (рис. 2, 15). Виразною серією представлені трапеції. Кількісно переважають поздовжні, але є і середньовисокі екземпляри. За формою усі вони симетричні.

Аналогії матеріалові стоянки Тепле відомі у пізньомезолітичних комплексах басейну Сіверського Дінця (Петрівське 4, 10, 28, Дробищеве I, Петрово-Орловська та ін.). Це нуклеуси конусоподібної форми, добре ограновані пластинки, в тому числі дуже незначний процент вкладишів кукрекського типу, мікролітичні кінцеві та округлі скребки, різці на куті зламаної пластинки, низькі та високі трапеції⁸.

Наявність в інвентарі Тепле типово кукрекських речей — різців із плоским сколом на уламках та грубих відщепах, а також вкладиша даного типу — свідчить про певний вплив кукрекської культури, що поширилась, як вважають одні дослідники, у фінальному мезоліті, а інші — в ранньому неоліті у Приазов'ї, Степовому та Передгірському

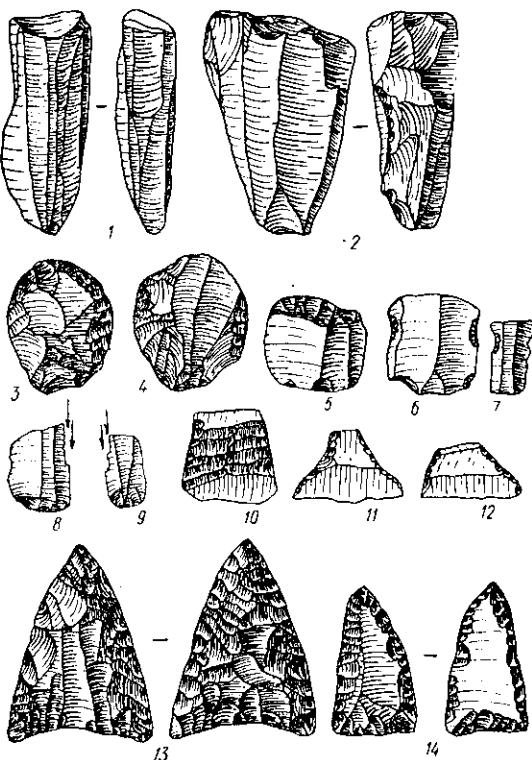

Рис. 3. Крем'яні вироби з стоянки Гнила балка:
1, 2 — нуклеуси; 3—5 — скребки; 6, 7 — віймчасті пластинки; 8, 9 — різці; 10—12 — трапеції; 13, 14 — вістря стріл.

⁸ Телегин Д. Я. Мезолит Левобережной Украины..., с. 103, рис. 1.

Криму, Північно-Західному Причорномор'ї та Нижньому Подніпров'ї⁹.

Моспіне¹⁰. Стоянка розташована за 2 км на південний захід від м. Моспіне (поблизу м. Донецька) на схилі лівого берега Гнилої балки. Знахідки були виявлені на ріллі вздовж берега балки на площі 300—350 м².

Зібрана колекція нараховує 2860 кременів сірого та коричнюватого кольорів (табл. 1; рис. 3, 1—14). Частина їх патинізована. Із співвідношення класифікаційних категорій кременів без вторинної обробки (табл. 1) можна зробити такі висновки:

1) первинна та вторинна обробка відбувалась на території стоянки;

2) першорядне значення мали пластинчасті заготовки, що підтверджується числом знарядь, виготовлених з них (74% загальної кількості).

Найбільшими групами знарядь були скребки, різці, виїмчасті пластинки, пластинки з крайовою ретушшю та трапеції. Серед останніх переважали середньовисокі — 10 екземплярів (рис. 3, 11, 12). Виділялося дві трапеції із струганою спинкою (рис. 3, 10). Цікавою була група вістер стріл та дротиків. Усі вони мали підтрикутну форму. Три вістря ретушовані з обох боків по всій поверхні (рис. 3, 13), а два — з обох боків по краях (рис. 3, 14).

Характерна для інвентаря стоянки наявність пластинок з мікрогравіюмками, що в основному були на краях пластинок (рис. 3, 6, 7), але траплялись і на кінцях.

Трапеції зі струганою спинкою, двобічно ретушовані вістря стріл та дротиків підтрикутної форми, пластинчасті заготовки та знаряддя з них дають підставу віднести частину комплексу до дніпро-донецької неолітичної культури розвинутого ступеня¹¹. Відсутність на стоянці кераміки можна пояснити тим, що вона не збереглась у розораному шарі землі. Слід зазначити деякі специфічні особливості цього неолітичного комплексу порівняно з дніпро-донецьким неолітом, зокрема відсутність сокирок та сколів з них, велику кількість пластинок з мікрогравіюмками, наявність кукрекського вкладиша.

Серед знахідок стоянки Моспіне Д. Я. Телегін виділив комплекс більш раннього часу — епохи мезоліту¹².

Мурзина балка. У 1973 р. загін Сіверсько-Донецької археологічної експедиції досліджував названу стоянку, відкриту директором Свердловського народного музею Л. В. Бедіним. Мурзина балка, яка розташована на південному сході Ворошиловградської області, впадає в р. Велику Кам'янку, праву притоку Сіверського Дінця. Глибина балки — 10 м від рівня сучасної поверхні. Стоянка виявлена на лівому її березі — за 150—200 м на схід від шосе Свердловськ — Краснодон поряд з міським ставом. Верхню частину ґрунту на глибину 15—20 см порушені оранкою. Підйомний матеріал зібрано вздовж берега балки на площі 15 тис. м².

На території стоянки було закладено п'ять шурфів загальною площею 13 м². Знайдені кам'яні та сланцеві вироби залагали в основному у шарі гумусу на глибині 20—80 см.

⁹ Векилова Е. А. К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита.— МИА, 1966, № 126, с. 154; Даниленко В. Н. Неолит Украины. К., 1969, с. 9, 176; Станко В. Н. Типы памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья.— МИА, 1972, № 185, с. 261.

¹⁰ Стоянка була відкрита вчителькою середньої школи № 151 м. Моспіне О. А. Файнвейц, яка разом з учнями проводила збори підйомного матеріалу.

¹¹ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968.

¹² Телегін Д. Я. Донецька обласна археологічна конференція.— Археологія, 1975, вип. 15, с. 115.

Крем'яний комплекс складався з 211 кремнів, здебільшого патинованих (табл. 1; рис. 2, 16—22). Як сировина для виготовлення знарядь використовувався жовновий кремінь сірого кольору. Провідними типами знарядь в інвентарі стоянки були скребки, пластинки з крайовою ретушшю, різці (рис. 2, 17—22; табл. 1).

На жаль, ми не можемо скористатися колекцією Л. В. Бедіна, яка налічувала близько 3500 кременів, бо вона майже повністю втрачена, але для датування пам'ятки дуже важливо, що в ній були трапеції зі струганою спинкою, двобічно ретушовані вістря стріл та дротиків, двобічно оброблена клиноподібна сокира. Враховуючи ці дані та розглянутий вище матеріал, стоянку Мурзина балка слід датувати розвинутим неолітом. Кераміка відсутня, мабуть, тому, що не збереглась у розораному ґрунті. Належність пам'ятки до якоїсь із неолітичних культур можна буде визначити лише після нових досліджень.

Кілька знахідок з Мурзиної балки I, які відрізняються своєю патинізацією та техніко-типологічними показниками, датовані мезолітичним часом.

Описані нами пам'ятки можна віднести до трьох хронологічних груп. Перша представлена місцевознаходженням Зимівники I, що має багато спільніх рис, як було вказано вище, з пізньомезолітичним місцевознаходженням Платівський став I. Характерні для цієї групи розташування стоянок на мисах, утворених злиттям балок, залягання культурних залишків у горизонті підгрунтя, типово пізньомезолітичний вигляд кам'яного інвентаря.

Друга група пізніша. До неї належать стоянки Тепле та Петрівка, які подібні до місцевознаходжень Сіверського Дінця (Дробищеве I, Петрівське 4, 10 28 та ін.), віднесених Д. Я. Телегіним до волинсько-донецької мезолітичної групи¹³. Від пам'яток попередньої групи вони відрізняються розташуванням стоянок на піщаних дюнах, більш досконалою технікою сколювання пластин, появою у кам'яному інвентарі виробів кукрекського типу, що датує II групу фінальним мезолітом — раннім неолітом. Матеріали Петрівки, а особливо стоянки Тепле, на наш погляд, визначають зону контакту між мезолітичними пам'ятками волинсько-донецької групи та кукрекською культурою.

Третя група представлена стоянками Моспіне та Мурзина балка, які розташовані на схилах балок. Вони мають типово неолітичний інвентар, культурні залишки залягають у шару гумусу.

А. Ф. ГОРЕЛИК

**Новые памятники
мезолита и неолита
на Северском Донце**

Р е з ю м е

Стоянки и местонахождения мезолитического и неолитического времени, открытые за последние годы в бассейне Северского Донца, подразделяются на три хронологические группы. Первая представлена местонахождением Зимовники I, кремневый инвентарь которого имеет типично позднемезолитический облик. Аналогичным ему по топографии, стратиграфии и кремневому комплексу является позднемезолитическое местонахождение Платовский Став I.

Памятники второй группы — стоянка Теплое и местонахождение Петровка — более поздние, так как в кремневом инвентаре обнаружены изделия кукрексского типа, что позволяет датировать эту группу финальным мезолитом — ранним неолитом. Меняется также топография. Прослеживается большое сходство с некоторыми местонахождениями Северского Донца (Дробищево I, Петровское 4, 10, 28). Материалы Петровки, и особенно стоянки Теплое, определяют, видимо, зону контакта между мезолитическими памятниками волынско-донецкой группы и кукрексской культурой.

К третьей группе принадлежат стоянки Моспино и Мурзина балка с типично неолитическим каменным инвентарем.

¹³ Телегин Д. Я. Мезолит Левобережной Украины..., с. 104.

Мезолітичне місцезнаходження Залізничне в Нижньому Подунав'ї

За останні роки в Нижньому Подунав'ї здійснено розвідки археологічних пам'яток, в результаті чого відкрито велику групу щікавих і своє-рідних поселень та могильників. На багатьох із них були проведені стаціонарні роботи. Найдавнішими серед виявлених у цьому районі пам'яток є місцезнаходження епохи мезоліту. Найбільш виразна стоянка Залізничне, відкрита в 1970 р. М. В. Агбуновим¹.

Місцезнаходження розташоване на лівому березі р. Ялпух за 1,3 км на південь від с. Залізничного Болградського району Одеської області. Основна маса знахідок пов'язана зі зборами на поверхні терасоподібного виступу висотою 40 м над сучасним руслом річки, яка пересихає. Цей виступ врізується в широку долину річки, що забезпечує хороший огляд місцевості з площадки стоянки. Подібне топографічне розташування характерне для пам'яток гребеніківської культури². Під час шурфування культурний шар *in situ* не виявлено.

Зібрана на місцезнаходженні колекція виробів нараховує 692 предмети. Кремінь сірого, ясно-жовтого, світло-коричневого та чорного забарвлення. Більшість виробів покрита блакитною та блакитно-білою патиною. Загальний вигляд інвентаря мікролітичний.

За технічними ознаками колекцію можна поділити на такі групи: нуклеподібні уламки (9); нуклеуси (11); сколи з нуклеусів (6); відщепи і знаряддя на них (191); пластини і знаряддя на них (294); відходи (уламки, дрібні уламки, лусочки) (181).

Великий процент відходів виробництва свідчить про те, що кремінь оброблявся на місці. Джерелом сировини для виготовлення знарядь жителями Залізничного були, ймовірно, родовища Добруджі. Слід зауважити, що мезолітичні мисливці на відміну від землеробів енеолітичного часу цієї території дуже рідко використовували непрозорий коричневий кремінь, широко розповсюджений в цьому районі. Основна маса виробів пам'ятки виготовлена з напівпрозорого кременю, подібного до того, який походить із родовищ Дністра³.

Нуклеуси в колекції майже всі олівцеподібної форми, різного ступеня спрацьованості. Довжина їх 2,4—3,5 см, діаметр ударної площини 1—1,5 см. Екземпляри з більшим розміром останньої типологічно можна було б зарахувати до конічних (рис. 36). Проте в даному випадку провести чітку межу між олівцеподібними та конічними нуклеусами дуже важко. Тут практично представлена усі стадії спрацьованості нуклеуса від конічного до олівцеподібного (рис. 32—38). Сколи з них—результат оживлення ударних площинок переважно олівцеподібних зразків.

Більша частина пластин мала правильні обриси. Всі вони невеликі. Цілі пластини в колекції дуже рідкісні. Серед уламків — 32 екземпляри трапецієподібних і прямокутних форм, 80 мікропластинок. Сліди спрацьованості на краях багатьох пластин свідчать про те, що більшість із них застосовувалась у процесі роботи без повторної обробки. Цілком імовірно, що багато з них, передусім трапецієподібних і прямокутних, становили частини вкладишевих знарядь.

¹ Субботин Л. В., Дубин Г. И., Агбунов М. В. Раскопки у Болграда.—АО 1970 г. М., 1971, с. 29.

² Борисковский П. И. Разведки памятников каменного века в Одесской области в 1962 г.—КС ОГАМ. Одесса, 1964, с. 17.

³ Петрунь В. Ф. Петрографомінералогическое определение материалов из Гиржевской стоянки.—ЗОАО, 1967, т. 2, с. 172, табл. 1.

Інвентар місцевознаходження включає такі групи і типи знарядь: скребки — 52 екземпляри (рис. 14, 19—25, 27—31, (округлі — 7; підокруглі — 34; кінцеві — 4; овальні — 1; з гострим робочим лезом — 2; на нуклеусі — 1; мікроскребки — 3);

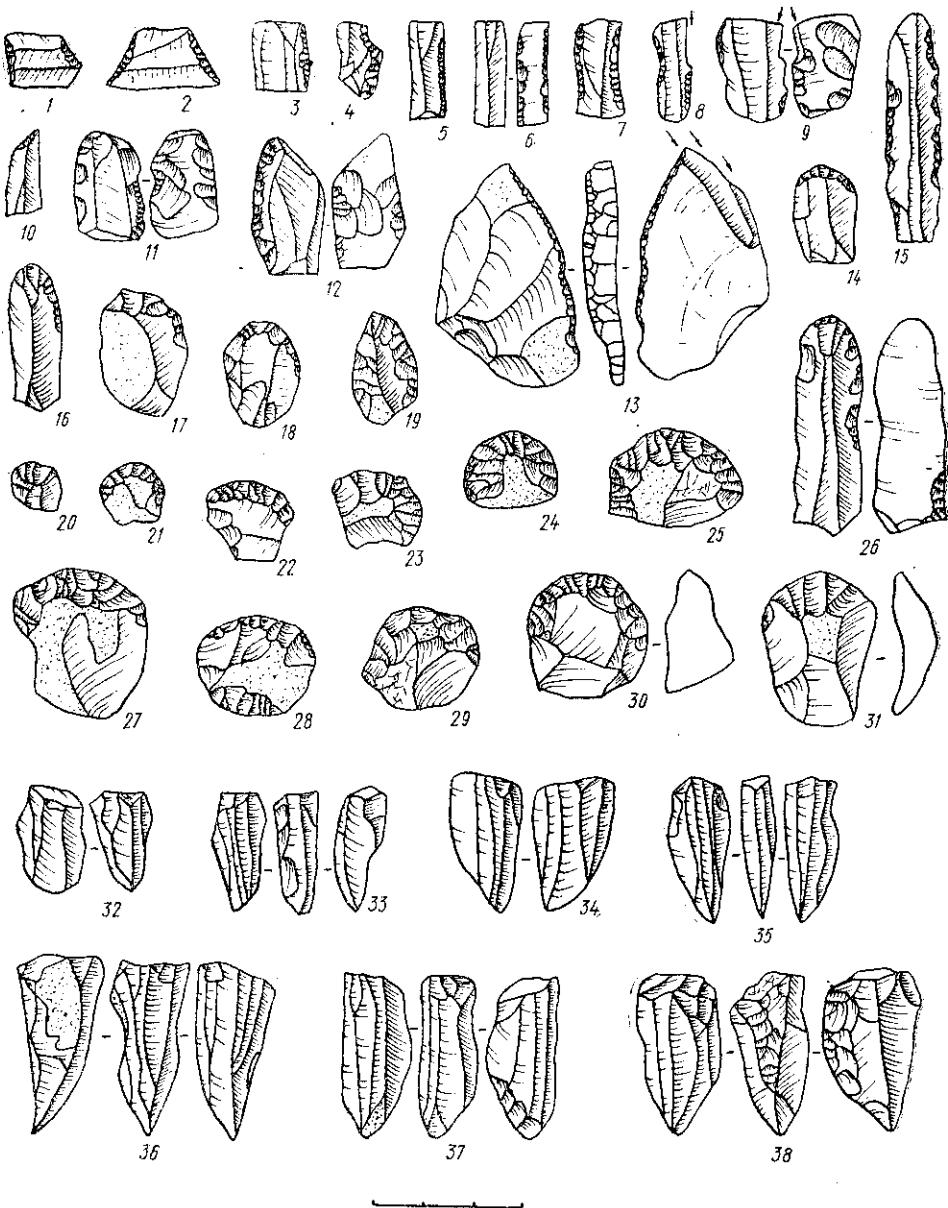

Рис. 1. Крем'яні вироби.

різи — 6 екземплярів (кутові — 3; бокові — 1; мікрорізці — 2) (рис. 18);

геометричні мікроліти (трапеції) — 2 екземпляри (рис. 2);

виїмчасті знаряддя — 7 екземплярів (пластинки з пилчастим краєм — 5; відщепи з виїмкою — 2) (рис. 4);

вістря — 2 екземпляри (пластинки зі скошеним краєм — 1 (рис. 10); міковістря — 1);

ретушовані пластинки — 13 екземплярів (рис. 7, 15) (пластини з пологою ретушшю по краю — 6 (рис. 26));

мікропластини з пологою ретушшю по краю — 4 (рис. 3, 5, 6); пластина з притупленим краєм — 1; мікропластини з притупленим краєм — 2;

пластини з підтесуванням — 3 екземпляри (рис. 9, 11, 12).

Таким чином, всього 82 екземпляри знарядь.

Більшість скребків оформлено на відщепах. Найчастіше ретушшю оброблено значну частину спинки відщепа (рис. 17—25, 27—31). Діаметр округлих форм 1,8—2,4 см. Діаметр мікроскребків 1—1,2 см. Кінцеві скребки виготовлені на подовжених відщепах. Тільки один з них оформлений на призматичній пластині (рис. 16).

Група різців представлена виразними виробами в більшій кількості, ніж в інших пам'ятках подібного типу. Боковий різець виготовлявся на масивному довгастому сколі, з нуклеуса, причому ретуш по краю кута притупляюча (рис. 13).

Серед виїмчастих знарядь переважають дрібні пластинки з пилчастим краєм. Типові пластинки з глибокими виїмками в колекції відсутні.

У цілому інвентар Залізничного дуже близький до виробів гребеніковської культури⁴. Матеріали колекції ще не дають підстав твердити про певні особливості пізньомезолітичних стоянок Нижнього Подунав'я порівняно з пам'ятками Нижнього Подністров'я, хоча, ймовірно, незначна різниця тут є. Відомі пізньомезолітичні пам'ятки в басейні Нижнього Дунаю (Саратени⁵, Спіноаса⁶ та ін.) представлені поки що незначними зборами, і статистична обробка їх передчасна.

Проте вже на даному етапі дослідження мезоліту Нижнього Дунаю можна говорити про близькі зв'язки населення цієї території за часу пізнього мезоліту з племенами степів басейну Дністра. Крім того, значна група місцевонаходжень із нечисленними пізньомезолітичними знахідками була виявлена дослідниками в різні роки в басейнах дрібних річок між Дністром і Дунаєм⁷.

В. Н. СТАНКО, Л. В. СУББОТИН

Мезолитическое местонахождение Зализничное в Нижнем Подунавье

Резюме

Мезолитическое местонахождение Зализничное обнаружено М. В. Агбуновым на левом берегу р. Ялпух в 1,3 км от с. Зализничное Болградского района Одесской области. На распаханной поверхности террасовидного уступа собрано 692 обработанных кремня мезолитического облика. Основные типы орудий представлены в таблице. В целом комплекс Зализничного аналогичен материалам гребенниковской позднемезолитической культуры степей Северо-Западного Причерноморья.

⁴ Станко В. Н. Типы памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья.— МИА, 1972, № 185, с. 257—258.

⁵ Кетрату Н. А. Памятники эпох палеолита и мезолита. Кишинев, 1973, с. 153—155.

⁶ Zaharia N., Petrescu-Dimbovita M., Zaharia Em. Așezări din Moldova. Bucureşti, 1970, p. 217—219.

⁷ Борисковский П. И., Красковский В. И. Памятники древнейшей человеческой культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса, 1961, с. 33—34; Станко В. Н. Мезолит Днестро-Дунайского междуречья.— МАСП, 1971, вып. 7, с. 110. (Кілька пунктів пізньомезолітичного часу в басейнах річок системи Нижнього Дунаю виявлені Л. В. Субботіним в останні роки).

М. А. ПЕЛЕЩИШИН

Енеолітичне поселення
поблизу м. Берегове
на Закарпатті

За останні роки на території Закарпатської області відкрито чимало археологічних пам'яток. Для вивчення епохи енеоліту важливе значення має дослідження поселення поблизу м. Берегове, яке відкрив у 1967 р. О. П. Черниш. Зібраний ним на поверхні керамічний матеріал дав змогу попередньо датувати поселення добою енеоліту. В 1968 р. тут були проведені розкопки, в результаті яких здобуто нові дані для з'ясування історії однієї з груп населення енеолітичного часу у Верхньому Потиссі¹.

Поселення розташувалося в північній гористій околиці міста (урочище Ардайське поле), на правому березі штучно прокладеного в недалекому минулому русла р. Вірка, що впадає в Латорицю, правий берег якої — терасоподібний і переходить у північному напрямку в пасмо південних передгір'їв Карпат. На південь тягнеться рівнинна місцевість Закарпатської низовини. Поселення займало південну частину невеликого полого мису. Його розміри становили близько 80×100 м. Недавно півдenna частина мису з метою збільшення корисної площа для посадки фруктових дерев була вирівняна і глибоко зорана, внаслідок чого культурний шар пам'ятки зруйнований практично на всій території на глибину до 0,5 м. Культурні залишки збереглись у непорушеному стані лише в заглиблених об'єктах, які виділялися темнішим забарвленням та інтенсивним скупченням речового матеріалу. На місці кількох плям (іх нараховано близько 10) було закладено два невеликі розкопи загальною площею 200 m^2 . Верхній лесовий шар ґрунту на глибині 0,4—0,5 м переходить у материкову глину. В розкопі I, розташованому приблизно в центральній частині мису (75 m^2), на рівні 0,4 м від сучасної поверхні виявлено напівземлянку і три невеликі ями.

Напівземлянка складалась із двох ям. Одна з них мала форму, близьку до прямокутної, і була досить великою ($3,5 \times 1,3 - 2,1 \text{ m}$); друга яма округла, діаметром 1,5 м, примикала до південно-західного кутка попередньої. Житло орієнтоване поздовжньою віссю по лінії північ — південь, що відповідає пониженню схилу до долини річки. Вхід до нього з боку річки добре простежувався, він мав вигляд двох дугоноподібних материкових уступів-східців у похилій південній стінці. На дні південної частини ями було невелике овальне заглиблення. Північна частина житла дещо звужена, мала чіткі кути, прямовисні стіни і рівну добре втоптану долівку. Найбільша глибина материкових стінок становила тут 1 м, а в південній частині досягала 1,2 м. Яма в південно-західному кутку житла мала майже вертикальні стінки, лише у нижній частині вони уступом звужувалися до дна. Від основної ями вона відокремлювалась материковим порогом висотою близько 0,5 м від дна (рис. 1).

Житло було заповнене в основному лесом, який унизу був перемішаний з темною землею. Серед будівельних залишків знайдено численні куски обпаленої глиняної обмазки, дрібне деревне вугілля та залишки згорілого дерева діаметром 5—6 см. Куски обмазки в кількох місцях утворювали скupчення. Одне з них виявлене на краю північної стінки житла. Залишки обмазки лежали тут хаотично в лесі, а частина їх зсунулась у заповнення ями. Друге суцільне скupчення дрібних уламків простежено у південній частині ями на рівні її виявлення.

¹ Розкопки провадилися Закарпатською археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом автора.

Розміри його — $1,3 \times 0,7$ м, а товщина доходила до 0,15 см. Дещо нижче описаних скупчень залягав прошарок лесу товщиною 0,1—0,2 см із значною кількістю дрібних вуглинок. Особливо багато їх було на східцях і в заглибленні південної частини житла, де вони разом із сажею утворювали суцільний прошарок товщиною 2—3 см. Очевидно, це були залишки внутрішнього дерев'яного обладнання або наземного дерев'яного каркасу, знищених по-жеєю.

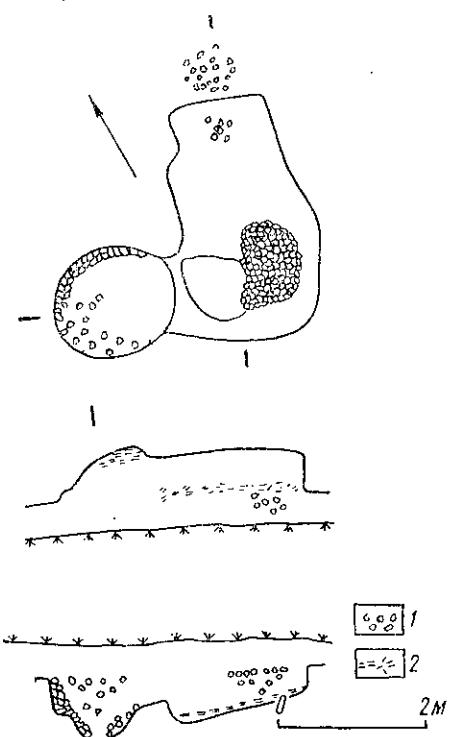

Рис. 1. План і розрізи житла № 1 з поселення поблизу м. Берегове:
1 — залишки обмазки; 2 — вуглини і попіл.

менти кераміки, яких налічувалось понад дві тисячі. Вони належали близько 80 посудинам (рис. 2, 4): невеликим горщицям (20 екземплярів), мискам (15), амфорам (9), тонкостінним чашам (20), посудинам на високих підставках (блізько 16 екземплярів). З окремих керамічних виробів виділяються дві реставровані посудини на високій підставці (рис. 2, 1, 7), фрагмент стінки посудини у вигляді «качиного дзьоба» (рис. 3, 8), частина ложки (рис. 4, 10).

У житлі було знайдено також багато виробів із кременю і каменю. Асортимент крем'яних знахідок різноманітний: 20 скребочків, три різці, одне вістря і 24 відщепи, виготовлені з молочно-сірого кременю; чотири пластинки, скребок і нуклеус з темно-сірого кременю з сивими смугами. Кам'яні вироби представлені пластинами (9 екземплярів), ножами (2), переважно пошкодженими сокирами (16) та окремими долотами. В підпічній ямі трапилось п'ять пошкоджених кам'яних зернотерок. У житлі і поблизу його знайдено чотири відполіровані від користування обсидіанові пластинки із слідами ретуші.

Поблизу житла виявлено три невеликі ями, що, можливо, становили разом з ним єдиний житлово-господарський комплекс. Одна розташувалась біля північного боку житла. Це було заглиблення прямокутної форми ($1 \times 0,55$ м) із звуженими до рівного dna стінками. Материкові стінки заглиблені на 0,5 м. В ямі, заповненій чорною землею, зібрано близько 80 уламків кераміки, окремі з яких належали посу-

жам в південно-західному кутку житла була завалена різної величини кусками глиняної обмазки; на багатьох із них добре збереглися паралельні відбитки дерев'яних кілків. Особливу увагу привернули масивні фрагменти з рівною вигладженою поверхнею, які залишились від чрепеня. Серед обмазки трапилось близько десяти каменів, окремі вуглини та прошарки попелу. Хаотичне розміщення цих знахідок переважно у верхній частині ями дає підстави вважати, що вони становлять розвал глиняної печі, спорудженої на дерев'яному каркасі та камінні, можливо, безпосередньо над ямою. Про це свідчить також відсутність будь-яких слідів печі навколо неї.

У житлі, зокрема в підпічній ямі, виявлено велику кількість побутових знахідок, більшість яких потрапила з наземної частини житла. Про це свідчить той факт, що вони залягали на всій глибині заповнення його підземної частини. Серед них в основному дрібні фраг-

менти кераміки, яких налічувалось понад дві тисячі. Вони належали

блізько 80 посудинам (рис. 2, 4): невеликим горщицям (20 екземплярів), мискам (15), амфорам (9), тонкостінним чашам (20), посудинам на високих підставках (блізько 16 екземплярів). З окремих керамічних виробів виділяються дві реставровані посудини на високій підставці (рис. 2, 1, 7), фрагмент стінки посудини у вигляді «качиного дзьоба» (рис. 3, 8), частина ложки (рис. 4, 10).

У житлі було знайдено також багато виробів із кременю і каменю. Асортимент крем'яних знахідок різноманітний: 20 скребочків, три різці, одне вістря і 24 відщепи, виготовлені з молочно-сірого кременю; чотири пластинки, скребок і нуклеус з темно-сірого кременю з сивими смугами. Кам'яні вироби представлені пластинами (9 екземплярів), ножами (2), переважно пошкодженими сокирами (16) та окремими долотами. В підпічній ямі трапилось п'ять пошкоджених кам'яних зернотерок. У житлі і поблизу його знайдено чотири відполіровані від користування обсидіанові пластинки із слідами ретуші.

Поблизу житла виявлено три невеликі ями, що, можливо, становили разом з ним єдиний житлово-господарський комплекс. Одна розташувалась біля північного боку житла. Це було заглиблення прямокутної форми ($1 \times 0,55$ м) із звуженими до рівного dna стінками. Материкові стінки заглиблені на 0,5 м. В ямі, заповненій чорною землею, зібрано близько 80 уламків кераміки, окремі з яких належали посу-

динам з житла. Серед посуду виділялася пошкоджена миска (рис. 3, 7).

Друга яма, подібна за формою до описаної, розташовувалася за 3 м на південь від житла і орієнтована довшою стороною по лінії північ — південь. Її розміри 2×1 м, глибина 0,3 м. У заповненні ями знайдено численні дрібні фрагменти різних посудин та дві крем'яні пластинки.

Третя яма, віддалена за 3,8 м на північ від житла, за формою була подібна до нього і так само орієнтована по лінії північ — південь. Розміри ями $2,05 \times 1,15$ м, глибина материкових стінок 0,3 м. Заповнення її — лес, змішаний з чорною грудкуватою землею. Тут знайдено понад 70 дрібних фрагментів кераміки, окрім куски глиняної обмазки, кам'яну зернотерку та шліфувальну плитку. Серед уламків кераміки привертає увагу частина мініатюрної посудини, прикрашеної рядом конічних виступів (рис. 4, 12).

Розкоп II (60 м) був залідений за 11 м на захід від першого розкопу і паралельно йому. Тут було виявлено одну напівземлянку дещо іншої конструкції, ніж описана вище. Вона складалася із трьох з'єднаних між собою ям близькою до овалу форми, але різної величини. Це житло побудоване

поперек схилу приблизно по лінії схід — захід. Вхід до нього був зі східного боку, де в стінці простежувалися два дугоподібні виступи, ширина яких доходила до 0,4 м. Стінки усіх ям були майже прямовисні, лише в окремих місцях звужені донизу. Біля північної стінки східної ями простежено невеликий заокруглений виступ. Ями розділені між собою невисокими материковими порогами. Ширина материкової перегородки між східною і західною ямами доходила до 0,7 м, висота 0,2 м від долівки. Розміри першої з них $3 \times 2,3$ м, другої — $2,5 \times 1,75$ м. Загальна довжина житла становила 5,5 м. З південного боку, в місці стику двох описаних ям розташовувалася третя, розмірами $1,85 \times 1,5$ м. Максимальна глибина усіх трьох не перевищувала 1 м.

Дно напівземлянки, особливо в перших двох основних ямах, було добре утрамбоване (рис. 5). Заповнення житла в усіх його частинах складалося з лесу та подекуди більш темної землі. Остання переважала в західній половині житла, де виявлено більшість знахідок — різні побутові предмети. В південній (меншій) ямі залягали окрім куски глиняної обмазки; з одного боку вони плоскі, з протилежного збереглися відбитки деревин діаметром до 3,5 см. Тут знайдено кілька каменів та окрім вуглини. Характер цих матеріалів і умови їх залягання вказують на те, що вони є залишками глиняної печі, близької за конструкцією до печі житла № 1. У підпічній ямі виявлено зернотерку; дві інші лежали на підвищенні, яке розділяло східну і західну половини житла.

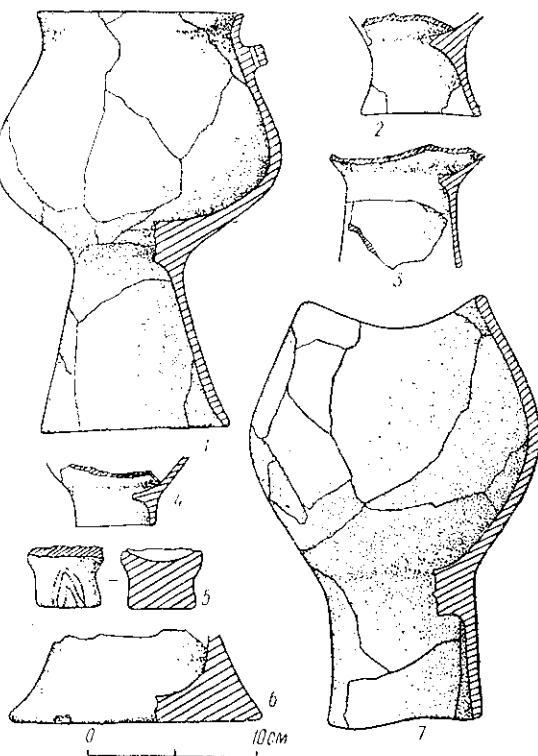

Рис. 2. Кераміка з поселення поблизу м. Берегове;

Основну кількість знахідок становили фрагменти посуду (блізько 1240 екземплярів). Серед них були характерні уламки горщиків (блізько 50), амфороподібних виробів (понад 15), різних посудин на підставках та тонкостінних чащ (понад 12), кількох мініатюрних посудин. Частина згаданої кераміки прикрашена розписним орнаментом (рис. 6). Серед окремих знахідок виділяються фрагменти двох посудин з лійкоподібним виступом (рис. 4, 8, 9), повністю збережена антропоморфна фігурка (рис. 4, 1), глиняна намистинка (рис. 4, 3а). У житлі були різні знаряддя праці, серед яких переважали вироби з кременю: сім скребків і вістря-проколка з сірого та два мініатюрні скребочки з темно-сірого (рис. 7, 1, 2); з кам'яних виробів знайдено п'ять ножів, дві пошкоджені сокири та долотце (рис. 7, 28, 31), чотири зернотерки, уламки брусків та плиток.

З метою визначення північної межі поселення було прокопано дві траншеї довжиною 30—40 м на північ від розкопів I і II. На площі близько 65 м² виявлено лише кілька дрібних уламків посуду та крем'яних відщепів.

Основна частина культурних залишків на поселенні — це уламки посуду.

За складом керамічної маси та деякими іншими особливостями його можна розділити на дві групи. До першої, найчисленнішої (блізько 90%), належить посуд, виготовлений з глини, що містить переважно незначні домішки піску та великих зерна кварцу; рідше трапляється шамот, іноді дрібнотовчений вапняковий камінь. Виразних органічних домішок не простежується, за винятком одного з фрагментів, на якому зберігся відбиток зерна пшениці (?). Посудини формувалися методом накладання стрічок, більшість їх краще випалена зовні; лише окремі — зсередини, що пояснюється, очевидно, розміщенням посудини під час випалу. Внутрішня поверхня старанно вигладжена і пролощена, зовнішня у багатьох горщиків покрита після часткового випалу глиною, а потім загладжена пальцями чи пучком трави. Менша частина виробів мала на зовнішній поверхні мінеральний ангоб коричневого кольору різних відтінків. Цей посуд часто прикрашений темно-коричневим (рідше іншого кольору) розписом. Серед кераміки першої групи відділяється кілька форм.

Найбільш численними є невеликі горщики з відносно великим плоским дном та опуклими стінками з рівним потоншеним краєм

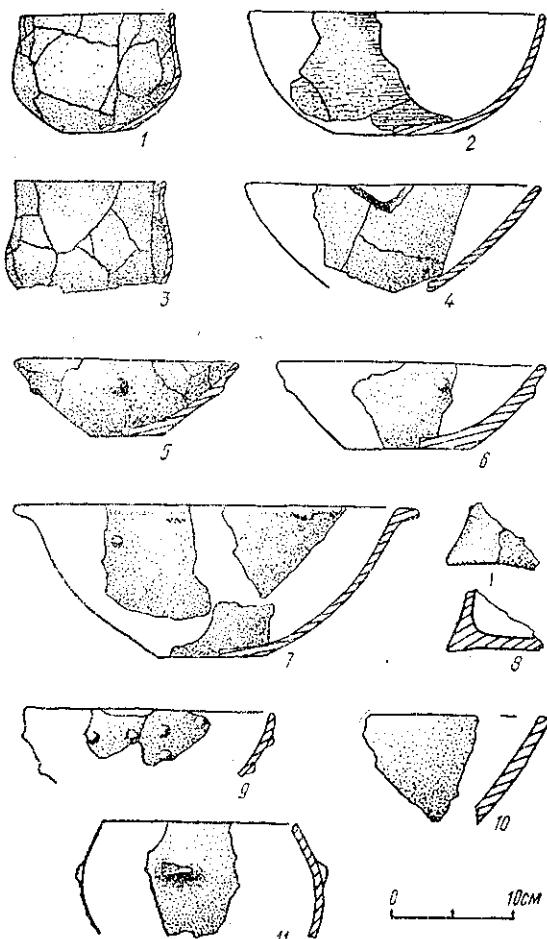

Рис. 3. Кераміка з житла № 1 на поселенні поблизу м. Берегове.

(рис. 3, 11; 8, 6). Один з реставрованих горщиків має висоту 13,5 см, діаметр дна 9 і вінець 14 см (рис. 8, 4). Діаметр вінця інших фрагментованих екземплярів становить 10—24 см. Посудини прикрашені у верхній частині кількома горизонтально видовженими наліпами у формі гладких або розчленованих виступів (рис. 8, 4, 6, 10, 11; 9). В окремих випадках є орнамент у вигляді кількох горизонтальних наліпних валиків або овальних заглиблень по краю посудини. Знайдено уламки кількох горщиків, які мали розхилені вінця.

Поширилою формою виробів були різноманітні амфороподібні посудини. Кількісно переважали амфори з опуклим тулубом, відносно широкою шийкою та високими, злегка розхиленими вінцями, під якими розміщувались вушка з горизонтальним отвором, переважно зігнуті під кутом, інколи дугасті (рис. 8, 2, 8, 9). Посудини цього типу іноді були прикрашені нижче ручок двома короткими вертикальними валиками з пальцювими вдавленнями (рис. 10, 2).

Амфори другого типу мали сильно розширений кулястий тулуб та вузьку високу циліндричну шийку (рис. 10, 1). На місці найбільшої опуклості стінок розташовані підпрямокутні або дуговидні вушка з горизонтальним отвором. В окремих посудин вони прикріплені в горизонтальному напрямку.

Значну групу посуду становили миски. Одні з них мали сильно розхилені конічні стінки (рис. 3, 4—6), інші — заокруглену нижню частину (рис. 3, 2). Вінця прямі, заокруглені, за винятком однієї миски з відігнутими товстими вінцями (рис. 3, 7). Окремі посудини з дуже нахиленою до середини верхньою частиною (рис. 8, 1). Одна серед краше збережених мисок має висоту 6,5 см, діаметр дна 5,5 і вінець 17,5 см (рис. 3, 5). Діаметр вінця інших фрагментованих екземплярів становив 18—24 см, але були й ще більші. Частина мисок неорнаментована (рис. 3, 2, 4, 10), проте більшість їх прикрашена пластичним орнаментом зовні або розписним зсередини. Пластичний орнамент має вигляд округлих конічних виступів (рис. 3, 5, 6), інколи розміщених по краю посудини (рис. 3, 7) або розташованих горизонтальною смугою (рис. 3, 9). Окремі миски прикрашувались горизонтальними наліпними валиками з вдавленнями (рис. 8, 7) чи заглибленими у вигляді вертикальних смуг з прямих і зигзагоподібних ліній (рис. 8, 3). Розписом покривались внутрішні стінки майже до дна (рис. 6, 5). Він виконаний темно-коричневою, зрідка чорною фарбою. Чітко виз-

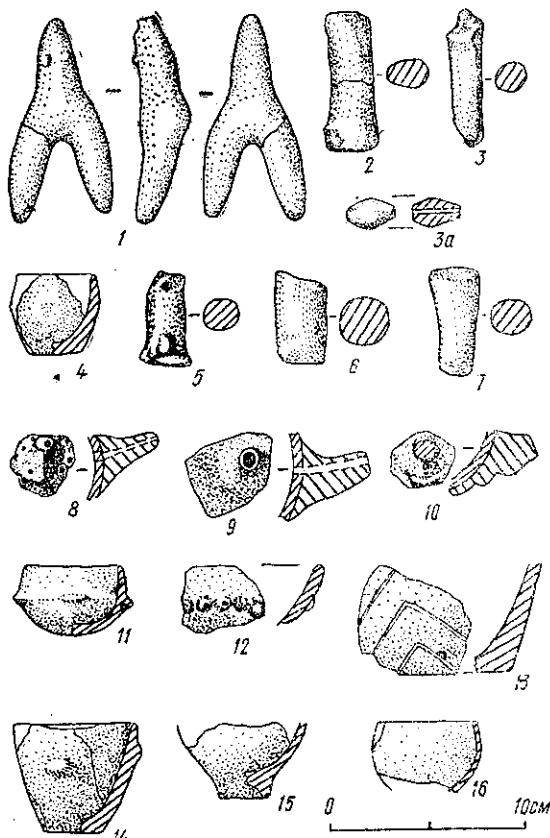

Рис. 4. Посуд та інші вироби з глини з поселення поблизу м. Берегове:

1—7, 11—16 — з культурного шару; 10 — з житла № 1; 8, 9 — з житла № 2.

начуті важко, оскільки посудини погано збереглися. Основний мотив — група вертикальних, горизонтальних, скісних смуг (рис. 6, 1—6; 11, 4). В окремих випадках розписувалася зовнішня поверхня (рис. 6, 4).

До типових форм посуду належать різні чаші, приблизно біоконічного профілю, з широким дном та високою широкою шийкою. Одна з реставрованих чаш висотою 9,2 см, діаметр її дна 5 і вінець 10—12 см (рис. 3, 1). Окремі посудини мали певні відмінності, наприклад, слабо розширеній або майже кулястий тулуб (рис. 3, 3), низеньку шийку (рис. 8, 5) тощо.

Внутрішня поверхня чорна, пролощена, зовнішня покрита ангобом коричневого кольору з малиновим чи рожевим відтінком. Значна частина чаш прикрашена зовні темно-коричневим розписом, який здебільшого зберігся погано. Найбільш поширеними мотивами орнаменту є групи подвійних вертикальних смуг, заокруглених знизу, а іноді й зверху (рис. 11, 1, 4, 7; 6, 9); короткі скісні смуги (рис. 11, 3), спіраль (рис. 6, 8), вміщені один до одного кути або близькі мотиви (рис. 11, 2, 9), сітки (рис. 6, 10). На ряді посудин ці мотиви переплітаються (рис. 6, 11). Ширина смуг 0,5—1,2 см, лише подекуди вони вузенькі (рис. 11, 5, 6).

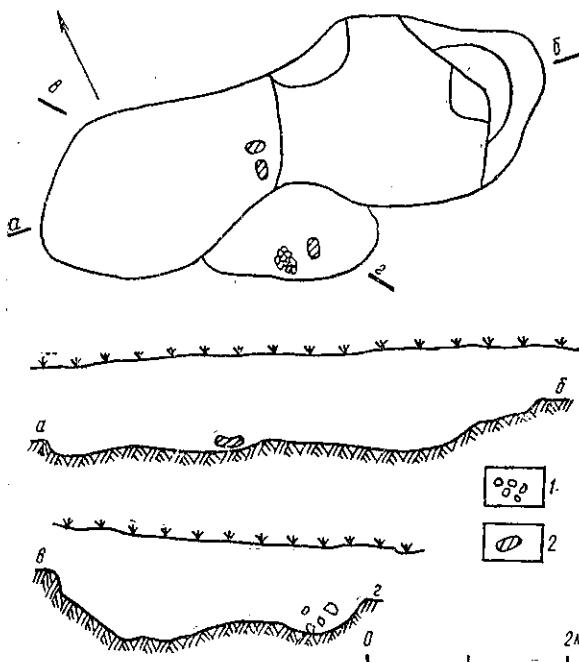
Рис. 5. План і розрізи житла № 2 з поселення поблизу м. Берегове:

1 — залишки обмазки; 2 — зернотерки.

Серед такого орнаменту виразно виділяється темно-коричневий розпис у вигляді заштрихованих трикутників на одній з чаш (рис. 6, 12). Зрідка на чашах є пластичний орнамент — наліпні округлі виступи (рис. 11, 8).

Окрему групу утворюють різні посудини на підставках (рис. 2). Підставки бувають низькі й високі, суцільні й пустотілі, циліндричні й конічні (рис. 2, 2—6). Особливо характерними є біоконічна чаша з чотирма вушками та чаша з чотирма підтрикутними виступами на краю вінця (рис. 2, 1, 7). Деякі посудини прикрашено темно-коричневим розписом (рис. 2, 3) або заглибленим орнаментом у вигляді вміщених один над другим кутів (рис. 2, 5).

До першої групи кераміки належать також фрагменти стінок двох посудин з довгим виступом, що має наскрізний отвір (рис. 4, 8, 9), частина посудини у вигляді «качиного дзьобу» (рис. 3, 8), уламок ложки (рис. 4, 10), а також близько 10 мініатюрних виробів: горщиців (рис. 4, 14), мисочок (рис. 4, 11, 12), чашечок (рис. 4, 15, 16). Вони прикрашені різними виступами, а деякі лінійно-заглибленим орнаментом (рис. 4, 13). Крім того, заслуговує на увагу глиняна фігурука, яка передає схематичне зображення жінки, що стоїть. Довжина її 10,5 см (рис. 4, 1). Виділяються також кілька глиняних стержнів довжиною 5—7 і діаметром 1—2 см, які, можливо, використовувались як підставки (рис. 4, 2, 3, 5, 6, 7), та глиняна біоконічна намистина з поズдовжнім отвором (рис. 4, 3а).

Посуд другої групи нечисленний (близько 10%). Він виготовлений з чистої глини, крихкий, колір поверхні переважно рожевий. Посудини дуже тонкостінні, тому погано збереглися. Форми їх в основному такі ж, як у попередній групі. Впадає в око відсутність пластичного орнаменту у вигляді виступів гудзиків, а також наявність лише окремих фрагментів з погано збереженим розписом. Серед характерних фраг-

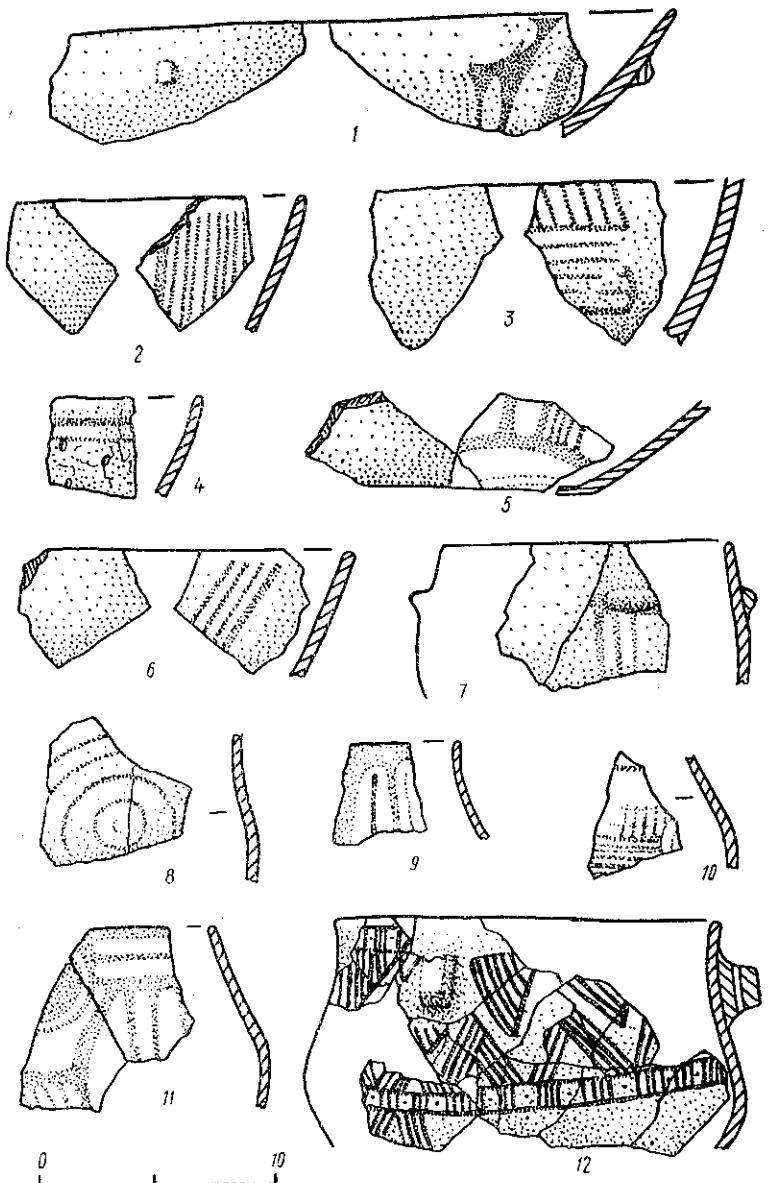

Рис. 6. Посуд з житла № 2 на поселенні поблизу м. Берегове.

ментів виділяються уламки вінця чаши з виступами на краю, невеликих горщиків з розхиленими вінцями.

Незначну кількість знахідок становлять знаряддя праці, виготовлені з місцевих покладів каменю і рідше з обсидіану. Серед кам'яних виробів багато сокир (блізько 20 екземплярів), більшість яких виготовлена з дрібноструктурного кварцитоподібного і кремнистого пісковику сірого і темного кольорів; окремі — з легкого туфопісковику та

важкого зеленуватого базальту. Вони невеликі, клиноподібні, прямо-кутні в розрізі, з ретельно відшліфованою поверхнею. Довжина їх 5—10 см. (рис. 7, 27, 29—31). Знайдені кілька долотець відрізняються від сокир меншими розмірами (рис. 7, 28).

Як ножі використовувались невеликі пластини з кремнистого пісковику з гострим ріжучим краєм, іноді обробленим ретушшю. Всього було знайдено близько 30 ножеподібних пластин довжиною 7—10 см (рис. 7, 23—26). Зернотерки виготовлені з сірого пісковику, невеликі, овальної форми, з увігнутою робочою поверхнею. Є також уламки тонких шліфувальних плиток. Вироби з кременю нечисленні, мікролітичні, примітивного характеру, що пояснюється низькою якістю цієї сировини в Закарпатті. Використовувався в основному сірий з молочним відтінком кремінь. Серед цих виробів — мініатюрні скребки з круговою ретушшю (рис. 7, 11—16), ножі-скребки (рис. 7, 17—22), ножі-вістря (рис. 7, 10).

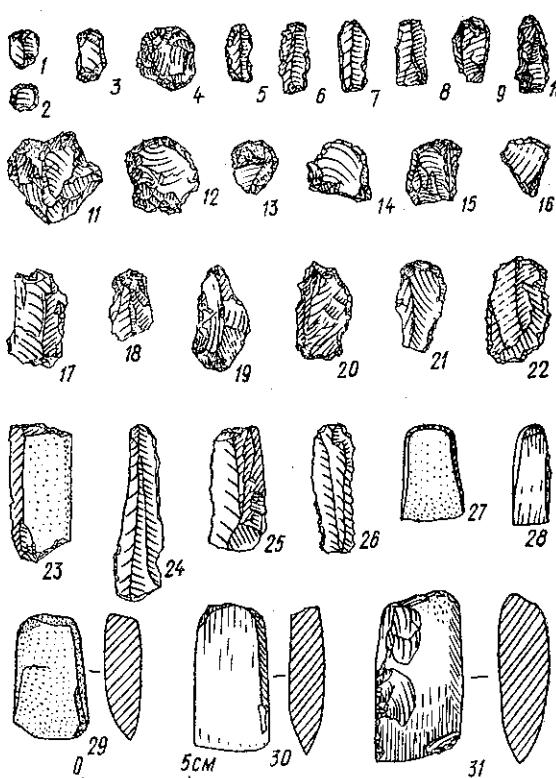

Рис. 7. Знаряддя з поселення поблизу м. Берегове:
1, 2, 10—22 — з кременю; 3—9 — з обсидіану; 23—31 — з каменю.

Відсутність на поселенні виробів з кісток пояснюється, очевидно, особливостями ґрунту. Немає і таких характерних для енеоліту знахідок, як глиняні праслиця і грузики.

Таким чином, комплекс матеріалів свідчить, що берегівське поселення є одношаровою пам'яткою. Розташоване на межі родючих земель і підгірських пасовищ, воно існувало протягом тривалого часу. Його населення займалось землеробством, скотарством, досконало володіло технологією керамічного та кам'янообробного виробництва. Наявність жіночих фігурук вказує на стійкі традиції матріархату в побуті та світогляді, зокрема в релігійних уявленнях.

Разом з тим ця пам'ятка важлива для висвітлення проблем культурно-етнічної історії Верхнього Потисся в енеолітичний час. Тому велике значення має з'ясування культурної належності поселення. Відповідь на це питання певною мірою дає порівняння описаних матеріалів з виробами пам'яток у басейні верхньої і середньої течії р. Тиси та суміжних районів.

Наявність на берегівському поселенні значної кількості кераміки з розписом коричневою фарбою свідчить, що воно належало до часу

молодшого неоліту Карпатської улоговини, за термінологією зарубіжних дослідників, або раннього енеоліту, за прийнятою в радянській науці періодизацією культур європейської частини нашої країни. Молодший неоліт у Південно-Східній Європі і суміжних районах Центральної і Східної Європи характеризувався рядом істотних змін у різних галузях матеріального виробництва, соціальної організації сус-

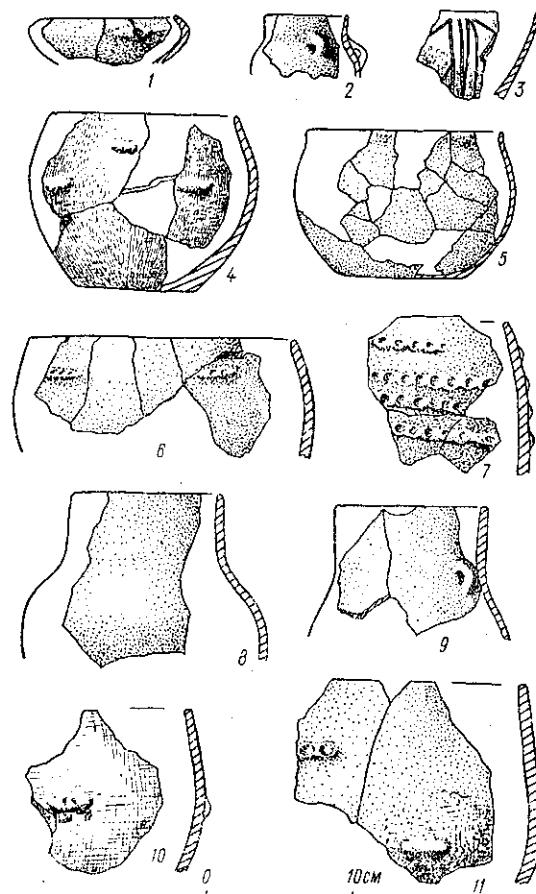

Рис. 8. Посуд з житла № 2 на поселенні поблизу м. Берзгове.

пільства. Зокрема, удосконалюється технологія керамічного виробництва, великого поширення набуває розписний орнамент завдяки не тільки місцевим традиціям, а й впливам з Балкан.

Населення Верхнього Потисся в культурно-історичному розвитку протягом всього неоліту було зв'язане з районами середньої і нижньої течії р. Тиси (північні і східні райони Угорщини та суміжна з нею територія Румунії, Східна Словаччина). В середньому неоліті тут була поширена так звана тиска культура, проблеми вивчення якої розробляли Ф. Томпа², Я. Чалог, а в останні десятиліття В. Мілойчич³, І. Богнар-Кутціян та ін. Досліджено ряд поселень в Угорщині, виявлено комплекс пізньої тиска кераміки в Земплін-Петреяро в Східній

² Tompa F. Die Bandkeramik in Ungarn.—Archeologica Hungarica, V—VI. Budapest, 1929, t. 28, s. 25.

³ W. Milojčič. Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel und Südosteuropas. Berlin, 1949, S. 73.

Словаччині. Незважаючи на певні успіхи, періодизація тиської культури, визначення найбільш характерних рис її кераміки, як зазначає ряд дослідників (А. Точік, Я. Ліхардус, С. Шішка та ін.), залишається ще недостатньо з'ясованими⁴. У світлі найновіших досліджень характерними для кераміки тиської культури вважаються такі основні риси: наявність грубої кераміки, прикрашеної пластичними виступами,

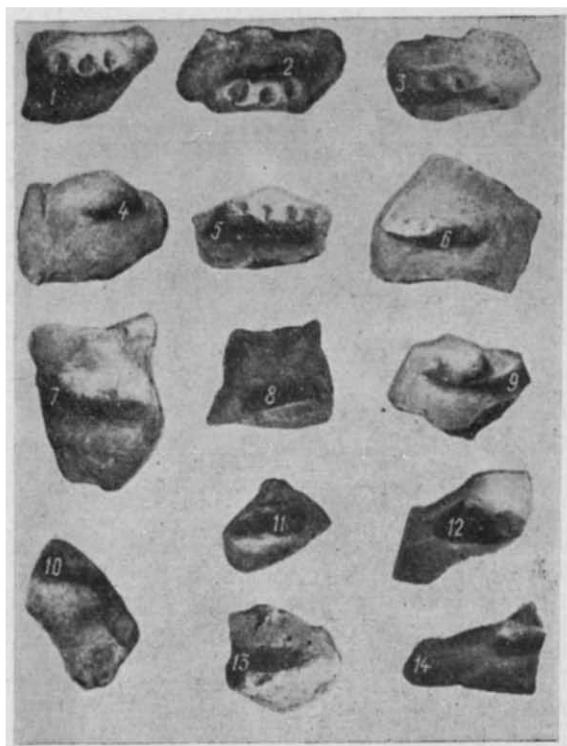

Рис. 9. Посуд з поселення поблизу м. Берегове.

заглиблено-лінійний орнамент у вигляді кутів і меандрів, заповнених інколи білою пастою, червоний, іноді смолисто-чорний колір поверхні. Типовими формами посуду є горщики, амфороподібні посудини, різноманітні миски на підставах. Крім того, багато пластинок у вигляді сидячих жіночих фігурок тощо⁵.

Кераміка берегівського поселення має ряд спільних рис з посудом тиської культури. Серед них слід назвати знахідки окремих фрагментів з характерним кутовим орнаментом, численних посудин на підставках, виробів з розписом. Конкретні аналогії цьому посуду відомі, наприклад, на поселенні Чока в Південній Угорщині, де крім матеріалів тиської культури були також знахідки культури Кереш та ін. Тут знайдено невеликі горщики з пластичними виступами, амфори з високою циліндричною шийкою, фрагмент посудини, яка має дугоподібний виступ з насkrізним отвором. Є також біконічна глиняна намистина, глиняні стержні-підставки тощо⁶.

Одночасно з тиською культурою в Середньому Потиссі існувала окрема, близько споріднена з нею група пам'яток типу Герпаль. Її

⁴ A. Točík, J. Lichardus. Staršia faza slovensko-moravskiej maľovanej keramiky na juhozápadnom Slovensku.— Pamätky archeologicke, 1966, 57, č. I, s. 5—6.

⁵ Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava, 1970, s. 107—110.

⁶ J. Banner. The neolithic settlement on the Kremencjuk Hill at Csoka (Coka).— Acta archeologica, t. 12, fasl. 1—4. Budapest, 1960, tabl. I, 2; III, 7; XXX, 3, 6; XXXV, 6.

знахідки часто трапляються на багатошарових поселеннях, так званих телях. Для цієї групи характерні миски на високих підставках, горщики, амфороподібні посудини з пластичними виступами, переважно у вигляді ріжок, а також розпис чорною і коричневою фарбами тощо⁷. Разом з тим у комплексі кераміки з Берегового є риси, які зближають її з лендельською культурою, що склалася ще під час існування

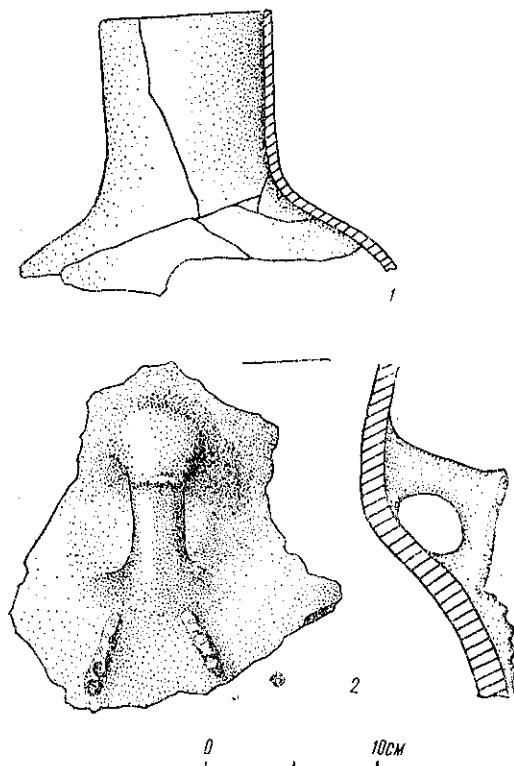

Рис. 10. Посуд з поселення м. Берегове.

тиської культури в Середньому Подіпав'ї. У пізньому неоліті вона переросла у лендельський культурний комплекс, який включав ряд локальних споріднених груп пам'яток на території Південно-Східної і Центральної Європи. Прикладом однієї з ранніх груп цього комплексу можуть бути пам'ятки з розписною словено-моравською керамікою у південно-західних районах Словаччини. Для згаданої кераміки характерним є розпис червоною, коричневою та іншими фарбами у вигляді меандрів та спіралей на зовнішній, а інколи і внутрішній поверхні посудин. Серед форм посуду виділяються тонкостінні чаши, різні миски на підставках, посудини з виступами тощо⁸.

Отже, кераміка берегівського поселення має з вказаними культурами багато спільних рис, зумовлених близькістю території, часом існування і, що особливо слід підкреслити, культурними традиціями. Ця обставина, враховуючи недостатнє вивчення на Закарпатті поселень, аналогічних берегівському, ускладнює вирішення питання про його культурну належність. Найімовірніше, що пам'ятки такого типу сформувались на основі тицької культури, що, на думку деяких дослідників.

⁷ Slovensko..., s. 107—110.

⁸ Ibid., s. 121—134.

перестала існувати у Верхньому Потисі раніше, ніж в інших районах⁹. На виникнення цих пам'яток певний вплив справила лендельська культура. До однієї з таких ранніх локальних груп з розписною керамікою у Верхньому Потисі належить і поселення поблизу м. Берегового. На

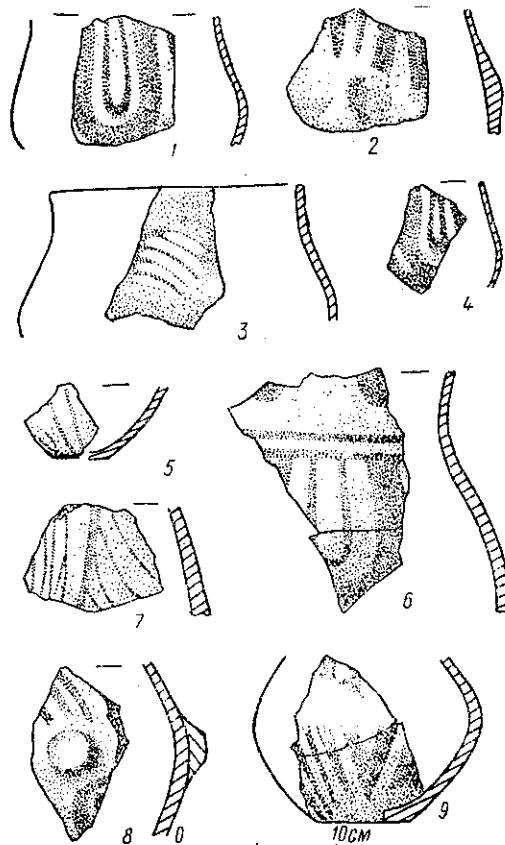

Рис. 11. Посуд з житла № 1 на поселенні поблизу м. Берегово.

основі радіовуглецевих дат¹⁰ для деяких пам'яток тиської і лендельської культур воно може бути датоване першою половиною IV тисячоліття до н. е.

Н. А. ПЕЛЕЩИХІН

**Энеолитическое поселение
у г. Берегово
на Закарпатье**

Резюме

В статье рассматриваются материалы проведенных в 1968 г. раскопок поселения энеолитического времени у г. Берегово Закарпатской области. Здесь были открыты два полуzemляничных жилища и несколько хозяйственных ям, собран значительный комплекс фрагментированной, в том числе расписной керамики, а также орудий труда из кремня и камня. На основании анализа материалов поселение можно отнести к малоизученной группе памятников раннего энеолита в верховьях р. Тисса, возникших на основе тисской и под значительным воздействием лендельской культуры.

⁹ S. Šiška. Tiszapolgarska kultura na Slovensku.— Slovenska archeologia, 1968, 16—1, s. 62—63.

¹⁰ Долуханов П. И., Тимофеев В. И. Абсолютная хронология неолита Евразии (по данным радиоуглеродного метода).— Проблемы абсолютного датирования в археологии. М., 1972, с. 50—52.

С. А. БУЛАТОВИЧ

Нова знахідка монети Кізіка

Відомо, що електрові монети Кізіка відігравали важливу роль у Причорномор'ї. Знахідки останніх років¹ дають змогу внести певні зміни до питання про ареал та час поширення кізікінів. Зокрема, цьому присвячена публікація електрової монети Кізіка, що походить з с. Березань² (рис. 1). Подаємо її опис³. Аверс: лев, що стоїть на тунці і гризе здобич, ліворуч; голова повернута в бік глядача. Реверс: втиснутий квадрат, поділений на чотири малих квадрати, розташовані у вигляді крил вітряка. Вага 1,37 г⁴, розмір 8 мм, електр.

Кізікіни цього типу широко відомі як у статерах, так і у фракціях (гекти — 15 екземплярів, гемігекти — 5 екземплярів). За класифікацією Фрітце, монета належить до II групи (підгрупа *bc*)⁵. Саме в ній чільне місце посідають зображення тварин, що взагалі характерно для малоазіатської грецької гілтики кінця V ст. до н. е., пов'язаної з архайчним мистецтвом Сходу⁶. Найчастіше зображувались лев або левиця в різних варіантах⁷. Важко відповісти на питання, чи має зображення зв'язок з історією міста або з його релігією. Відомо, що в Кізіку існували численні культури — як місцеві, так і загальноєллінські, де не останнє місце займав культ Кібели, атрибутом якої був лев⁸. Проте характер типології кізікських монет⁹ змушує обережно мотивувати вибір того чи іншого сюжету.

Як уже вказувалось, монети цього типу Г. Фрітце виділяє у підгрупу *bc* II групи, яку він датує проміжком часу майже 100 років (550—460 рр. до н. е.), причому не визначає хронологічно підгрупи, вважаючи їх майже одночасними¹⁰.

¹ Передусім це скарби кізікських монет (*Кравченко А. А. Клад кизикских статеров из Одесской области*. — СА, 1969, № 1, с. 274—277; *Булатович С. А. Клад кизикинов из Ольвии*. — СА, 1970, № 2, с. 222—224), а також епіграфічні пам'ятки-графіті на стінці іонійського кіліка з с. Березань та на ручці амфори з Фанагорії (*Виноградов Ю. Г. Новые материалы по раннегреческой экономике*. — ВДИ, 1971, № 1, с. 65, 68).

² Монета в приватній колекції, знайдена випадково.

³ Див. каталог Г. Фрітце, табл. III, 2 (*Fritze H. Die Electronprägung von Kyzikos. — Nomisma, 1912, 7*). У Бабелона на табл. 176, 26 представлено монету, карбовану тим же штемпелем, що й наша (*Babelon E. Traite des monnaies grecques et romaines*. Paris, 1910, t. 2, p. 2).

⁴ Вага монети не виходить за межі вагової норми кізікської гемігекти. При середній вазі 1,33 г (*Fritze H. Op. cit.*, s. 34, Taf.) трапляються екземпляри, що важать трохи менше або більше (див., наприклад, гемігекти того ж типу: *Brett A. Catalogue of Greek Coins. — Museum of Fine Arts. Boston, 1955, № 1444—1,28*; *Babelon E. Op. cit.*, № 2749—1,29; *Державний Ермітаж*, № 1195—1,31; *Greenwell W. The electrum coinage of Cyzicus. — NC, 1887, N 107—1,47 g, 1,55 g*).

⁵ *Fritze H. Op. cit.*, № 83, Taf. III, 2.

⁶ *Никулина Н. М. К вопросу о «восточногреческом» и «греко-персидском» искусстве (по материалам глиптики V—IV вв. до н. э.)*. — ВДИ, 1969, № 3, с. 107.

⁷ *Fritze H. Op. cit.*, Taf. I, 39—43; II, 4; III, 1—5.

⁸ В Кізіку стояла статуя Кібели, яку вшановували під різними іменами (*Hustluck F. Op. cit.*, p. 214). Геродот згадує про свято на честь цієї богині під час відвідування Кізіка Анахарсісом (*Геродот. История*, 4, 76; *Roscher. Griechischen und römischen Mythologie*, Bd. 2, S. 1644). Див. також кізікську монету із зображенням Кібели на леві (*Fritze H. Op. cit.*, Taf. IV, 8).

⁹ Більшість нумізматів вважають типи кізікінів, що змінюють один другого, магістратськими символами або знаками, які полегшували контроль над якістю монети. Ці знаки вибиралися довільно і більше були пов'язані з особою магістрата, ніж з історією міста (*Wroth W. Catalogue of the Greek coins in the British Museum. Mysia. London, 1892, p. 171*; *Head B. W. Historia Numorum*. Oxford, 1911, 58; *Babelon E. Op. cit.*, t. 2, vol. 2, p. 150; *Gardner P. A History of ancient coinage 700—300*. B. C. Oxford, 1918, p. 72; *Regling K. Die antike Münze als Kunstwerk*. Berlin, 1925, p. 89; *Зограф А. Н. Кизикини коллекции С. Г. Строганова*. — СГЭ, 1926, 3, с. 61; *Зограф А. Н. Две группы херсонесских монет с заимствованными типами*. — ИГАИМК, 1927, 5, с. 390).

¹⁰ *Fritze H. Op. cit.*, S. 22.

Таким чином, монета належить до другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. На наш погляд, час її випуску можна визначити кількома десятиліттями. Фрітце у своїй хронологічній класифікації керується думкою, що карбування в Кізіку становило безперервний процес, і отже, немає сумніву щодо його існування протягом всієї другої половини VI ст. до н. е.¹¹ Однак ця думка суперечить тим умовам,

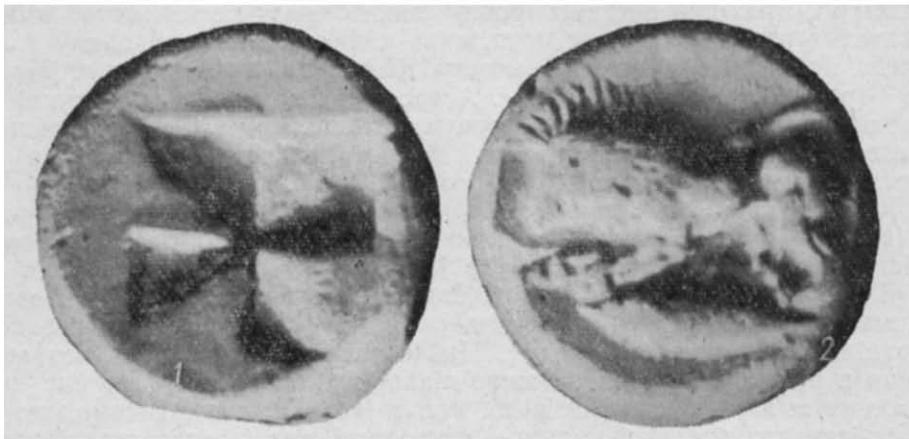

Рис. 1. Кізікін з о. Березань.

що склалися у західній частині Малої Азії в середині VI ст. до н. е., коли владу тут захопили перси. Карбування монет у грецьких містах на узбережжі Малої Азії припиняється до повстання іонійських греків — 500—499 рр. до н. е.¹² Можливо, що і в Кізіку поновлення карбування було зумовлене подіями, пов'язаними з цим повстанням¹³. Тоді всю II групу монет слід датувати 500—460 рр. до н. е. Хоч стилістично гемігекта могла б належати як до кінця VI, так і до початку V ст. до н. е., в цьому випадку ми схильні прийняти другу дату¹⁴.

Датування гемігекта має першорядне значення для встановлення часу, коли вона потрапила на о. Березань. Правда, внаслідок тривалого перебування кізікінів в обігу¹⁵ такий взаємозв'язок виключається. Але в цьому випадку досить висока збереженість кізікіна може свідчити про те, що він потрапив на острів незабаром після випуску, тобто в першій половині V ст. до н. е. Можливість появи кізікських монет на Березані на початку V ст. до н. е. підтверджується знахідками їх в інших районах Північного Причорномор'я. Саме до цього періоду належить більшість кізікінів з сусідньої Ольвії¹⁶.

¹¹ Fritze H. Op. cit., S. 33—34.

¹² Burns A. R. Money and monetary policy in early times. London, 1927, p. 159.

¹³ Gardner P. Op. cit., p. 99; Gardner P. The coinage of the Ionian Revolt.—JHS, 1911, 34, р. 33—34. На що більший перерві наполягає А. Бернс (Burns A. Op. cit., p. 91). Е. Бабелон вважає цю перерву короткочасовою і відносить поновлення карбування на період правління Дарія (522—485 рр. до н. е.). Див.: Babelon E. Op. cit., t. 2, vol. 1, p. 157—158.

¹⁴ За А. Бретт, така монета належить до першої половини V ст. до н. е. (Brett A. Op. cit., p. 190, № 1444).

¹⁵ У більшості скарбів разом з екземплярами IV ст. трапляються монети початку V ст. до н. е.: див., наприклад, скарби з Орловки (Булатович С. А. Клад кизикинов из Орловки.—ВДИ, 1970, № 2, с. 73) з Живково (Герасимов Т. Нахodka от электронови монети на град Кизик от България.—ГНМ, 1942, 7, с. 72), Прінкіпо (Regling K. Der griechische Goldschatz von Prinkipo.—ZIN, 1931, 41, S. 1—46).

¹⁶ З 21 монети 20 належать до II групи, за Фрітце (Карышковский П. О. Об обрашенні кизикинов из Ольвии.—НЭ, 1960, 2, с. 8, табл. 1; Булатович С. А. Клад кизикинов из Ольвии, с. 222—224). Слід зазначити, що серед монет скарбу є статер того ж типу, що і гемігекта з о. Березані (Булатович С. А. Клад кизикинов из Ольвии, с. 224, табл. № 3). Неправильною є вказівка М. Лалу на відсутність у грецьких містах Понту

Закономірність знахідки кізікської електрової монети на о. Березань засвідчується нещодавно опублікованим графіті, яке збереглося на уламках іонійського кіліка, знайденого також на острові¹⁷. Виявлено два фрагменти з написом, що становить перелік коштів, одержаних купцем під час торгівлі. Гекти та гемігекти, що згадуються в тексті, цілком слушно визначені автором публікації як кізікіни. Крім самого факту документального підтвердження обігу кізікінів на о. Березань, напис цей дуже цінний ще й тому, що належить до архаїчного часу — першої половини VI ст. до н. е. Якщо погодиться із датуванням автора публікації, то це найраніша згадка про кізікіни не тільки в Причорномор'ї, а й взагалі в грецькому світі¹⁸.

До цього часу дослідники припускали, що кізікіни проникли на причорноморські ринки на початку V ст. до н. е. або наприкінці VI ст.¹⁹ Справді, ми знаємо тільки дві фракції кізікського статера I групи (600—550 рр. до н. е.) з Причорномор'я — це гекти з Істрії та Ольвії²⁰. Звичайно, дві знахідки ще не дають підстав для відповідних висновків. Писемні джерела, за винятком графіті з Фанагорії (початок V ст. до н. е.)²¹, належать лише до IV ст. до н. е.²² Графіті з Березані, таким чином, вносить істотні зміни до питання про період обігу кізікінів у Північному Причорномор'ї. Не зупиняючись спеціально на цьому питанні, слід вказати тільки, що завдяки цьому графіті знахідка на о. Березань кізікської гемігекти вже не справляє враження випадковості і дає змогу з впевненістю включити Березань у сферу обігу кізікінів. Тут, як і в інших причорноморських колоніях, принаймні в V ст. до н. е. торговельні операції здійснювалися за допомогою кізікських статерів та їх фракцій. Ці обставини цікаві також і для характеристики торговельної діяльності березанського поселення в першій половині V ст. до н. е., саме в період найбільшого його розквіту²³.

С. А. БУЛАТОВИЧ

Новая находка монеты Кизика

Резюме

В статье публикуется случайная находка кизикской электровой гемигекты с о. Березань. Монета датируется началом V в. до н. э. Высокая степень сохранности гемигекты позволяет предположить, что монета попала на остров вскоре после выпуска. К нача-

кізікінів V ст. до н. е. (*Laloux M. La circulation de monnaies d'electrum de Cyzique.—Revue Belge de philologie et d'archéologie orientale*, 1971, 117, p. 54). Не кажучи вже про монети II групи, тут відомі й кізікіни III групи (460—405 рр. до н. е.) — два статери з Керні (*Greenwell W. Op. cit.*, p. 56; № 20) та з Тамані (зберігаються у фондах Державного музею образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна), а також статери цієї групи з Пуленцовського та Керченського скарбів (*Thompson M., Mörkholm O., Kraay C. M. An Inventory of Greek Coin Hoards. New York, 1973, № 1011* (тип: Fritze, № 147; 150), № 1013 (тип: Fritze, № 155; 177)).

¹⁷ Виноградов Ю. Г. Указ соч., с. 68.

¹⁸ Усі відомі нам писемні джерела датуються не раніше як другою половиною V ст. до н. е. Див., наприклад: IG, 1, № 180, 182—184, 187, 191; *Meritt B. D. Wade-Gery H. T., Mc Gregor M. F. The Athenian Tribute Lists, vol. 1*, p. 320—321.

¹⁹ Карышковский П. О. Указ. соч., с. 9; Шелов Д. Б. Кизикские статеры на Боспоре. — ВДИ, 1949, № 2, с. 95; *Laloux M. Op. cit.*, p. 37, 56.

²⁰ *Dimitriu S. O moneda divizionara din Cyzic, la Histria.—SCIV, 8, 1—4, 1957, p. 103; Карышковский П. О. Указ. соч., с. 8, табл. I.*

²¹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч., с. 68.

²² Ольвійський декрет про грошовий обіг (IOSPE, 1², № 24) та промова Демосфена (XXXIV).

²³ Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966, с. 108—109; Лапін В. В. Ольвія. Хора. — В кн.: Археология Украинской ССР, т. 2. Київ, 1971, с. 307; Лапін В. В. Экономическая характеристика Березанского поселения. — В кн.: Античный город. М., 1963, с. 35; Горбунова К. Березанский некрополь. — АО 1967 г. М., 1968, с. 207; Горбунова К. Березанская экспедиция 1968 г. — АО 1968 г. М., 1969, с. 272.

лу V в. до н. э. принадлежит и большинство кизикинов из соседней Ольвии, а также граффити с упоминанием кизикина из Фанагории. Более ранним временем датируются лишь две фракции кизикского статера из Ольвии и Истрии. Самым ранним письменным свидетельством обращения электровых монет в Северном Причерноморье является граффити, происходящее из раскопок на о. Березань.

Найдка на Березані кизикської гемигекты позволяет с уверенностью включать этот район античного мира в сферу обращения кизикинов.

С. О. БЕЛЯЕВА

Розкопки середньовічного поселення на р. Сейм

Розкопки середньовічного поселення поблизу с. Озаричі Конотопського району Сумської області розпочалися в 1971 р.¹ Дальше розкриття площин з метою визначення плану пам'ятки в цілому продовжувалося в 1972 р.

Загальна площа нового розкопу становила 330 м². На ній під час робіт знайдено чотири житла та чотири господарських споруди. Було закінчено розкриття гончарної майстерні² розмірами 8,4×5,6 м (рис. 1). Південна частина її, прямокутна за формуєю, мала виступ-вхід. На площині майстерні знайдено два вінця та стінку чавунного казана, уламок залізного предмета, точильний брускок, фрагмент стінки світильника та кружальну кераміку.

Житла. На схід від житла № 1 на глибині 0,2 м від сучасної поверхні на фоні сірого піску зафіксовано житло № 4 у вигляді темного прямокутника з виступом у північній частині, який був орієнтований за сторонами світу. Розміри його 8,4×4,2 м (рис. 1). У південному кутку знайдено залишки керамічного горна, який, певно, був знищений житлом. У північно-західному кутку виявлено скupчення глини та обпалене дерево. Серед речового матеріалу трапилися фрагменти залізного ланцюжка, два уламки залізних виробів та кружальна кераміка.

Контури житла № 5 повністю встановити не вдалось, виявлено тільки східний куток на глибині 0,37 м від сучасної поверхні (рис. 1). Більша його частина зруйнована пізньою ямою. За насиченістю матеріалом та за скupченням глини і печини можна припускати, що воно продовжувалось у західному напрямку. В зафіксованому кутку виявлено фрагменти кераміки XIII—XIV ст., а також розвали давньоруських горщиків кінця XII — першої половини XIII ст., ручка від амфори, дві залізні остроги.

Житло № 6 розташоване на південь від першого та четвертого. Воно простежено на глибині 0,21 м від сучасної поверхні і за плануванням та орієнтацією нагадує вказані вище споруди. Розміри 8×6,4 м (рис. 1). В східному і південно-західному кутках, а також вздовж північної та західної стінок зафіксовані залишки стовпів у вигляді обпаленого дерева. У південно-західній частині на глибині 0,35 м від сучасної поверхні виявлено скupчення глини та печини, що становили залишки наземної печі. На підлозі та в заповненні житла знайдено уламки леза залізної сокири, два черешкових ножі, знаряддя, призначення якого ще не з'ясовано, фрагменти чавунних казанів, свинцеве грузило та велику кількість кружальної кераміки. Дуже цікавою знахідкою є днище горщика з куском заліза, який щільно вкарбувався в стінки

¹ Беляєва С. А. Розвідка на р. Сейм.—АО 1971. М., 1972, с. 313.

² Беляєва С. О. Розкопки поселення кінця XIII—XIV ст. на Сумщині.—Археологія, 1974, вип. 13, с. 98—99.

посудини. Це свідчить про використання горщика для цементації заливіза — процесу, який застосовували ще давньоруські металурги³.

На південь від житла № 6 на глибині 0,24 м від сучасної поверхні зафіксовано прямокутні в плані з виступом у південно-східній частині контури житла № 9 розмірами 6×5,2 м (рис. 1). У південному кутку його на глибині 0,24 м від сучасної поверхні виявлено залишки пе-

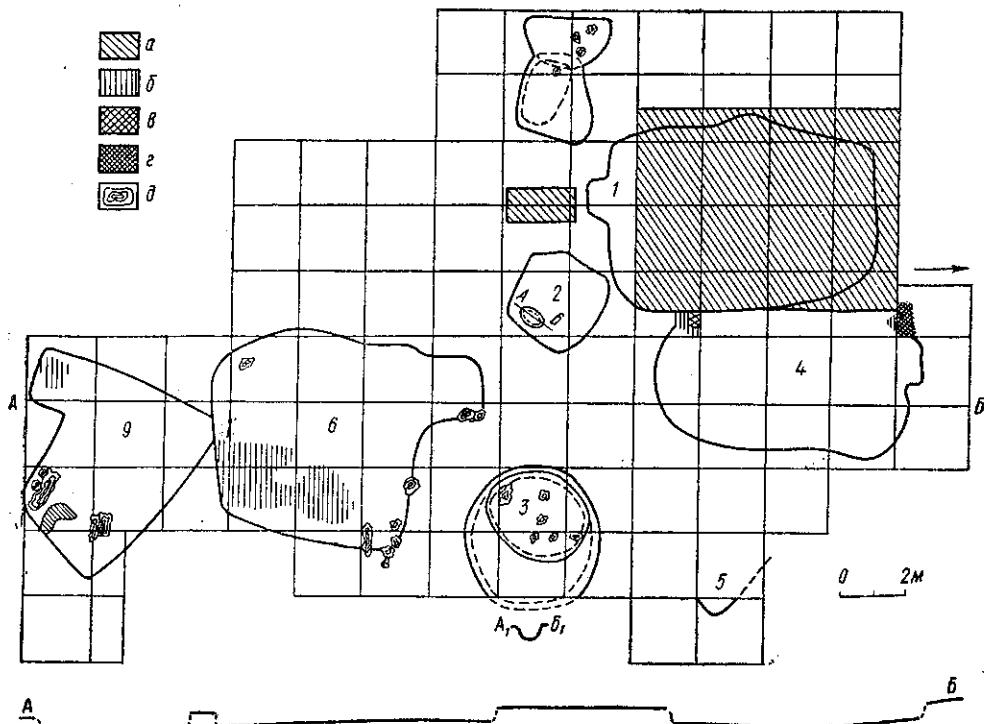

Рис. 1. Загальний план розкопу 1972 р.:

1, 4, 5, 6, 9 — житла; 2, 3 — господарські споруди; а — розкопи 1971 р.; б — скupчення жовтої глини; в — залишки горна; г — залишки наземних печей, д — обпалене дерево.

чі підковоподібної форми розмірами 1×0,5 м, які були вкриті шаром вугілля та попелу. В східному кутку на рівні підлоги знайдено обпалені лаги, в західному — скupчення жовтої глини, де був розвал кружальної посудини. В північній частині споруди під час розкриття підлоги простежено сліди більш ранніх ям з неолітичною керамікою, які були зруйновані при спорудженні житла. Серед знахідок у житлі — фрагменти чавунних казанів, залізний ніж і татарська стріла, уламки залізних виробів та кераміка.

У процесі розкопок були зафіксовані чотири господарські споруди, які відрізняються від жител за формою і розмірами, а також за відсутністю печей. Споруда № 2, виявлена на схід від житла № 1 на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, прямокутна за формуєю, розмірами 2,8×2,5 м (рис. 1). Біля південної стінки була овальна в плані яма, з похилими стінками та рівним дном, діаметром по осі південь — північ 0,62 м та захід — схід — 0,45 м. Дно ями залягало на глибині 0,76 м. Заповнення її — чорний гумусований пісок, в якому трапилися фрагменти печини, кераміки та кістки тварин. У північному кутку на рівні підлоги виявлено скupчення печини. Тут знайдено два вінця та уламок стінки чавунного казана і кераміка.

³ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси.— МИА, 1953, № 32, с. 52, 53.

На схід від цієї споруди на глибині 0,48 м від сучасної поверхні відкрито темні контури споруди № 3, діаметр якої становить близько 4 м (рис. 1). Всередині вона заглиблена до 0,97 м від сучасної поверхні і є, імовірно, підпіллям. Знахідки репрезентовані залізним ножем та кружальною керамікою.

Прямокутні контури споруди № 7 ($2,4 \times 1,4$ м) виявлено на захід від попередньої на глибині 0,81 м від сучасної поверхні. В її заповненні були фрагменти кружальної середньовічної та ліпної ранньослов'янської і неолітичної кераміки, кремінь. Східну частину приміщення перерізала споруда № 8, яка була зафіксована на глибині 0,74 м. Вона також прямокутної форми розмірами ($2,2 \times 2$ м). У центрі її — яма, прямокутна в плані ($1,92 \times 1,2$ м), заповнення якої іде до глибини 1,01 м (рис. 1). Діаметр дна 1,7 м. У споруді знайдено вінця чавунного казана та кераміку. Очевидно, як свідчить стратиграфія, а також однорідність знахідок у ямі та у верхній частині споруди, яма була підпіллям. Складна конструкція обох споруд може вказати на їх різночасність, але в дуже короткому хронологічному відрізку. Не виключено, що раніший об'єкт було перебудовано в другу споруду в зв'язку з господарськими потребами.

Попередній аналіз планувальної структури поселення приводить до висновку, що Озарицьке поселення належить до пам'яток з узбежено-рядовою забудовою. Деякі житла розташовувалися майже паралельно одне одному вздовж берега старорічища. Помітна велика щільність забудови, але це пояснюється невеликою територією горба, на якому знаходилося поселення. Площа останнього була обмежена природним фактором: оскільки горб оточений болотами, всі житла зосредкувались на його найвищій ділянці.

За описом, всі житла, крім споруди № 5, яка, можливо, пов'язана з двома періодами забудови селища, були наземними, прямокутними в плані, з виступом-входом, площею від 35 до 47 м². Місце для печі закріплено не було, переважно воно розташовувалося за діагоналлю від входу. Таке співвідношення широко відоме з етнографії як східний південновеликоросійський тип⁴. Печі глинобитні. Челюсті простежити не вдалось, бо найчастіше печі фіксуються у вигляді скучення печини або окремих частин. Це пояснюється дуже близьким їх розташуванням від рівня сучасної денної поверхні, а також конструктивними особливостями — наявністю дерев'яного каркасу. Як вказує Е. А. Бломквіст, така піч влаштовувалась на кількох товстих стояках, врубаних у хрестовини та зв'язаних брусами, покладеними на долівці. Стоянки на невеликій висоті зв'язувались одним або двома вінцями з брусів. У них були врублені переводи, на яких розташовувався черінь. Опічок був відкритим⁵. Коли каркас був зруйнований, піч зсунулась до низу і також зруйнувалась.

Необхідно зазначити, що до останнього часу знахідки печей такої конструкції на деяких давньоруських городищах (Воїнь, Ленківці, Колодяжин) вважались не характерним для південноруських поселень явищем, яке було притаманне лише житловим кліттям оборонних валів⁶. Наші дослідження якоюсь мірою спростовують це уявлення. Оскільки житла погано збережені, їх конструкцію визначити дуже важко. Найімовірніше, вона була стовпова. На це вказують залишки стовпів, обмазки вздовж стінок та знахідки цвяхів, костилів тощо. Долівка була дерев'яною або глинобитною. Стінки жителі підмазані глиною, про що свідчать знахідки обмазки біля контурів споруд, інакли

⁴ Бломквіст Е. А. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов. — В кн.: Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956, с. 212;

Самойлович В. П., Народна творчість в архітектурі сільського житла. К., 1961, с. 28.

⁵ Бломквіст Е. А. Указ. соч., с. 258.

⁶ Рапопорт П. А. Древнерусское жилище.— САИ, 1975, с. 154—155.

із слідами побілки. Дуже цікавою є і конструкція господарських об'єктів, у яких посеред долівки виявлені підпілля для збереження продуктів, сільськогосподарського інвентаря тощо. Саме в такій споруді, в підпіллі, на Комарівському поселенні А. І. Кубищевим були знайдені залізні чересла та лемех⁷, що за конструктивними особливостями нині вважаються перехідними до знарядь, відомих за етнографічними даними з XVIII ст.⁸

Загалом місце знаходження та планування Озаричького поселення має багато спільніх рис з пам'ятками Верхнього і Середнього Подніпров'я та інших районів давньоруської території. За типом домобудування воно дуже близьке до Комарівського поселення⁹, а також до жителів Белгорода¹⁰. Порівняльний аналіз топографії, планування, конструкції жителів і господарських споруд післямонгольського часу свідчить про збереження традицій Давньої Русі.

В цьому ж плані привертає увагу й інвентар поселення. Під час розкопок в житлах, господарських спорудах та в культурному шарі знайдено 42 залізних вироби, які за функціями розподіляються на знаряддя праці, предмети домашнього вжитку і зброю. Призначення деяких з них ще не з'ясовано. Найчисленішу групу становлять знаряддя праці та предмети домашнього вжитку. В іх числі — 9 залізних ножів (рис. 2, 1—4), цвях (рис. 2, 5), кресала (рис. 2, 6, 7) і два ключі (рис. 3, 2), ручка від відерця (рис. 3, 3), три уламки острог (рис. 4, 1, 2, 4), прорібник (рис. 4, 3), рибальський гачок (рис. 4, 5), п'ята кося (рис. 5, 2), фрагмент леза сокири (рис. 5, 3), кося (рис. 5, 4). Деякі з них описано нижче.

Свердло, призначене для обробки дерева, спірального типу, довжиною 154 мм, діаметром 7 мм. Зверху стержень закінчується горизонтальною втулкою, діаметр отвору якої 20 мм. Ріжуча грань має праву спіраль. Такий тип свердла був поширенний у домонгольський час на всій території Русі, відомий він і в другій половині XIII—XV ст.¹¹

Коси. Непошкоджений екземпляр — майже рівномірний завширшки клинок, обидва кінці якого увігнуті в бік леза. Черешок плоский, перпендикулярний до леза. За даними вимірювань (методика В. П. Левашової¹²), довжина клинка (АВ) становить 35,5 см, ширина (ЕК) —

Рис. 2. Залізні знаряддя:
1—4 — ножі; 5 — цвях; 6, 7 — кресала.

⁷ Кубищев А. И. Раскопки поселения X—XV вв. у с. Комаровка.— АИУ 1965—1966 гг., 1967, вып. 1, с. 24—27.

⁸ Чернецов А. В. Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий.— КСИА АН СССР, 1976, вып. 146, с. 32—35.

⁹ Кубищев А. И. Раскопки поселения..., с. 24—27; Кубищев А. И. Раскопки средневекового поселения XI—XV вв. у с. Комаровка.— АИУ, 1968, вып. 11, с. 49—51; Кубищев А. И. Работа Комарівського загону Давньоруської експедиції.— Укр. іст. журн. 1969, № 8, с. 158—159.

¹⁰ Білфельд Д. І. Дослідження давнього Белгорода.— АП, 1952, т. 3, с. 32—34.

¹¹ Колчин Б. А. Ремесло.— В кн.: Очерки русской культуры XIII—XV вв., ч. 1. М. 1969, с. 180—182.

¹² Левашова В. П. Сельское хозяйство.— Труды ГИМ, 1956, вып. 32, с. 60.

3 см. Таким чином, ширина клинка досягає 1/12 його довжини. За своїми розмірами та пропорціями складових частин він наближається до новгородських і середньоруських кіс Давньої Русі. Черешок вужчий від клинка (2:3) і майже плавно переходить у клинок з ледве помітним уступом, який більше виділяється в домонгольський час, у тому числі у південноруських кіс. Довжина черешка — 6 см, що становить 1/6 довжини клинка. Така пропорція була характерна для всіх типів давньоруських кіс¹³.

Висота дуги леза — 1/5 довжини черевця, що наближує її до новгородської. Вершина дуги леза лежить біжче до черешка та кута А > кута Б, вигин більш крутий у початковій частині леза, ніж у кінцевій, що характерно для південноруських та середньоруських кіс.

На жаль, від другої коси збереглася тільки п'ятка, тому реконструювати цей екземпляр важко. Очевидно, він за формою був дуже схожий до першого, але більший. Довжина черешка його 8 см, ширина 3,5 см, співвідношення між шириною і довжиною — 2:3, отже, тотожний описаний вище косі і також наближається до південноруських домонгольських зразків. Порівняльний аналіз пропорцій озаричських кіс з

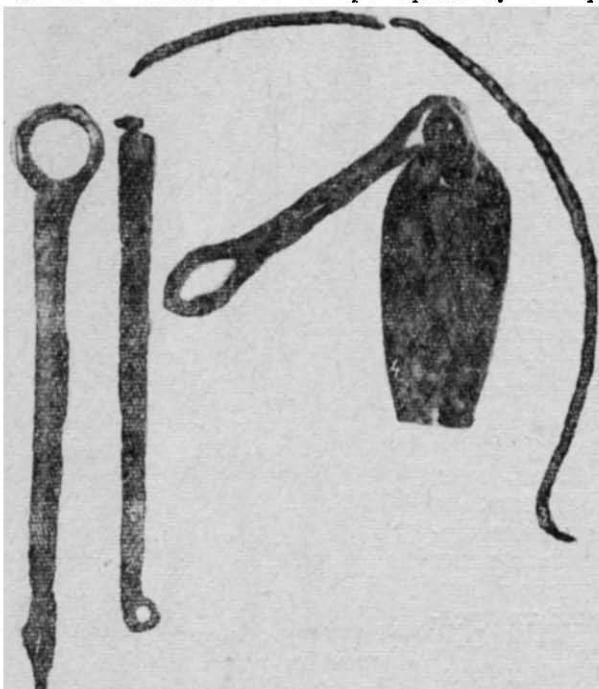

Рис. 3. Залізні знаряддя та предмети домашнього вжитку:

1 — свердло для обробки дерева, 2 — ключ; 3 — ручка від відерця; 4 — блесна з карабіном.

параметрами південноруських, середньоруських, нижньоволзьких, новгородських та інших типів (за даними В. П. Левашової) показує, що незважаючи на генетичний зв'язок, вони повністю не відповідають жодному давньоруському типу. В даному випадку ми маємо справу з поєднанням південних та північних ознак. Важливо зазначити зміщення вершини дуги леза біжче до черешка, що нехарактерно для кіс Давньої Русі домонгольського часу. Крім того, при відносно невеликій довжині коси, що імовірно пов'язане з ботанічним складом трав лісостепу, спостерігається зміна пропорцій: вони біжчі до північних кіс, які схожі за формуєю до сучасних. Можливо, зміна деяких співвідношень пояснюється технічним вдосконаленням цих знарядь у післемонгольський час.

Остроги двозубцеві, виготовлені з одного стержня, який роздвоєно. Гачки повернуті в один бік. З протилежного боку стержень відгнутий. Аналогічні остроги відомі й раніше.

Ножі за формою та розміром близькі до ножів XII—XIII ст., але дещо більші. Черешки шилоподібні. За функціональним призначенням (методика Б. О. Колчина¹⁴) вони поділяються на господарські та столярні.

¹³ Левашова В. П. Сельское хозяйство, с. 90.

¹⁴ Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого.—МИА, 1959, № 65, с. 54—55.

Кресала овальні, дволезі. Одне з них довжиною 78 мм, ширину 32 і товщиною 3 мм. Ширина кожного леза 8 мм. Друге трохи менше за розміром. Його довжина 75 мм, ширина 27 і товщина 2 мм. Ширина кожного леза 6 мм. Аналогії цим кресалам відомі ще на давньоруських пам'ятках Південно-Західної і Південної Русі. У Пліснеську вони знайдені в культурному шарі XII—XIII ст., у Войні — XIII ст.¹⁵ Очевидно, вони ввійшли в ужиток у першій половині XIII ст., змінившись калачеподібні з одним лезом та подовженоовальні з фігурними пропилами, які, певно, були перехідним типом до овальних. Останні, але з товстішим лезом, ніж у озаричських, використовувалися у Волковиську та інших містах Білорусії у XIII—XIV ст., а в Новгороді — з XIII до XVI ст.¹⁶

Зброя представлена знахідкою татарської стріли (рис. 5, 1) з обламаною верхівкою. Вона ромбоподібна, досить велика, черешок зігнутий. Довжина збереженої частини 115 мм, довжина пера 50 мм і ширина 45 мм (тип 49 А, за класифікацією О. Ф. Медведєва)¹⁷.

Майже повною аналогією є наконечник з кургану № 9 поблизу с. Ворона (між селами Любимівка та Балка Яцева на Дніпропетровщині)¹⁸. Близький також екземпляр з пізнього шару Рацькова¹⁹ Хотинського району Чернівецької області. Наконечники стріл цього типу не характерні для давньоруського часу і з'являються тільки після монголо-татарської навали, тобто з другої половини XIII ст.

Цікаву та значну групу знахідок становлять 23 уламки чавунних казанів, з них — 8 вінець та 15 стінок. На підставі реконструкції серед них можна виділити дві групи: великі чавуни (по вінцях до 550 мм) з прямими вінцями, рівно-похило зрізаними, що переходять у широкий тулуб (рис. 6, 1, 2, 3, 5). До другої групи належать трохи менші казани (до 350 мм) з вінцями, відігнутими назовні, і плоско зрізаними короткою шийкою та опуклобоким тулубом (рис. 6, 3, 6).

Серед інших речових знахідок привертають увагу свинцеві грузила (3), точильні бруски (3), кістяна пластинка з врізними кружками та крапкою і двома отворами, уламки керамічних світильників.

Основним масовим матеріалом поселення є кружальна кераміка. За функціональним призначенням вона поділяється на кухонну і столову. Глина добре відмучена і замішана, має домішку дрібнозерни-

Рис. 4. Залізні знаряддя та предмети домашнього вжитку:

1, 2, 4 — уламки острог; 3 — пробійник (?); 5 — рибальський гачок.

¹⁵ Кучера М. П. Древний Плеснеськ.— АП, 1962, т. 12, с. 41, рис. 15, 7; Довженок В. И., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древнерусское місто Войнь. К., 1966, с. 89, табл. XIV, 5.

¹⁶ Зверуго Я. Г. Древний Волковыск. Минск, 1975, с. 35, рис. 9, 15, 16; Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло..., с. 100.

¹⁷ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие. Лук, стрелы, самострел. VIII—XIV вв.— САИ, 1966, ЕІ—36, с. 170, рис. 15, 12.

¹⁸ Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907—1909 гг.— ИАК, 1911, 43, с. 93, рис. 78, 7.

¹⁹ Розкопки В. Д. Барана.

стого піску. Посудини тонкостінні і крихкі, виготовлені на ручному гончарному крузі легкого та важкого типів, про що свідчать днища посудин: вони мають заглиблення на дні — округлі або прямокутні. Є і рівні днища.

Кухонний посуд є основним типом кераміки. Це горщики та почишки від них. Вони з низькою шийкою, середньо-профільовані, з опуклим плічком. Помітна тенденція до випрямлення вінець, які на зовнішній поверхні мають потовщення різного профілю: кутоподібне, овальне, округле, інколи двобічно опукле, що дає змогу поділити їх на кілька варіантів (рис. 7). В цілому горщики належать до другого типу кухонного посуду, який був виділений М. П. Кучерою на ряді пам'яток Середнього Подніпров'я, в тому числі на хуторі Половецькому²⁰. Цей тип відомий не лише на території Південної Русі, а й в Білорусії, РРФСР, на півдні України²¹. Деякі варіанти його є серед кераміки Молдавії, а також серед знахідок, виявлених за межами нашої країни, зокрема в Польщі та Чехословаччині²².

Рис. 5. Залізні знаряддя праці та зброя:
1 — стріла; 2 — п'ятка коси; 3 — уламок леза скирни; 4 — коса.

Результати розкопок підтверджують і деякою мірою уточнюють датування поселення, визначене нами раніше²⁴. Щодо цього певне значення мають виявлення безпосередніх слідів домонгольського етапу життя на поселенні (у житлі № 5) та вивчення типу забудови другої половини XIII—XIV ст. і планування поселення. Проте найбільше значення для датування має аналіз складу знахідок та його зіставлення з широко відомим інвентарем пам'яток XII—XIII ст.

Слід зазначити, що на зміни, які сталися в археологічному матеріалі після монголо-татарської навали, звернув увагу ще Б. О. Рыба-

²⁰ Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. — Слов'яноруські старожитності. К., 1969, с. 181.

²¹ Там же; Бліфельд Д. І. Дослідження древнього Белгорода, с. 32—34; Богусевич В. А. Розкопки на горі Киселівці..., с. 66—72; Кубышев А. И. Раскопки средневекового поселения; Сымонович Э. А. Раскопки поселения Ломоватое 2.—КСИИМК, 1960, вып. 79, с. 21—26; Штыхов Г. В. Древний Полоцк. Минск, 1975, с. 81, 82; Зверуго Я. Г. Указ. соч., с. 63; Воронин Н. Н. Раскопки в Ярославле.—МИА, 1949, вып. 11, т. 1; Алексеев Л. В. Раскопки древнего Браслава.—КСИА АН СССР, 1960, вып. 81, с. 99—100; Смирнова Г. П. Опыт классификации керамики древнего Новгорода.—МИА, 1956, вып. 55, с. 242—247.

²² Хынку И. Г. Раскопки на селище XII—XV вв. Лукашовка V.—КСИА, АН СССР, 1961, вып. 86, с. 89—91, рис. 36, 14—18; Kruppé J. Studia nad ceramika XIV wieku ze starego miasta w Warszawie. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1961; Necuda V. Reichertová K. Středověká keramika. Moravské muzeum v Brně. Musejní spolek v Brně, 1968.

²³ Беляєва С. О. Розкопки поселення..., с. 102.

²⁴ Там же.

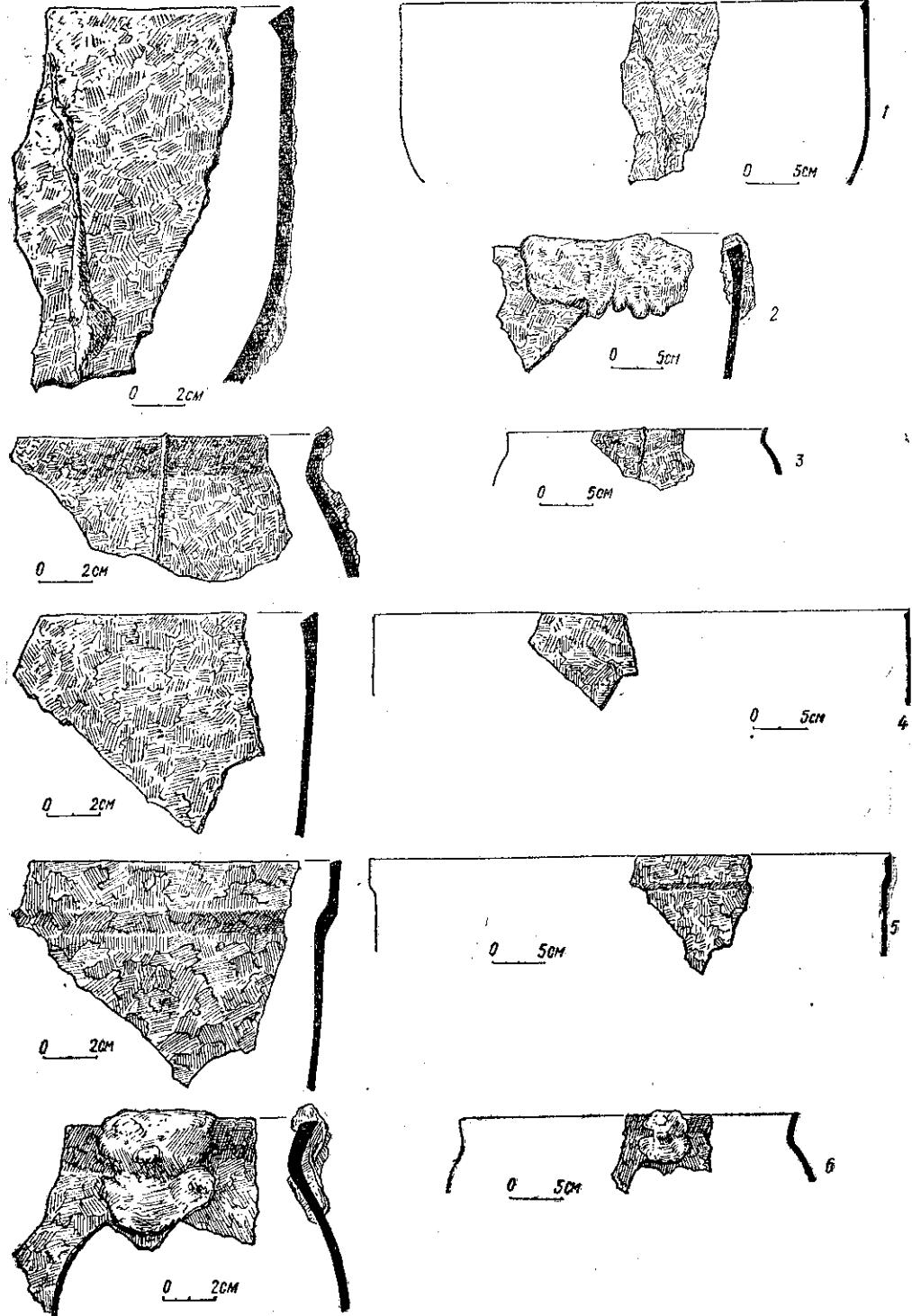

Рис. 6. Реконструкція форм чавунних казанів.

ков²⁵. Справді, навіть перші роки дослідження Озарицького поселення переконують у цьому: серед знахідок немає таких широко розповсюджених у попередній час речей, як черпаки, корчаги, шиферні пряслиця, скляні браслети тощо. Дуже мало амфорних черепків. У культурному шарі в той же час наявні речі, які були характерні для більш раннього періоду (насамперед основні види залізних знарядь праці), а також нові, що з'явилися лише у післямонгольський час. Одні з них

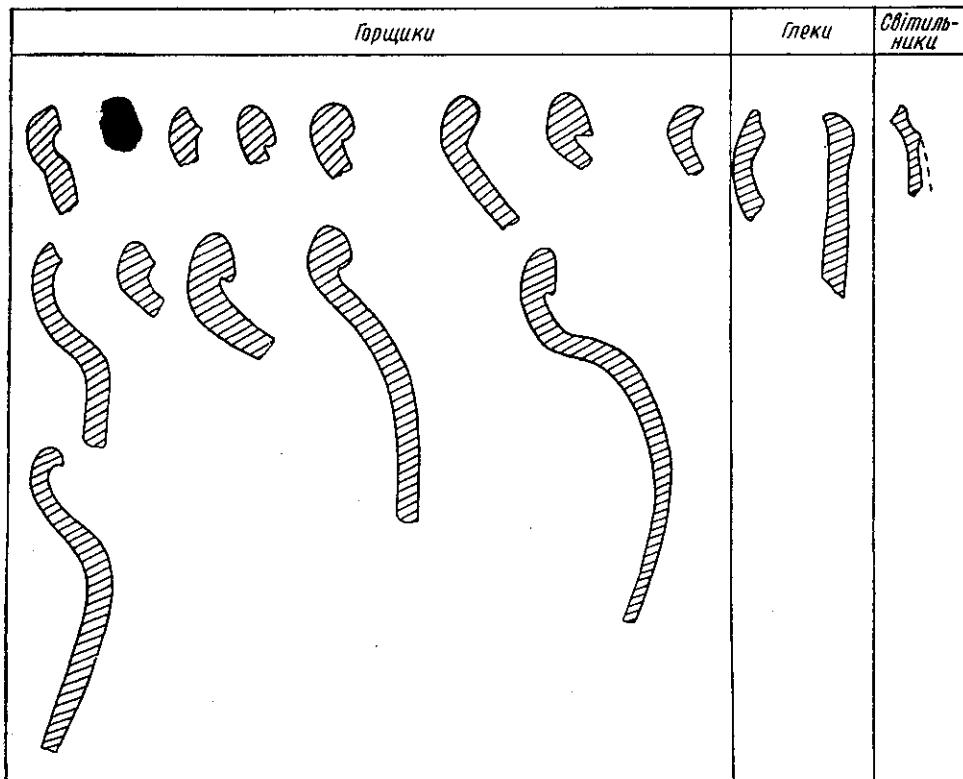

Рис. 7. Кераміка з поселення поблизу с. Озариці.

(коси, ножі, типи кухонної кераміки) генетично пов'язані з попередніми типами і відрізняються тільки деякими рисами, інші поки що зовсім невідомі на давньоруських пам'ятках XII — першої половини XIII ст. До таких знахідок належать чавунні казани, аналогії яких є у матеріалах комплексу Комарівки, датованому татарським диргемом 1360—1368 рр.²⁶. Це дає підставу і для датування Озарицького поселення. Характерно, що й на північному сході Русі (Володимир) знахідка чавуну трапилася у шарі XIII—XIV ст.²⁷, а найближчі до наших болгарські казани Поволжя датуються початком XIV, але не раніше кінця XIII ст.²⁸. Цю дату підтверджує і знахідка стріли ромбоподібного типу 49А, який відомий на археологічних об'єктах лише з другої половини XIII ст. і зникає в XV ст.²⁹.

Важливим матеріалом для датування поселення є кераміка, що знаходить аналогії на багатьох чітко датованих пам'ятках Східної

²⁵ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 534—535.

²⁶ Кубышев А. И. Раскопки средневекового поселения..., с. 49—50.

²⁷ Ефимова А. М. Черная металлургия города Болгары. — МИА, 1958, № 61, с. 306.

²⁸ Смирнов А. П. Волжские булгары. — Труды ГИМ, 1951, вып. 19, с. 114—115.

²⁹ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие..., с. 69.

Європи. Серед південноруських старожитностей час її визначається за матеріалами Замкової гори (Київ) — XIV—XV ст. — та Комарівки — другою половиною XIV ст. на підставі монет³⁰. Зіставлення деяких форм озаричанської кераміки з деякими пам'ятками Білорусії, датованими за дендрохронологією, показує, що початок життя на поселенні післямонгольського часу слід відносити, мабуть, до 60-х років XIII ст. Насамперед це стосується горщиків, вінця яких мали потовщення кутоподібного профілю. Аналогічний підтип (тип V, підтип Б) починає своє функціонування у Половецьку з середини XIII ст.³¹ Дуже близькі до нього і деякі форми типу IX підтипу А з Волковиська, які також з'являються не пізніше середини XIII ст.³² На тих самих пам'ятках відомі й інші варіанти вінця, зафіксовані в озаричанських матеріалах.

Така кераміка знайдена і під час розкопок стародавнього Браслава, де вона датується XIII—XIV ст.³³ Аналогії є також у кераміці Водяницького городища, Болгар та інших пам'яток Поволжя, на яких вона добре датується джучиськими монетами XIV ст.³⁴ На північному сході, у Ярославлі, поява вінця з потовщеним відзначена у XIII—XIV ст., але аналогії озаричанських посудин датуються вже XV ст.³⁵ У Новгороді вінця з округлим валиком також з'являються пізніше — у XV ст.³⁶ Таким чином, десь із середини XIII ст. починається формування нових типів кухонного посуду, що були генетично зв'язані з посудом попереднього часу. Практично нові форми поширюються на всій території Давньоруської держави, хоч поява деяких варіантів оформлення вінця не зовсім синхронна на різних її частинах. Не лише у кераміці, а й у інших проявах матеріальної культури, розглянутих вище, спостерігається спільність основних рис. Це дає змогу ставити Озаричанське поселення поряд з синхронними пам'ятками Південної Русі, а також пам'ятками інших руських земель.

Матеріали поселення, безперечно, свідчать про те, що незважаючи на тяжкі наслідки монголо-татарської навали, а також постійну небезпеку з боку татар, життя тут не тільки тривало, а й розвивалося. Велику позитивну роль у цьому процесі відіграло збереження традицій давньоруської культури, її високих досягнень. Не дивно, що глибокий зв'язок з цим часом відзначається у комплексі всіх матеріальних залишків. Дослідження пам'яток післямонгольського періоду тільки-но починається, і тому деякі з висновків мають ще попередній характер. Проте, безперечно, нові дані розширяють джерелознавчу базу, що має важливе значення для дальнього вивчення матеріальної культури цього часу, для розуміння соціально-економічного розвитку доби розвинутого феодалізму³⁷.

³⁰ Богусевич В. А. Розкопки на горі Киселівці..., с. 66; Кубышев А. И. Раскопки средневекового поселения..., с. 50.

³¹ Штыхов Г. В. Указ. соч., с. 81, 82, рис. 40.

³² Зверуго Я. Г. Указ. соч., с. 63, рис. 22, тип IX, 2, 3, с. 66.

³³ Алексеев Л. В. Указ. соч., с. 99—100, рис. 46, 1—3.

³⁴ Полубояринова М. Д. Русская керамика с Водянского городища.— КСИА АН СССР, 1972, вып. 129, с. 90—95.

³⁵ Воронин Н. Н. Раскопки в Ярославле.— МИА, 1949, т. 1, вып. 11, с. 186 (середній шар Б, верхній шар Г XV ст.).

³⁶ Смирнова Г. П. Опыт классификации керамики древнего Новгорода, с. 242—247, рис. 6, 10; 7, 4; 8, 4.

³⁷ Рыбаков Б. А. О двух культурах русского феодализма.— Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970, с. 23—33.

С. А. БЕЛЯЕВА

Раскопки средневекового поселения на р. Сейм

Резюме

В статье публикуются материалы раскопок средневекового поселения XIII—XIV вв. у с. Озаричи Конотопского района Сумской области в 1972 г. В процессе исследования были закончены раскопки гончарной мастерской, начатые в предыдущем сезоне, а также обнаружены еще четыре жилища и столько же хозяйственных построек. Все жилища, кроме одного, были наземными, прямоугольной в плане формы с выступом- входом, площадью до 47 м² и с остатками глиняобитых печей на деревянном каркасе. Найден богатый инвентарь: железные орудия труда, предметы бытового назначения, оружие, фрагменты чугунных котлов, кружальная керамика.

Предварительный сравнительный анализ материалов Озаричского поселения с южнорусскими, а также другими памятниками территории Древней Руси свидетельствует об общности основных проявлений материальной культуры. Большую роль в этом процессе сыграло сохранение народом основных традиций прошлого. Раскопки поселения показывают, что несмотря на тяжелое наследие монголо-татарского нашествия, здесь происходило дальнейшее поступательное развитие культуры. Новые данные имеют немаловажное значение для исследования наименее изученного периода средневековой истории.

Studien zur lausitzer kultur.
Zeszyty naukowe
Uniwersytetu Jagiellońskiego, 352.
Prace archeologiczne, zeszyt 18.
Warszawa—Kraków, 1974

Дослідження лужицької культури.
Наукові зошити
Ягеллонського університету, 352.
Археологічні праці, зошит 18.
Варшава — Краков, 1974

У збірнику вміщено п'ять наукових статей, чотири з яких стосуються проблематики культур передлужицького і лужицького періодів на території Польщі, остання — хронології паконечників стріл скіфського типу, виявлених у північній частині Середньої Європи.

Збірник відкриває праця М. Гедля «Anfänge der Lausitzer Kultur» («Початки лужицької культури»), яку можна вважати результатом дальших досліджень автора з цієї теми (див. статтю *Gedl. M. Studia, nad wczesną fazą kultury lusuziekiej w Środkowej i Wschodniej Polsce.— Archeologia Polski*, 1967, t. 12, z. 2). На думку дослідника, процес утворення лужицької культури не був у тогочасній Європі відособленим явищем. На основі різних більш ранніх культур виникала низка пізніших — типу урнових полів, в тому числі лужицька. Проте їх остання, від самого початку її утворення, не становилає єдиної цілості, а ділилася на відмінні локальні групи, що сформувалися на різноманітному культурному підґрунті. Неодноково і неодночасно проходив дальший процес їх формування.

Автор вважає, що поява лужицької культури найкраще простежується на території Середньої і Верхньої Сілезії. В II періоді епохи бронзи тут формуються три скupчення найраніших лужицьких комплексів (у Верхній і Середній Сілезії та над Качавою в Нижній Сілезії). Згодом лужицька культура поширяється у Північній Моравії, Лужиці, Східній Саксонії, Північно-Західній Словаччині. У Північній Сілезії, Великопольщі, Північно-Східній Чехії, Східній Бранденбургії і на значній території тишинецької культури, зокрема в верхів'ях Вісли, Середній Польщі і на Куявах, початок лужицької культури, за датуванням автора, припадає на III період епохи бронзи (бронза D). Крім того, на території Середньої Польщі і Куяв утворюється локальна так звана константинівська група, яку М. Гедль вважає найранішим проявом східнолужицької культури. Її дальший розвиток відбувається вже наприкінці III і на початку IV періодів епохи бронзи (згідно з прийнятою в польській археології періодизацією). У цей час вона проникає на Помор'я і Хелмінські землі, як припускає дослідник, під впливом західнолужицьких груп.

Неабиякого значення у формуванні окремих лужицьких комплексів автор надає найранішим сілезьким групам, вважаючи, наприклад, що під впливом останніх виникають перші пам'ятки в Моравії, Великопольщі, Північно-Східній Чехії і Західній Малопольщі. Утворення тарнобжеської групи лужицької культури відбулося, на думку дослідника, протягом III періоду епохи бронзи. В IV періоді в межиріччі Вісли і Сану існують вже зовсім сформовані комплекси цієї групи, в чому немалу роль відіграли закарпатські культури, насамперед Ноа, а згодом, у періоді гальштат А, культура Гава.

Стаття М. Цабальської «Die Problematik der ältesten, mit Buckelornamenten verzierten Keramik aus dem Gebiete Kleinpolens, unter Berücksichtigung des Materials aus Maszkowicce, Kreis Nowy Sącz» («Проблема найдавнішої кераміки з гудзевим орнаментом на території Малопольщі в світлі досліджень над матеріалами з Машковіц, пов. Нови Сонч») присвячена аналізу оригінального керамічного комплексу, що був виявлений у земляників споруді нижнього шару пам'ятки в Машковіцах, та проблематиці, з ним пов'язаній.

Земляникова яма була заповнена уламками горщиків, мисок, амфороподібного посуду, глечиків, кубків, маленьких посудинок і друшляків, серед яких 70% становили горщики (тиольпанолідіні з широкою і звуженою шийкою, опуклобокі, банкноподібні). Проведений дослідницю аналіз показав, що найближчі аналогії для посуду з Машковіц є на території Словаччини, в пам'ятках культури типу Оттомань. Кухонний посуд має спільні риси з керамікою мадяровської культури.

Як припускає М. Цабальська, творці вказаної пам'ятки прийшли на землі сучасної Малопольщі з півдня в період бронзи В (за П. Райнекке) і були представниками

мадяровської культури зі значними елементами культурного кола типу Отомань (гудзово-спіральної кераміки). Прихід їх у Підкарпаття, на думку М. Цабальської, пояснюється економічними контактами з населенням тищінецької культури (обмінна торгівля, предметом якої був, зокрема, бурштин). Матеріал з Mashkovic допомагає уточнити дату поширення гудзового орнаменту, синхронізувати його появу з тищінецькою культурою.

Наступна стаття «Chronologie der Nadeln in der Frühphase der Lausitzer Kultur» належить перу Р. Кіллі і стосується хронології шпильок раннього періоду лужицької культури. Автор виділяє шпильки за типом головки: з кулястою головкою і потовщеною гофрованою шайкою; з відігнутою убік у вигляді ручки; потовщеною (Kolbenkopfnadeln); профільованою; лебединоподібною і головкою у вигляді печатки. Найранішими, на думку дослідниці, є перші, що з'являються вже в II періоді епохи бронзи, зокрема на півдні поширення лужицької культури. До раннього типу зараховано і шпильки з головкою у вигляді ручки, які пов'язуються з шаблеподібними характерними для II періоду епохи бронзи. Шпильки з потовщеною головкою походять з території Саксонії і на землях Польщі поширюються в середні III періоду бронзи. Приблизно в цей час стають відомі шпильки з головкою у вигляді печатки, хоч вони датовані лише на підставі кераміки. Найчисленнішими є зафіковані в різночасних комплексах екземпляри з профільованою головкою. Серед них вирізняються більш ранні — III періоду бронзи і шпильки другої та третьої відміні, які автор з певним застереженням датує переходним часом від III до IV періоду. Довше існують також шпильки з лебединоподібною головкою. Найраніші з них були знайдені у пам'ятках III періоду, більшість, однак, виявлено вже в комплексах IV.

Проведені дослідження дали змогу Р. Кіллі визначити три етапи розвитку ранньолужицьких шпильок. Перший припадає на кінець II і початок III періодів епохи бронзи (екземпляри з кулястою головкою і у вигляді ручки та перша відміна шпильок з потовщеною головкою); в половині цього ж періоду з'являється перша відміна з профільованою головкою, а в кінці — друга, з потовщеною. Другий етап автор датує серединою і кінцем III періоду бронзи (розвиток шпильок третьої відміни з потовщеною головкою і другої, з профільованою, а також продовження існування лебединоподібних). Третій, що припадає вже на IV період епохи бронзи, дає лише один новий тип шпильок — з головкою у вигляді печатки.

Стаття Б. Бугайської «Untersuchung der Struktur der Population in der Tarnobrzeg—gruppe» («Дослідження над структурою популяції населення тарнобжеської групи») написана на підставі аналізу остеологічних матеріалів з тілопальних могильників тарнобжеської групи лужицької культури в Бахожу — Ходорувці, Кнапах, Мокшишові і Тшенсувці. Як вказують зібрані на могильниках залишки поховань, смертність населення припадала в основному на дві вікові категорії: дитячий і зрілий вік, що характерно для суспільства зі значним натуральним приростом і малою кількістю людей старшого віку. Дослідниця наводить дані середньої тривалості життя, що становить: в Кнапах — 28 років, Мокшишові — 27, Бахожу — Ходорувці — 22,8 і в Тшенсувці — лише 18,6. Таке явище пояснюється великою смертністю серед дітей.

Я. Ходоровський у статті «Bemerkungen über die Chronologie der Pfeilspitzen skythischen Typs im Nordteil von Mitteleuropa» виділяє дві хронологічні групи наконечників стріл скіфського типу, виявлених на півночі Середньої Європи. До першої групи включено знахідки з Кшеноюці, Собутки, Стшегоні і ранніх пам'яток у Поляновицях, Смолиницях і Віціні. Тут виявлено наконечники архаїчних форм, які в скіфських пам'ятках трапляються в другій половині VI ст. до н. е. Автор припускає, що до цієї групи можна віднести стріли в Г'ясеччині і Жендковіц. До другої групи він зараховує на самперед знахідки з Адамова, Яромежіц, Каменіц, Кжетц Крупівці і Кубін та пізніших пам'яток зі згаданих вже Поляновіц, Смолиниц і Віцін, де зібрано наконечники стріл, які на скіфській території з'являються щойно в V ст. до н. е. і поширяються за її межами дещо пізніше.

Автор робить висновок, що наявність в північній частині Середньої Європи двох різночасних груп наконечників скіфського типу заперечує думку про «скіфську експансию» в певному окресленому часі. Імовірно, що в другій половині VI—V ст. до н. е. ці землі стали зоною скіфських грабіжницьких нападів, які час від часу повторювалися. Вихідним пунктом могла бути Середньодунайська низовина, де часто перебували скіфи-кочівники.

Збірник археологічних праць Ягеллонського університету вдало укомплектований. Вміщені в ньому матеріали є результатом грунтовних наукових досліджень, присвячених цікавим і актуальним питанням з археології бронзової і початку залізної епохи Центральної Європи.

Л. І. КРУШЕЛЬНИЦЬКА

О. М. ПРИХОДНЮК
Слов'яни на Поділлі
(VI—VII ст. н. е.). К., 1975

Період третьої чверті I тисячоліття н. е.— одна з найцікавіших і водночас ще недостатньо вивчених сторінок історії не тільки східних слов'ян, а й більшості народів Європи.

Одним з основних джерел для вивчення ранньої історії східних слов'ян є археологічні матеріали. Дослідження пам'яток третьої чверті I тисячоліття н. е., розпочате С. С. Гамченком на початку нашого століття, набуло широкого розмаху у 50-х роках. Проведено чимало археологічних розкопок на Поліссі, Подніпров'ї, Волині, Середньому і Верхньому Дністрі, у Північній Буковині та на Поділлі. З'явилася низка монографій, присвячених характеристиці різних локальних варіантів тогочасної культури східних слов'ян.

Науковий інтерес з цієї серії становить праця О. М. Приходнюка, яка заповнює прогалину у вивченні пам'яток на території Поділля. Монографія добре ілюстрована. Її відкриває вступ, у якому подано загальну характеристику періоду і короткий огляд історії дослідження східнослов'янських старожитностей третьої чверті I тисячоліття н. е. з особливим наголосом на вивченні пам'яток Поділля і сусідніх територій. Автор чітко визначає досліджувану територію, формулює основні завдання праці.

Перший розділ присвячено узагальненій морфологічній характеристиці матеріальної культури ранньослов'янського населення Поділля. Автор детально розглядає топографію і планування поселень, їх стратиграфію, причому порушує цілий комплекс питань, пов'язаних з будівництвом житлових і господарських споруд, і вдається до аналізу рухомого інвентаря пам'яток. Речові знахідки згруповані за матеріалом, з якого їх виготовлено (кераміка, вироби з металу, каменю, кістки й скла). окремо розглянуті скуні, на жаль, дані про поховальний обряд. У результаті розділ розкриває картину локального подільського варіанта раний слов'янської матеріальної культури третьої чверті I тисячоліття н. е.

Вдалою є спроба реконструкції жител з врахуванням етнографічних паралелей. Проте менш переконливим здається зауваження для ілюстрації опису так званого слов'янського житла за Ібн Русте (с. 16). Цей опис, що раз у раз повторюється на сторінках літератури, фактично дає уявлення не про житло, а про типову домашню лазню.

Білький інтерес становить другий розділ, де порушено питання періодизації і датування. Завдання автора було не легким, оскільки на багатьох досліджуваних пам'ятках датуючі речі відсутні і лише на окремих представлена поодинокими зразками. У цій ситуації О. М. Приходнюк в основу датування поклав розробку відносної хронології кераміки, отриману за допомогою порівняльно-типологічного методу. Цю схему він зіставив із датуванням окремих споруд на основі археомагнітного методу, який на території України дає точність ± 25 років. Зіставлення підтвердило правильність розробленої хронології і допомогло визначити абсолютні дати в межах VI—кінця VII ст. н. е. Цілком імовірним є припущення автора, що загибел значної частини поселень в VII ст. н. е. можна пов'язувати з аварською навалою (с. 48).

О. М. Приходнюк переконливо аргументує свою позицію у питанні про час появи східнослов'янської примітивної кружальної кераміки. При цьому він вказує на два етапи розвитку: для першого характерний ліпний посуд, на другому з'являються посудини, сформовані на примітивному кругі. Подільські пам'ятки з керамікою першого етапу він датує загалом VI—VII ст. н. е., а другого — VIII—IX ст. н. е.

Ця схема, розроблена автором на основі матеріалів Поділля, знаходить широкі паралелі на території Прикарпаття і Волині. Зокрема, це стосується спроби виділення найранішої примітивної кружальної кераміки VIII—IX ст. н. е., запропонованої в свій час М. П. Кучерою і В. В. Ауліхом та підтвердженої пізніше В. Д. Бараном¹.

Проте згадана схема не є універсальною і не може охоплювати всю ранньослов'янську територію. Так, у районі Прип'ятського Полісся примітивна кружальна кераміка з'являється щойно в IX ст. Таке явище закономірне, бо воно пов'язане з несприятливими природними умовами Полісся, що були однією з причин відставання цієї території в культурному й економічному розвитку. Тому аж ніяк не можна погодитися з думками І. П. Русанової, яка намагається попільнську схему нав'язати всій східнослов'янській території².

¹ Кучера М. П. Гончарная керамика дофеодального времени из раскопок древнего Плиснеска.— СЛ, 1962, № 1; Ауліх В. В. Славянское поселение у с. Рипнев (Рипнев I) Львовской области.— МИА, 1963, № 108; Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972, с. 97—100.

² Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. М., 1973, с. 19—20; І. П. Русанова пише, між іншим, що в кількох спорудах ріпнівського селища, які належать до другого періоду, поряд з ліпними посудинами знайдено уламки гончарних. Насправді ж керамічний комплекс другого періоду ріпнівського селища складається в основному з уламків примітивного кружального посуду, а фрагменти ліпного нечисленні.

Спроба перенести дату появи найранішої східнослов'янської кружальної кераміки аж на IX ст. виникла під впливом застарілчих концепцій про культурну відсталість східних слов'ян. Дніпровське Правобережжя, і зокрема його південна і західна частини, мало тісні культурні зв'язки з Північним Причорномор'ям та Подунав'ям з їх багатими традиціями, що сягали ще античних часів. Тому залучення аналогій між цими землями і територіями Словаччини, Болгарії, Угорщини, Південної Польщі історично обґрунтоване (всупереч думці І. П. Русанової).

У наступному розділі монографії на основі аналізу сукупності усіх досліджених об'єктів, знайдь праці, продукції виробництва тощо автор відтворює основні риси господарської діяльності слов'янського населення Поділля. Найбільшу увагу приділено сільськогосподарській галузі на чолі з землеробством, якій належало провідне місце в економіці ранньослов'янського суспільства.

Дослідник зібрав чимало матеріалів для характеристики розвитку металургійного виробництва, зокрема сиродутного процесу добування заліза. Особливо цікаві результати підрахунків можливої продукції Гайворонського металургійного центру, які дали підставу для припущення, що цей центр виготовляв, очевидно, залізо для обміну і міг обслуговувати кілька поселень мікрорайону. Важливий також висновок про імовірне виділення в окрему галузь ремесла залізодобувної і залізоробної (ковальської) справи вже на даному етапі.

По-новому автор підійшов до розгляду розвитку продуктивних сил та соціальних відносин. Інтерпретуючи результати досліджень Городоцького поселення, він застосував метод палеоекономічного моделювання землеробсько-скотарського господарства, завдяки чому значно конкретизував картину господарського життя ранніх слов'ян, визначив приблизний економічний потенціал ранньослов'янського поселення і розкрив причини розташування багатьох тогочасних пам'яток групами по кілька небезпек осель разом.

Такий метод застосований для вивчення ранньослов'янських пам'яток VI—VII ст. н. е. вперше, а наведені в книзі спостереження і висновки мають значення і для інших східнослов'янських територій. У розділі IV, заключному, визначається місце пам'яток Поділля третьої четверті I тисячоліття н. е. серед інших східнослов'янських старожитностей. О. М. Приходнюк вказав на однорідність основних рис ранньослов'янських пам'яток цього часу на величезній території їх поширення, що виявляється в усіх майже галузях їх багатогранної матеріальної культури. Водночас автор підкреслює і наявність локальних, етнографічних відмінностей подільської групи, які полягають в поєднанні корчакського і пеньківського елементів. Це явище він пояснює інфільтрацією різноплемінних елементів на територію Поділля.

Порівнюючи різні риси ранньослов'янської культури Поділля з відповідними проявами черняхівської культури цього району, автор дійшов висновку, що в окремих категоріях ранньослов'янського матеріалу простежується черняхівська підоснова. Це проявилось як у галузі житлобудування, так і в кераміці, в якій помітний, з одного боку, типологічний зв'язок між ліпною групою черняхівської кераміки з окремими типами ранньослов'янського посуду і, з другого — наявність у безсумнівно чистих ранньослов'янських комплексах поселень в Усті невеликої кількості кружальних посудин черняхівського типу. Тому переконливо є думка автора, «що слов'янські старожитності третьої четверті I тисячоліття н. е. на Поділлі якоюсь мірою культурно-історично пов'язані з черняхівськими пам'ятками» (с. 75). Як стверджує О. М. Приходнюк, для Поділля характерний спадковий розвиток слов'янських пам'яток, свідченням чого є поселення, які прoisнували безперервно з VI по IX ст. Такий генетичний зв'язок між ними є також доказом слов'янської належності пам'яток VI—VII ст.

У заключній частині розділу автор, враховуючи наявність на ранньосередньовічних пам'ятках Поділля рис, характерних для матеріальної культури уличів і тиверців, та літописні повідомлення про ці племена, висловлює припущення, що територія Поділля в другій половині I тисячоліття н. е. входила в ареал уличко-тиверського населення. Основні положення праці коротко підсумовані у висновках.

Описова частина книги — це «Огляд ранньосередньовічних пам'яток Поділля». Тут подано їх короткий опис, причому пам'ятки упорядковані за групами (поселення, поховання, металургійний центр), а в межах підрозділів — в алфавітному порядку. На жаль, не всі вони описані з однаковою точністю, що зумовлено різною якістю публікацій, використаних автором. Особливу цінність мають ті частини «Огляду», в яких підсумовано результати оригінальних стаціонарних досліджень, проведених О. М. Приходнюком, зокрема на поселеннях в с. Городку, Усті та Бакоті. Ним досліджена майже половина відомих зараз на Поділлі ранньослов'янських жителів.

У рецензований книзі де-не-де є дрібні неточності, авторські недоробки, наприклад у датуванні Зимнівського городища (с. 46) та послианні на публікацію цієї пам'ятки³. На с. 51 поселення в Дем'янові, Бовшеві та Зеленому Гаю пов'язані з територією Західної Волині, а насправді вони розташовані у Подністров'ї. Проте це не впливає на загальну оцінку монографії, яка збагатила радянське слов'яно-знавство новими матеріалами з історії ранньослов'янського населення Поділля. Праця відзначається чіткою структурою, науковий стиль вдало поєднаний з доступністю викладу, що сприятиме розширенню кола читачів.

B. B. АУЛІХ

³ Ауліх В. В. Зимнівське городище. К., 1972, с. 89.

С. П. ПАЧКОВА

Урнове поховання в с. Гринчук на Середньому Дністрі

Під час розкопок давньоруського городища XII—XIII ст., розташованого на скелястому мису над Дністром поблизу с. Гринчук Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, у 1974 р. відкрито трупоспалювальне поховання (рис. 1). Залишки кремації містилися в урні, яка збереглась повністю, але була роздавлена, певно, тому, що глибина поховання невелика: вінця урни виявлено на рівні 0,3 м від сучасної поверхні (днище — на глибині 0,55 м). Урна наповнена перепаленими кальцинованими фрагментами кісток, серед яких траплялись окрім залишкі деревного вугілля, хоч попелу не було. Серед кісток був залізний ніж з ледь горбатою спинкою, довжина леза 7,5 см, широта 1,2 і довжина черешка 3,8 см. Ніж зберігся добре, слідів вог

нища немає (рис. 2, 1). Крім того, в урні знайдено три уламки залізних виробів, які, певно, побували у вогні. Можливо, це також був ніж, але набагато більший за розмірами. Поряд з урною, з західного боку в землі на рівні днища лежали нечисленні фрагменти кальцинованих перепалених кісток, переміщаних із залишками деревного вугілля і трьома-четирма невеликими уламками стінок кухонного горщика, за якими йо-

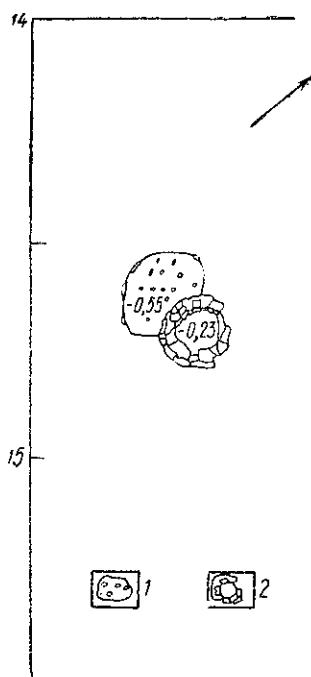

Рис. 1. План поховання:
1 — вуглинки, кальциновані кістки, уламки стінок горщика; 2 — залишки урни; 3 — глибина від рівня сучасної поверхні (в метрах).

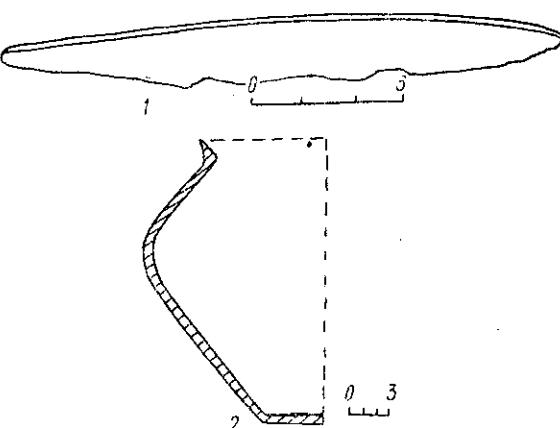

Рис. 2. Речі з поховання:
1 — ніж; 2 — профіль урни.

го форму відновити неможливо. Урна й уламки горщика не мали слідів перебування у похованальному вогнищі. Контури могильної ями не простежені.

Аналіз остеологічного матеріалу з поховання, проведений доктором біологічних наук Є. І. Даниловою, дав такі результати: серед залишків кремації вдалося визначити фрагменти правої виличної кістки та потиличної, а також багато дрібних уламків кришки черепа і велику кількість діафізів трубчастих кісток дорослої людини. Біля урни лежали перепалені фрагменти лопатки і трубчастих кісток дрібної тварини.

Урна являла собою чорнолощений, широкогорлій горщик висотою 22,5 см, корпус якого різко звужений до днища (рис. 3). Діаметр днища 9 і вінець — 20 см. Найбільша опуклість горщика (діаметр 28,5 см) розташована дещо вище середини

його висоти. Шийка урни злегка відігнута назовні, висота її понад 2 см. Вінця скочені всередину, внаслідок чого профіль шийки в розрізі має чітку трикутну конфігурацію (рис. 2, 2).

Культурна належність поховання може бути визначена за похованальним обрядом і формою урни. Подібний обряд характерний для ряду культур Східної та Середньої Європи рубежу нашої ери: урнові трупоспалювальні поховання відомі в пшеворських могильниках латенського часу і значно поширені в римський час¹; у зарубинецьких могильниках Полісся і Середнього Подніпров'я вони становлять від 4 до 28%². У пам'ятках культури Поянешти — Лукашівка це основний вид поховань³. Урнові трупоспалювальні поховання характерні для культур, більш віддалених від Середнього Дністра, зокрема для оксивської, що займала Північну Польщу, і ясторфської, локалізованої у трибалтійському межиріччі Одера та Ельби⁴.

Дане поховання за обрядом найбільше наближається до урнових поховань могильників Поянешти — Лукашівки. Правда, для них більш характерними були трупоспалення в урні з кришкою⁵. Близькі аналогі можна знайти в Лукашівському могильнику⁶. Там в 9 з 21 поховання були виявлені вуглинки в засипці могильної ями або в урні. Форма урни з поховання в с. Гринчук близька до деяких лукашівських (поховання № 5, 7, 21). Нарешті, урнові трупоспалювальні поховання культури Поянешти — Лукашівка не мають посудин-приставок, що відрізняє їх від поховань зарубинецької, пшеворської, ясторфської культур.

Рис. 3. Урна з поховання.

ної ями або в урні. Форма урни з поховання в с. Гринчук близька до деяких лукашівських (поховання № 5, 7, 21). Нарешті, урнові трупоспалювальні поховання культури Поянешти — Лукашівка не мають посудин-приставок, що відрізняє їх від поховань зарубинецької, пшеворської, ясторфської культур.

Розглянута пам'ятка відрізняється від поховань Лукашівського могильника наявністю біля урни іерапалених кісток дрібної тварини і уламків стінок кухонного горщика. Стіни останнього не дають змоги встановити його культурну належність. Слідів перебування у вогнищі вони не мають. Усе назване якоюсь мірою наближає описане поховання до пшеворських, хоч в останніх окрім черепки, що супроводять урнові трупоспалювальні поховання, здебільшого були повторно опалені⁷.

Датуючих речей у похованні не виявлено. Але за формулою похованальної урни його можна віднести до пізньолатенського часу.

**С. П. ПАЧКОВА
Урновое погребение
в с. Гринчук
на Среднем Днестре**

Р е з ю м е

При раскопках древнерусского городища XII—XIII вв. у с. Гринчук Каменец-Подольского района Хмельницкой области в 1974 г. открыто погребение, совершенное по обряду трупосожжения. Остатки кремации помещены в урну. По характеру обряда и форме урны это захоронение напоминает погребения культуры Поянешти — Лукашевка, но вместе с тем имеет элементы, присущие погребальному обряду могильников пшеворской культуры. Судя по форме урны, найденное погребение можно отнести к позднелатенскому времени.

¹ Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тыс. до н. э.—I половине I тыс. н. э.—В кн.: Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы I тыс. до н. э.—I тыс. н. э. М., 1974, с. 64.

² Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, 1972, с. 121.

³ Романовская М. А. Население Карпато-Днестровского района во II в. до н. э. (по археологическим материалам). Автореф. канд. дис. М., 1968.

⁴ Могильников В. А. Погребальный обряд культур III в. до н. э.—III в. н. э. в западной части балтского района.—В кн.: Погребальный обряд пламен Северной и Средней Европы в I тыс. до н. э.—I тыс. н. э. М., 1974, с. 136, 137.

⁵ Романовская М. А. Указ. соч.

⁶ Федоров Г. Б. Лукашевский могильник.—КСИИМК, 1957, вып. 68, с. 53, рис. 17, 10, 14.

⁷ Dąbrowska T. Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów.—Materiały starożytne i wcześnieśredniowieczne, t. 2. Warszawa — Wrocław — Kraków, 1973, s. 529.

А. Л. НЕЧИТАЙЛО

Надходження у фонди Інституту археології АН УРСР

За першу половину 1975 р. до фондів Інституту археології АН УРСР надійшла 21 колекція (№ 766—789) матеріалів, що походять з розкопок та розвідок, проведених науковими працівниками в 1950, 1956, 1958, 1962, 1963, 1969—1974 рр. у Київській, Чернігівській, Сумській, Черкаській, Дніпропетровській, Миколаївській, Запорізькій, Кримській, Хмельницькій, Чернівецькій областях, а також зі зборів 1946—1958 рр. О. О. Попка на Чернігівщині.

Група I. До неї входять 19 колекцій з таких пам'яток: трипільських (Чапаївка і Процев), черноліської культури (Суботів), ранньоскіфського часу (Жаботин), античних некрополів (Ольвія, Золоте), поселення і могильника зарубинецької культури (Завадівка), ранньослов'янського поселення (Рашків) і середньовічного (Озаричі), а також із замчищ в Суботові та Чигирині і фортеці в Студенцях. Сюди ж включено і матеріали розвідок.

Колекція № 768 налічує 1922 предмети з розкопок 1972 р. пізньотрипільського поселення (етап С І) в с. Чапаївці Києво-Святошинського району Київської області (правий берег Дніпра, урочище Церковщина) (керівник робіт В. О. Круц). Серед знахідок переважає фрагменти кераміки, виробів з кременю і кісток дуже мало. Посуд представлений горщиками, амфорами, кратерами, глечиками, кубками і мисками. Є велика кількість фрагментів посуду софіївського типу та пластика.

Колекцію № 769 становлять матеріали (320 предметів) трипільського поселення лукашівського типу, яке розташоване за 3 км на північ від с. Процев Бориспільського району Київської області в урочищі Косовцьова долина, де вперше в 1973 р. В. О. Круцом було розкопано одне житло. Як і в попередній колекції, тут переважає кераміка: лощений, «кухонний», розписний посуд; е грузило, антропоморфна статуетка, а також гранітний розтирадльник. Значний інтерес становить фрагмент посудини, виготовленої на гончарному кругу.

Колекція № 777 включає 55 предметів з розкопок 1972 р. Суботівського городища Чигиринського району Черкаської області (розкопки велись під керівництвом О. І. Тереножкіна і В. А. Іллінської). Крім кераміки І і ІІ ступеня черноліської культури наявні також кістяні, кам'яні та залізні вироби. Численні фрагменти посуду малобудківського типу.

Колекція № 776 містить 668 знахідок, зібраних під час робіт на ранньоскіфському поселенні Тарасова гора поблизу с. Жаботин Кам'янського району Черкаської області (керівники розкопок — О. І. Тереножкін і В. А. Іллінська). На цій етапонній пам'ятці так званого жаботинського етапу, що є перехідним між кінцем Чернолісся і пам'ятками старшої журівської групи, виявлена велика кількість фрагментів горщиків, черпаків, корчаг, мисок, в основному з орнаментом. Є окремі знахідки з каменю та кістки.

Колекція № 781 складається з 784 предметів з розкопок 1974 р. на західному схилі Заячої балки у передмісті Ольвії (начальник Заміського загону Ю. І. Козуб). Серед матеріалів раннього періоду VI—V ст. до н. е. є уламки амфор хіоського виробництва, столова сіроглинняна, червоноглинняна, чернолакова кераміка. Кухонний посуд представлено кружальлюю і ліпною керамікою. Важливою знахідкою є сіроглинняна урна у вигляді круглої посудини з криницею. За даними дослідника, така річ вперше виявлена в Ольвії. Серед теракот наявна маска Сілена. З унікального комплексу IV ст. до н. е. до колекції увійшли чернолакові канфари: один з штампованим орнаментом у вигляді пальмисток, другий з капельованим тулубом. Крім того, є уламки кілків та інші речі. Досить численні фрагменти чернолакової та червоноглиняної кераміки. Серед знарядь праці слід відзначити залізні ножі, керамічне пряслице, грузила.

Колекція № 785 налічує 1296 предметів з античних (некрополь і поселення) та середньовічних пам'яток поблизу с. Золоте Ленінського району Кримської області на березі Казантіпської затоки Азовського моря (розкопки провадились В. М. Корпусовою в 1973 р.). Серед античних знахідок (ІІ ст. до н. е.) — ліпний і кружальний, в тому числі червонолаковий, посуд і амфори; є прикраси, наприклад персні з гранатовими вставками, наявні й знаряддя, рибальські і ткацькі грузила, теракоти.

Надзвичайно цікаві середньовічні речі XIII—XIV ст., а саме предмети особистого вбрання, особливо тканини, позолочені лунпінці з діамантовим бісером, а також джуцицька монета. На Керченському півострові, за повідомленням керівника розкопок, пам'ятки такого роду відкрито вперше.

Колекція № 778 складається з 113 знахідок, зібраних під час розвідки 1957 р. Є. В. Максимовим на поселенні і могильнику поблизу с. Завадівка Кам'янського району Черкаської області. Колекція в основному включає кераміку зарубинецької культури.

Колекція № 766 в кількості 3814 предметів одержана в результаті дослідження слов'янського поселення біля с. Раців Хотинського району Чернівецької області (керівник експедиції В. Д. Баран). Найбільш масовий матеріал — кераміка, що поділяється на дві групи: ліпний посуд (горщики, миски, сковороди), який автор датує VII — початком VIII ст. н. с., і гончарний (горщики й миски, прикрашені хвилястим і штампованим орнаментом), що належить до верхнього горизонту XIV ст. Крім того, в колекції є вироби з заліза, бронзи, кістки й скла.

Колекція № 783 представлена матеріалами з розкопок, проведених С. О. Беляєвою в 1971 р. на середньовічному поселенні поблизу с. Озаричі Конотопського району Сумської області. Воно розташоване у заплаві р. Сейм за 2 км вище села, в урочищі Лутинні Грудки. В її складі — 623 предмети (знаряддя праці та кераміка). Найбільш цікаві фрагменти чавунних казанів, за якими поселення датується другою половиною XIII—XIV ст. Крім того, є невелика група ліпної кераміки пізньозарубинецького часу та доби пізньої бронзи і неоліту.

Колекції № 770, 771 та 773 складають матеріали досліджень замчища й Іллінської церкви в с. Суботові Чигиринського району Черкаської області. Розкопки об'єктів провадилися в 1970, 1972—1973 рр. під керівництвом Р. О. Юри. Зібрано 536 речей, в основному глиняний і скляний посуд, кахлі, черепиця, залізні вироби XVII ст. Наявні також окремі фрагменти давньоруського посуду, уламки кераміки зарубинецького часу та доби бронзи.

Колекція № 772 містить 85 предметів з розвідувальних розкопок Р. О. Юри біля Замкової гори в Чигирині Черкаської області. Тут, як і в попередніх колекціях, переважають фрагменти кераміки XVII ст., кахлі, металеві вироби.

Колекція № 774 представлена знахідками з розкопок 1969 р. кам'яної фортеці XVII—XVIII ст. у центрі с. Студенця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (керівник Р. О. Юра). Серед одночасних знахідок — 75 предметів: уламки кераміки з поливою, кахлі, вироби з металів.

Колекцію № 775 становлять знахідки (220 предметів) з восьми замчищ, п'яти селищ і монастиріща, що виявлені під час археологічних розкопок в 1969 р. на території Вінницької і Хмельницької областей (керівник Р. О. Юра). Більша частина речей належить XIV—XVIII ст. Є фрагменти кераміки трипільської культури і скіфського часу.

Колекція № 782 одержана в результаті дослідження С. О. Беляєвою в 1969, 1971 і 1972 рр. трьох поселень на правому березі р. Сейму в околицях сіл Лисогубівка (Піщаний кар'єр), Рибне і Озаричі Конотопського району Сумської області. Виявлені матеріали датуються VII—XIV ст. (41 предмет). Крім того, є один неолітичний горщик (Рибне) і один черняхівський (Озаричі).

Колекція № 779 складається з матеріалів розвідок 1950, 1962—1969 рр. Є. В. Максимова у Київській області поблизу сіл Ходосовичі, Щучинка, Пирогове, Селище, Ржинів, Кильїв та в с. Межиріччі Черкаської області. Знахідки представлені (240 предметів) керамікою і кам'яними виробами, що датуються часом від доби ранньої бронзи до початку I тисячоліття н. е.

Колекція № 787 представлена матеріалами розвідок по р. Орелі в Дніпропетровській і Харківській областях, що проводилися експедицією «Дніпро — Донбас» під керівництвом Д. Я. Телегіна в 1969—1973 рр. У колекції 7645 знахідок широкого хронологічного діапазону, в основному вироби з кременю та кераміки. Найбільш ранні з них належать до пізнього палеоліту і неоліту, серед найпізніших — ранньослов'янський і середньовічний посуд.

Колекція № 767 налічує 705 предметів, зібраних в 1946—1958 рр. О. О. Попком поблизу Чернігова. Тут представлено здебільшого фрагменти глиняного посуду культури багатоваликової кераміки, тшинецької і комарівської культур, а також доби раннього заліза і раннього середньовіччя. Дещо пишніший асортимент знахідок Київської Русі.

Група II. В її складі — дві колекції, одержані експедицією під керівництвом В. І. Бідзілі при розкопках курганів у 1971 і 1972 рр. на новобудовах Запоріжжя.

Колекція № 784 включає матеріали (80 предметів) з кургану Висока Могила і ще двох насипів цієї групи, розташованих на захід від с. Балки Васильківського району Запорізької області. Серед інвентаря ямної культури — глиняний посуд, мідний ніж, кістяні проколки і молоточкоподібні шпильки. В числі предметів катакомбної культури — кам'яні шліфовані сокири і розтиральніки, дерев'яний посуд та унікальна знахідка — дерев'яне рало. Сюди ж входили і найважливіші кіммерійські комплекси Високої Могили, які передані до Київського державного історичного музею.

Колекція № 786 містить 256 предметів. Це матеріали розкопок курганних груп I, II, III на землях радгоспів «Степовий» і «Дніпровський» поблизу с. Заповітне Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області (керівник загону В. В. Отрощенко). З 16 курганів надійшли кераміка, кістяні й бронзові вироби ямних, зрубних пам'яток і культури багатоваликової кераміки. Крім того, є цікавий кіммерійський набір сировинного посуду, біметалевий кінджальчик і бронзові підвіски у вигляді дзвіночків. Численні скіфські речі IV ст. до н. е.; невелику групу складають сарматські знахідки. До колекції також входять матеріали з могил кочівників X—XII ст.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДУ — Археологічні дослідження на Україні. Київ
АИУ — Археологические исследования на Украине. Киев
АО — Археологические открытия. Москва
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический сборник Эрмитажа
ВДИ — Вестник древней истории
ГИМ — Государственный исторический музей
ГНМ — Годишиник на народния музей. София
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры
ІА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КС ОГАМ — Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
ОАК — Отчет Археологической комиссии
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СГЭ — Сообщения Археологического съезда Государственного Эрмитажа
Труды ... АС — Труды... Археологического съезда
AE — Archaeologial Értesítő
AR — Archeologické rozhledy
IG — Inscriptiones Graecae
JHS — Jurnal of Hellenic Studies
NC — The Numismatic Chronicle
SCIV — Studii și cercetări de istorie veche
ZFN — Zeitschrift für Numismatik

ЗМІСТ

Статті

Козуб Ю. І. Передмістя Ольвії	3
Хавлюк П. І. (Вінниця) Пізньоскіфське селище Сорока	34
Воляник В. К. Пам'ятки черняхівської культури на Волині	54
Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі	62
Горелік О. Ф. (Ворошиловград). Нові пам'ятки мезоліту і неоліту на Сіверському Дінці	73
Станко В. Н., Суботін Л. В. (Одеса) Мезолітичне місцевинаходження Залізничне в Нижньому Подунав'ї	80
Пелещшин М. А. (Львів). Енеолітичне поселення поблизу м. Берегове на Закарпатті	83
Булатович С. А. (Одеса). Нова знахідка монети Кізіка	95
Беляєва С. О. Розкопки середньовічного поселення на р. Сейм	98
Критика та бібліографія	
Крушельницька Л. І. (Львів). Дослідження лужицької культури. Наукові зошити Ягеллонського університету	109
Ауліх В. В. (Львів) О. М. Приходнюк. Слов'яні на Поділлі (VI—VII ст. н. е.)	111
Охорона археологічних пам'яток	
Пачкова С. П. Урнове поховання в с. Гринчук на Середньому Дністрі	113
Хроніка	
Нечитайлло А. Л. Найдодження у фонди Інституту археології АН УРСР	115
Список скорочень	117

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Козуб Ю. И.</i> . Предградье в Ольвии	33
<i>Хавлюк П. И.</i> (Винница). Позднескифское селище Сорока	53
<i>Воляник В. К.</i> Памятники черняховской культуры на Волыни	61
<i>Кучера М. П.</i> Исследование городиц на Волыни и Подолии	72
<i>Горелик А. Ф.</i> (Ворошиловград). Новые памятники мезолита и неолита на Северном Донце	79
<i>Станко В. Н., Субботин Л. В.</i> (Одесса). Мезолитическое местонахождение Заличиничное в Нижнем Подунавье	82
<i>Пелещшин Н. А.</i> (Львов) Энеолитическое поселение у г. Берегово на Закарпатье	94
<i>Булатович С. А.</i> (Одесса). Новая находка монеты Кизика	97
<i>Беляева С. А.</i> Раскопки средневекового поселения на р. Сейм	108
Критика и библиография	
<i>Крушельницкая Л. И.</i> (Львов). Исследования по лужицкой культуре. Научные тетради Ягеллонского университета	109
<i>Агульх В. В.</i> (Львов). <i>О. М. Приходнюк</i> . Славяне на Подолье (VI—VII ст. н. е.)	111
Охрана археологических памятников	
<i>Пачкова С. П.</i> Урновое погребение в с. Гринчук на Среднем Днестре	114
Хроника	
<i>Нечитайло А. Л.</i> Поступление в фонды Института археологии АН УССР	115
Список сокращений	117

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии

Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник
Основан в 1971 г.

29

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту археології АН УРСР*

Редактор Н. С. Шафета. Художній редактор С. П. Квітка. Технічний ре-
дактор В. І. Самборук. Коректори А. І. Розбіцька, Р. С. Борисова

Інформ. бланк № 2675

Здано до набору 02.10.78. Підп. до друку 04.05.79. БФ 01615. Формат 70×108/16. Папір
друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 10,5. Обл.-вид. арк. 10,5. Тираж
1000 пр. Зам. 8-1048. Ціна 1 крб. 60 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського вироб-
ничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252004,
Київ-4, Репіна, 4.

1 крб. 60 коп.

«НАУКОВА ДУМКА»